

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 37:371.3:894.341

АКМАТОВ КЫЯЛБЕК КАМУТОВИЧ

**ОРТО МЕКТЕПТЕ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР
БАЯНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫ МЕНЕН БИРИМДИКТЕ
ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий кеңешчи:

педагогика илимдеринин доктору,

профессор А.Ж.Муратов

Ош – 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	5
--------------	---

БИРИНЧИ БАП

МЕКТЕПТЕРДЕ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНА ОБЗОР

1.1. Акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында.....	16
1.2. Жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы.....	27
1.3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун изилдениш тарыхына обзор.....	42
1.4. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун адабият таануу, педагогика, психология боюнча методологиялык негиздери.....	56
<i>Биринчи бап боюнча корутунду.....</i>	<i>74</i>

ЭКИНЧИ БАП

АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ОКУТУУНУ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары	82
2.2. Илимий изилдөөнүн методдору	89

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору	89
2.2.2. Тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, аларды иште колдонуу методу.....	90
2.2.3. Изилдөөнүн эмпирикалык методдору.....	102
2.2.4. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.....	103
<i>Экинчи бап боюнча корутунду.....</i>	<i>120</i>

ҮЧҮНЧҮ БАП

V-VIII КЛАССТАРДА АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫ ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТ БЕРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмуну жана технологиялары.....	123
3.2. Акын-жазуучулардын өмүр баянынан маалымат берүүнүн дидактикалык принциптери.....	132
3.3. Чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары.....	145
<i>Үчүнчү бап боюнча корутунду.....</i>	<i>155</i>

ТӨРТҮНЧҮ БАП

ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫ МЕНЕН БИРИМДИКТЕ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

4.1. Жогорку класстарда автобиографиялык чыгармаларды окутуунун мааниси, максаты жана жолдору.....	159
4.2. Чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу.....	174
4.3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык	

чыгармаларды пайдалануунун жолдору.....	187
4.4. Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу.....	204
4.5. Класстан тышкаркы окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо.....	211
<i>Төртүнчү бап боюнча корутунду.....</i>	<i>247</i>
ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР.....	252
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	255
ТИРКЕМЕЛЕР.....	287

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Кыргыз элинин руханий бай мурастары көптөгөн кылымдардан бери ар түрдүү муундардын адептик-ыймандык, атуулдук тарбиясын калыптандырууга, эстетикалык табитин көтөрүүгө өз салымын кошуп келет. Мына ошол көрөңгөлүү казыналарды жараткан, ойлоп тапкан жана элге жеткирген адамдар өзүнчө кайталангыс таланттар катары кээ бири унутулса, кээ биринин аты айтылып, өмүр жолу мектептерде, жогорку окуу жайларында окутулуп келет.

Жалпы эле адабиятты окутуунун дүйнөлүк тарыхында бул же тигил чыгарманы жазган автордун өмүр баянын үйрөтүү өзгөчө чоң мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк, биринчиден, автордун жеке инсандык сапаттарынын, көз карашынын чыгармада чагылдырылышын туура андап билүүгө, демек, чыгарманы дагы да тереңирээк түшүнүүгө жардам берет, экинчиден, сүрөткердин биографиясынын идеалдуу жактарын азыркы окуучулар өздөрүнө өрнөк катары пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Азыркы мектептин максаты окуучуларга билим жана тарбия берүү менен гана чектелбестен, ошол алган билим жана тарбиясын турмушта колдоно билүүгө жетишүү менен да байланышат, демек, мында окуучулар акын-жазуучулардын өмүрүнүн өрнөгүн алып, аларды өз турмушунда үлгү тута билүүгө көнүгөт. Адамдын инсандык сапаттарынын калыптануусунда, анын андан ары өнүгүүсүндө адабий чыгарманын өзгөчө ролу болот, мына ошондуктан азыркы педагогдордун негизги милдети окуучуларда көркөм китеп окуу маданиятын, чыгарманы түшүнүү жана талдоо ишмердүүлүгүн жогорулатуу менен байланышат. Ал эми көркөм чыгарманы окууга, талдоого кызыктыруунун бир жолу – ошол чыгарманы жазган автордун өмүр баяны тууралуу маалымат берүү. Мында адабият сабагынын, адабият мугалиминин ролу өзгөчө экендигин тастыктоого болот. Бул милдеттерди чечүүчү каражаттарынын бири – мектептеги адабият сабактарында окуучуларды жазуучулардын өмүр баяны менен тааныштыруу. Бирок, жазуучулардын өмүр

баяны тууралуу ар түрдүү маалыматтар, анын ичинде автобиографиялык, биографиялык-документалдык, мемуардык чыгармалар жазылгандыгына карабастан, окуу китептеринде, хрестоматияларда жазуучулардын өмүр баяндары даталарга шыкалып, окуучу үчүн кызыксыз жана мугалим тарабынан сабакта туура эмес, же натыйжасыз пайдаланылып келүүдө, б.а., жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүү – бул көркөм текстти окуп-үйрөнүүгө карата бөтөнчө психологиялык жана эстетикалык даярдык боло албай келүүдө. Педагогикалык практика тастыктагандай өмүр баянды окуп-үйрөнүү жазуучунун инсанына жана аны менен байланышкан бардык нерселерге болгон кызыгууну жаратуусуз натыйжа бере албайт. Ошондой эле ар бир жазуучуга карата өмүр баяндын белгилүү бир учурларын пайдаланып, бул үчүн зарыл болгон материалды жана аларды сабакта окуучуга жеткирүүнүн майнаптуу ыкмасын тандап алуу жагы да ойдогудай болбой келет.

Кыргыз адабиятын орто мектепте окутуу проблемасына изилдөөчүлөр мурда ар тараптуу кайрылса да, жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүү маселесин атайын проблема катары кеңири изилдөөгө алган эмес. Ырас айрым методист-окумуштуулар (С.Байгазиев, С.Батаканова, К.Иманалиев, Н.Ишекеев, С.Момуналиев, Б.Оторбаев, С.Рысбаев, Д.Саалиева, М.Тешебаев, А.Турдугулов ж.б.) жана мугалимдер (Н.Абдесов, М.Баимбетов, Б.Батыркулов, Б.Исаков, А.Сманбаев ж.б.) жазуучулардын биографиясын окуп-үйрөнүүнүн жолдору жана ыкмалары тууралуу башка бир проблемаларга кайрылган эмгектеринде учкай токтолуп кеткен, ошол эле кезде айрым жазуучулардын, мисалы, А.Токомбаевдин (Б.Алымов), Ч.Айтматовдун (К.Момбеков, А.Мамбеталиев, И.Исамидинов, Б.Байсабаев, А.Муратов), Б.Алыкуловдун (Г.Галиева), М.Элебаевдин (К.Сабаева), Т.Сатылгановдун (З.Усубалиев, К.Сураналиева), А.Осмоновдун (Т.Мусанбетов), Т.Сыдыкбековдун (Н.Жапаралиева), Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун (Ш.Кулматова) биографияларын жана чыгармаларын мектепте окутууга байланыштуу диссертациялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын негизинде методикалык колдонмолор чыкты, бирок алар бул теманы жалпылап, ырааттуулукка келтирип диссертациялык планда

изилдеген эмес, алардын эмгектери конкреттүү бир гана авторго байланыштуу жазылган. Ошондой эле азыркы кыргыз педагогикасында өмүр баян катары окуу китептеринде сунуш кылынган тексттердин таанытуучулук, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык потенциалы да толугу менен ачыла элек.

Кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты, окуу программасы талап кылгандай жазуучулардын өмүр-баянын үйрөтүү эки түрдүү сунушталат: биринчиси, V-VIII класстарда атайын бир саат убакыт бөлүнбөй, бул же тигил чыгарманын текстти сунуш кылынардан мурда автор тууралуу маалымат гана берилет; экинчиси, IX-XI класстарда монографиялык теманы окуп-үйрөнүүнүн эң биринчи этабында эле, жазуучунун өмүр баяны менен кеңири тааныштырылат, көбүнчө буга атайын бир саат бөлүнүп жүрөт. Бул окуучуларда ошол алдыда окулуучу жазуучунун чыгармачылыгына да, тигил же бул конкреттүү чыгармаларына да, анын замандаштарынын, андан мурдакы жана кийинки чыгармачыл адамдардын чыгармаларына да болгон кызыгууну ойготууга жардам берет. Дал ошол өмүр баян жазуучунун программага кирбеген башка чыгармалары жөнүндө, анын өзү жөнүндө маалыматты, эскерүүлөрдү камтып турат.

Тема боюнча илимий адабияттарды талдоо жана биздин байкоолор, ошондой эле педагогикалык тажрыйбалар көрсөткөндөй, теория менен практикада чечүүнү талап кылган олуттуу *карама-каршылыктар* катары булар аныкталды: жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен байланышта үйрөтүү кыргыз адабиятын окутуунун маанилүү бөлүгү болсо да дал ошол байланыштын азыркы мектеп практикасындагы формалдуулугу өкүм сүрүүдө; өмүр баяндык маалыматтар, эскерүүлөр, документалдык фильмдер баздыр-көптүр болсо да, мугалимдердин андай материалдарды колдонуу боюнча тажрыйбаларынын жетишсиздиги; кыргыз жазуучулары тууралуу азыркы адабиятта биографиялык чыгармалардын окуучулар үчүн атайын жазылбагандыгы, ал эми андай тексттерге балдардын муктаждыгы; кыргыз адабияты сабактарында өмүр баянды үйрөтүүнүн айрым натыйжалуу методикасы пайдаланылып келе жатса да, алардын алдыңкы тажрыйбалары илимий талдоодон өтпөгөндүгү, методист

окумуштуулар тарабынан жалпыланбагандыгы; кыргыз адабияты мугалимдери муктаж болсо да, жазуучунун биографиясын окутуунун методикалык негиздеринин алиге чейин түзүлбөгөндүгү ж.б.

Изилденип жаткан маселе боюнча илимий адабияттарды талдоо аркылуу жазуучунун өмүр баянын мектепте окутуу: философиялык өнүктө (Аристотель, Р.Барт, В.С.Библер, Г.-Г.Гадамер, В.Дильтей ж.б.); адабият таануу өнүгүндө (С.С.Аверинцев, И.Л.Андроников, М.М.Бахтин, Г.О.Винокур, А.Г.Габричевский, М.Л.Гаспаров, Е.С.Громов, А.Б.Есин, Я.Н.Кумок, Д.С.Лихачев, Ю.М.Лотман, К.В.Манн, Ф.С.Наркирьер, В.Д.Оскоцкий, Н.А.Рыбников, Б.В.Томашевский, М.Н.Томашевская, Ю.Н.Тынянов, Н.Я.Эйдельман ж.б.), психология жана педагогика жаатында (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, Л.Г.Жабицкая, Е.В.Квятковский, А.Н.Леонтьев, Н.А.Рубакин, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин ж.б.) жана методика өнүгүндө (А.Д.Алферов, Ц.П.Балталон, П.Е.Басистов, О.Ю.Богданова, Т.Г.Браже, Ф.И.Буслаев, В.И.Водовозов, А.Н.Галахов, Е.О.Галицких, В.В.Голубков, В.В.Данилов, Т.Я.Еремина, И.С.Збарской, Н.В.Колокольцев, Н.И.Кудряшев, Т.Ф.Курдюмова, С.А.Леонов, В.Г.Маранцман, Н.Д.Молдавская, Е.С.Петунина, З.Я.Рез, Е.С.Роговер, М.А.Рыбникова, Е.А.Соколовская, Н.В.Тимерманис ж.б.) изилдөөгө алгандыгын көрөбүз. Бирок бул маселе кыргыз адабиятынын мисалында, кыргыз адабиятын окутуу илиминде да эле актуалдуу бойдон калууда.

Булардын ичинен биздин темага жакын орус тилинде жазылган төмөндөгүдөй диссертациялык изилдөөлөр үйрөнүлдү: Е.Г.Местергази «Теоретические аспекты изучения биографии писателя» [246], Э.Н.Тимофеев «Изучение биографии писателя как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений» [369], В.С.Барахов «Литературный портрет как жанр мемуарно-биографической прозы (проблемы поэтики)» [99], Н.А.Бугрина «Советская, биографическая проза. Вопросы истории, типологии, поэтики» [131], Е.С.Добычина «Изучение биографий великих русских писателей в старших классах средней школы» [147], В.Н.Дробот «Совершенствование

изучения биографии писателя во взаимосвязи с его творчеством» [149], С.Я.Ершова «Проблема биографического жанра в детской и юношеской литературе» [151], В.П.Полосухин «Проблема изучения взаимосвязи бытийной и творческой биографии автора в условиях повышения профессионального мастерства учителя» [300], Н.А.Попова «Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5-9 классов» [301], О.А.Родионова «Изучение биографий писателей в 5-11-классах с привлечением краеведческого материала» [310], Л.В.Глебова «Изучение творческой лаборатории писателя, как стимул литературного развития старшеклассников» [142], Ю.А.Михайлова «Научно-методические подходы к изучению писательских биографий на уроках литературы в основной школе» [249], И.Е. Каплан «Изучение биографии писателя в старших классах», С.Ю.Зажицкая «Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе изучения монографической темы «Жизнь и творчество Владимира Набокова» [161], А.Д.Шарифов «Изучение жизни и творчества Джалола Икрами в таджикских средних школах» [387], З.А.Зарипова «Изучение автобиографических произведений на уроках русской литературы в 7-8-классах в школах Башкортстана» [162].

Бул эмгектердеги башкы нерсе – окуучулардын ар түрдүү жаш курагында жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен бирдикте өздөштүрүүгө кызыгуусун арттыруунун методикалык шарттарын тереңдетип иштеп чыгуу. Аны үчүн ошол акын-жазуучулардын өмүр баяндары боюнча сабактардын бүтүндөй системасын, алардын өмүрү жана ишмердүүлүгү боюнча кошумча адабияттарды, башка булактарды пайдалануунун технологияларын сунуш кылуу өзгөчө мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк болсо дүйнөлүк педагогиканын практикасында өзүнүн бай тарыхы бар экендигине жана адабиятты окутуу методикасында белгилүү даражада иштелип чыккандыгына карабастан, жаңыча методикалык мамилени жана чечимдерди, инновациялык ишмердүүлүктү талап кылат, алар: биринчиден, бүгүнкү мектеп окуучусунун психологиялык өзгөчөлүктөрү, кызыгуулары; экинчиси, мектеп окуучуларынын билим базасы,

азыркы ааламдашуу доорундагы көз караштары; үчүнчүсү, маалыматтык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү эске алыныш керектиги.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүүнүн жолдору: кыргыз адабияты сабагында жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен бирдикте окутуунун бүтүндөй системасынын илимий негизин түзүү; түзүлгөн методиканы колдонуунун туура критерийлерин жана шарттарын аныктоо; сунуш кылынган методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын натыйжалуулугун педагогикалык тажрыйбада сынактан өткөрүү.

Демек, биздин изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** азыркы мектеп окуучуларынын жазуучунун өмүр баяндары боюнча билим сапатынын жана аларды чыгармалары менен байланыштыруу боюнча компетенттүүлүктөрүнүн төмөндүгү, акын-жазуучулардын өмүр баяндарынын тарбия берүүчүлүк, таанытуучулук мүмкүнчүлүгүн толук колдоно албагандыгы жана бул багыттагы ишмердүүлүктөрдү адабият мугалимдери жеткиликтүү өздөштүрө албай жаткандыгы менен байланыштуу.

Проблеманын ушундай коюлушу *«Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери»* деген **изилдөөнүн темасын** аныктоого мүмкүндүк берди.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Тема Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын 2011-2019-жылдардагы негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн объекти – орто мектептин кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – жалпы билим берүүчү орто мектептерде жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармачылык жолун алардын чыгармалары менен байланышта окутууну өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен байланышта окутуунун методикасын

теориялык жактан негиздөө жана анын оптималдуу жолдорун иштеп чыгуу, иштелип чыккан сунуштардын натыйжалуулугун педагогикалык экспериментте сыноодон өткөрүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Акын-жазуучунун өмүрү менен чыгармачылыгынын өз ара байланыш маселесинин философияда, адабият таанууда илимий жактан коюлушун талдоодон өткөрүү.

2. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык жана адабият таануу жагынан негиздерин аныктоо.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окуп-үйрөнүүнүн жана изилдөөнүн тарыхын талдоого алуу, изилдөөнүн материалдарын, методдорун аныктоо.

4. Биографиялык материалдарды авторлордун чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негизин түзүүчү методикалык принциптерди иштеп чыгуу.

5. Чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заманы, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологияларын сунуш кылуу, акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануунун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүү.

6. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууну практикалоо, б.а. аныктоочу жана үйрөтүүчү эксперименттерди өткөрүү, мындан алынган натыйжаларга жараша текшерүүчү эксперименттин негизинде сабактар системасын оңдоп-түзөө жана алардын натыйжалуулугун баалоо.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй божомолдор коюлду жана текшерилди.

Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта окутуу боюнча сабакты даярдоо үчүн материалды тандоо шарттары сакталган

учурда окуучулардын адабий чыгарманы өздөштүрүүсү бир топ жогору болот, эгерде:

- сабакта акын-жазуучулардын өмүр баянындагы түрдүү фактыларга болгон окуучулардын кызыгуусу жогору болсо;

- акын-жазуучунун өмүр жолундагы окуучулардын эмоционалдык сезимин козгоого, аларды түйшөлтүүгө өбөлгө түзүүчү окуялар, фактылар туура тандалса;

- акын-жазуучунун өмүр жолун чагылдырууда реалдуулук жана объективдүүлүк туура сакталса;

- акын-жазуучулардын өмүр баяндары тууралуу маалыматтар жөнөкөй, түшүнүктүү жана окуучулардын курак өзгөчөлүгүнө ылайыктуу болсо;

- өмүр баяндык маалыматтар менен чыгарманы байланыштыруу методикасынын салттуу жана инновациялык жолдору туура айкалыш-тырылса.

Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу өмүр баянды окуп-үйрөнүүнүн түрдүү формаларын пайдаланган учурда ийгиликтүү болот, алар:

- акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү жана колдонуу;

- акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча университеттерде атайын курстарды уюштуруу;

- мемуардык адабияттарды окуучулардын өз алдынча көп окушуна жетишүү;

- жазуучулар менен жолугушууларды өткөрүү;

- акын-жазуучулардын туулган, жашаган жерине, музейлерине саякат жасоо;

- сабакта акын-жазуучулардын өмүр баянын пайдалануу менен алардын чыгармаларын окуп чыгууга өбөлгө түзүүчү тапшырмаларды көп аткартуу ж.б.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында эң алгачкы жолу акын-жазуучулардын

өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикалык принциптери жана методикалык шарттары аныкталды; адабий көркөм чыгармалардын мазмунунун алардын авторлорунун өмүр баяндары менен байланыштыруу мүмкүнчүлүктөрү жана аны өркүндөтүү технологиялары ачылды; окуучулардын көркөм чыгарманы анын автору менен байланышта окуп-үйрөнүү менен жазуучулардын жеке инсандык сапаттарына кызыктыруунун жолдору көрсөтүлдү; окуучулардын көркөм чыгармадагы айрым эпизоддорду жана фактыларды анын авторунун өмүр жолундагы окуялар, урунтуу учурлар жана фактылар менен салыштыруу көндүмдөрүн калыптандыруунун методикасы иштелип чыкты; акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда окуучуларды адабий көркөм чыгармага кызыктыруунун натыйжалуу шарттары менен критерийлери ачылып берилди; орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун жаңы методикалык системасы өткөрүлгөн тажрыйбалык-эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде практикага сунушталды.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Илимий ишибиздеги методикалык сунуштар орто мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программасын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду түзүүдө, университеттердин атайын курстарында жана методика боюнча лекцияларда жана мектеп мугалимдеринин адистигин жогорулатуу курстарында, мугалимдердин сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууда колдонулат. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча белгиленген жолдор идеалдарды жана инсанды баалоонун өзгөргөн шарттарында педагогикалык жогорку окуу жайлардагы методикалык циклдеги дисциплиналарды окутууда жана педагогикалык практиканы өткөрүүдө, ошондой эле гуманитардык жана эстетикалык циклдеги сабактарда өрнөктүү инсандарга болгон кызыгууну калыптандыруу үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Биз койгон милдеттердин чечилиши окуучулардын адабий кабылдоосунун, табитинин өсүүсүн, алардын окуу предмети катары адабиятка

болгон кызыгуусун жогорулатууга мүмкүндүк берет, активдүү ой жүгүрткөн инсанды тарбиялоого белгилүү бир даражада салым кошот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууда алардын көркөм чыгармаларын өздөштүрүүгө кызыгууну төмөнкүдөй методикалык принциптерди ишке ашыруу: акын-жазуучулардын өмүр баянындагы кызыктуу фактылар аркылуу алардын инсанына болгон кызыгууну арттыруу; бул же тигил чыгарманы талдоо процессинде акын-жазуучунун биографиясына кайрылып туруу; окуучуларга автобиографиялык жана биографиялык, мемуардык материалдарды тандоо процесинде аларга чыгармачылык өз алдынчалык берүү; мугалим – автор – чыгарма – окуучу өнөктөштүгүнүн жогорку деңгээлин түзүү.

2. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууда алардын көркөм чыгармаларын өздөштүрүүгө кызыктыруу процесинде төмөнкүдөй методикалык шарттарды камсыздоо: өмүр баяндык материалдарды ар кандай программалык чыгарманы окуп-үйрөнүүнүн алкагында, биримдикте кароо; жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө анын турмушунун ар кандай жактарын азыркы окуучулар үчүн актуалдаштыруу мүмкүнчүлүгүн эске алуу, б.а., бүгүнкү коом жана азыркы окуучу үчүн маанилүү жактарын башкы планга коюу; акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу ар түрдүү тексттерди окуучулардын эркин тандап алуусун ишке ашыруу; биографиялык материалдардын жанрын, темасын, формасын ар тараптуу тандоо; акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдар менен окуучулардын жеке, топтордо иштөөсүн күчөтүү; акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен бирдикте окуп-үйрөнүүдө инновациялык формаларды кеңири колдонуу.

3. Жалпысынан алганда биздин изилдөөбүз акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте үйрөтүү аркылуу адабиятты окутуунун сапатын, деңгээлин көтөрүү менен бирге окуучулардын өрнөктүү адамдардын өмүрүнөн үлгү алууга тарбиялоого багытталат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте үйрөтүүнүн методикалык системасы соңку

шарттарга жана талаптарга ылайык кыргыз педагогикасында эң алгачкы жолу диссертанттын жеке өзү тарабынан иштелип, ал сунуштар педагогикалык экспериментте жеке өзү тарабынан текшерүүдөн өткөрүлдү жана мектеп мугалимдерине тартууланды, илимий кеңешчи менен авторлоштукта жазган макалаларында жеке өзүнүн сунуштары киргизилди.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы.

Диссертациялык тема боюнча Ош мамлекеттик университетинин студенттерине сабактар өтүлгөн, Ош областтык мугалимдердин билимин жогорулатуу институтунун курстарында семинарлар жүргүзүлгөн. Негизги жоболору төмөнкү илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдарда берилген: Урал мамлекеттик педагогикалык университетинин VI Эл аралык илимий-практикалык конференциясы; «Интернаука» басмасынын LIV Эл аралык илимий-практикалык конференциясы, Б.Мурзубраимовдун 80 жылдык мааракесине арналган Ош мамлекеттик университетинин конференциясы, «Айтматов окуулары – 2015» Эл аралык илимий-практикалык конференциясы ж.б.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Диссертациянын негизги мазмуну 2 монография, 6 окуу китеби, 7 илимий-усулдук колдонмо, 34 илимий макалаларда чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана курамы: Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутунду жана сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Диссертациянын тексти пайдаланылган адабияттарды, тиркемелерди кошпогондо – 255 бет, жалпы көлөмү 301 бет. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 417, таблицалар – 20, сүрөттөр – 9.

БИРИНЧИ БАП

МЕКТЕПТЕРДЕ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНА ОБЗОР

1.1. Акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында

Ар кандай эмгектин, мейли ал акыл эмгегинин натыйжасы болсун, мейли күч эмгегинин натыйжасы болсун жаратуучусу – адам. Адам – бул жаратуучу, адам – бул автор. Кыргыз элинин бир саптан турган макал-ылакаптарынан тартып, улуу «Манас» эпопеясына чейинки бүтүндөй оозеки чыгармаларына «элдик» деген аныктооч кошуп айтканыбыз менен түпкүлүгүндө аны бир адам жараткан, анын ошол жараткан чыгармасына алымча-кошумчалар киргизилип отуруп, башкы автору унутулган да, элдик чыгармага айланып кеткен. Бирок муну менен биз бул же тигил чыгарманын жаратуучусу жеке адам экендигин эстен чыгарбай келебиз. Мисалы, «Манас» эпосунун алгачкы вариантын жараткан ошол Манас баатырдын кырк чоросунун бири Ырамандын Ырчы уулу деп айтылып келет. Ага айкөл Манас өзү:

«Ырамандын Ырчы уулу

Ырдап айткан кебимди.

Канчалар кордук кылганда,

Кайраным тапкан эбимди», – деп, жогору баасын берет.

Демек, өз тарыхынын баянын чыгарган, аны кийинки муундарга даярдап калыпка салып берген жаратуучуга-авторго Манас өзү ыраазы болот. Анын өмүр баянын да баатыр кайып болгондо ага кошок кошуп ырдагандыгы, бийликке

Абыке, Көбөш келгенде күйүт басып, алардын айтканын аткарбай, даде болсо Манас тууралуу кебин токтотпой, дүйнө кезип кеткендиги аңыздалат.

Бул элдик философия, эстетика боюнча улуу дастанды жаратуучунун эмгегин жогору баалоо, анын өмүрүн кийинки жаштарга үлгү болорун көрсөтүү.

Ал адам тууралуу «Кыргыз энциклопедиясында» мындай маалымат берилет: «Ырчы уул, Каратай – кырк чоронун бири. «Манас» эпосунун варианттарынын бардыгында кырк чоронун катарында «Ырамандын Ырчы уул» деген ылакап аты менен аталат да өз ысымы эскерилбейт. Манастын Орго кан менен болгон согушунда Оргонун аялы Санамкүл өзүнүн эки баласын алып, Манаска көп тартуу менен келип жан соога сурайт. Каратайдын ишке жөндөмдүү, өзү сөзмөр, шок, ар нерсеге ыктуулугун байкаган Манас аны Санамкүлдөн жигиттикке сурап алат. Кийин Каратай аты калып Ырчы уул деген ылакап аты менен белгилүү болот.

Айтканынан баар таап,
Талабына жеткен кул,
Ырамандын Ырчы уул,
Ычкыры бапик, кырк муун,
Тебетейи чоктуу кул,
Айтаарга сөзү шоктуу кул,
Кылабына толгондо
Кырк чоронун бири бул.

Адегенде Ырчы уул «Насили казак улуу жүз» деп эскерилсе, кийин ал өзүн тейитмин дейт. Ырчы уул атайылап Манасты издеп чыгып, ага жолугуп чоро болот. Манаска адил кызмат өтөө менен бирге, ал өлгөндө анын уулу Семетейге башка чоролордой чыккынчылык кылбайт, ага колдон келген көмөгүн көрсөтөт. Ырчы уул чоң ырчы катары эл көп чогулган жыйындарда, тойлордо жарчылык милдет аткарат. Элде «Манасты» алгачкы айткан акын ушу Ырчы уул болгон деген аңыз сөз калган. Манас өлгөндө анын баатырдык иштерин Ырчы уул кошок кылып айткан. Эл ичинде сакталып калган ошол кошокторду кийин Токтогул ырчы бир чыгармага бириктирген экен деп айтылат» [215, 408-б].

Мына ушул Ырчы уул жана аты уламышка айланган Токтогул ырчы кыргыз философиясында жана фольклористикасында акындыктын символу, баштоочусу катары айтылат да, башка сөз баккан кишилерди ошолордон үлгү алууга чакырышат.

Кыргыз элинде «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол», - деген ылакап ырчылыктын жана саяпкер-сынчылыктын деңгээлин ушул эки киши менен салыштыруу үчүн колдонулат.

Эл тарыхында акындар улуу өкүмдарлар, тирандар тарабынан да ардакталганын көрөбүз. Мисалы, мындан 1000 жыл мурда кыргыз жеринде туулган Жусуп Баласагын «Кут алчу билим» китебинде дидактикалык-философиялык, этнопедагогикалык насааттарын бейт формасында жазып, ал жазганын Кашкардын башкаруучусу Арстан хандын небереси Али-Хасандын уулу Табгач Караханга тартууга берет, бул сыйга ыраазы болуп Жусупту башкаруучу чөйрөгө тартып, ага жогорку даражалуу Хас Хажиб мансабын ыйгарат.

Чүйдө эл-журт башкарган Байтик баатырды жандап Балык Кумар уулу, Шабданды жандап кара жаак Калмурза ырчы, Анжиянда бийликте турганда Алымбек датканын жанында Арстанбек ырчы ж.б. өнөр адамдары жүргөн.

Бардык жагынан үлгүлүү болгон акындардын өмүрү да үлгү болуп, устат жана шакирт болушкан. Мисалы, Токтогул Сатылгановдун акын болушунда Чоңду (Сары ырчы), Сартбай Байжигит уулу, Көчүбай, комузчу Ныязалы Борош уулу, Орозаалы, Нурмолдо Наркул уулу, Жаныш ырчы, Айтыке ырчы, Найманбай Балык уулу сыяктуулар катуу таасир эткен. Мына ушулардын ар биринен өнөрдүн тигил же бул мазмунун, формасын, стилин, чеберчилигин үйрөнүп отуруп, таланттуу ырчы, комузчу, куудул Токтогул чыккан. Демек, Токтогул ондогон өнөрпоздордун бир адамга бириктирилген синтези, чогулушу.

Кийин ал Алымкул Үсөнбаев менен айтышкан жерде минтип ырдайт:

Эсинде болсун, унутпа,
Атаңдын айткан акылы.
Эскирип кетти өмүрүм,

Көрөмбү, балам, көрбөймбү,
Көргөндүн ушул акыры.
Калмырза, ырчы Найманбай,
Сарбагыш, солто элдеги.
Сартпай, Чоңду, Жеңижок,
Эсенаман, Конокбай,
Кадимки Талас жердеги.
Анжиандын ырчысы,
Курман ырчы, Нурмолдо,
Булар да чыккан элдеги.
Эшмамбет менен Токтогул,
Арыттык кыргыз жергени.
Айдаралы, Аттокур,
Акындын жөнүн булгаган,
Эчтеме билбес келбеги.
Жеңижокто бар эле,
Түгөнбөс сөздүн кен жери.
Бардык эл көрүп отурсуң,
Баламдын ырын сынасам,
Багалаң козу этиндей,
Балам,
Балдай ширин сендеги.
Айылыңдан кайра кеткенче,
Алып кал, балам, нускамды,
Адашсам бир күн жалгандан,
Артымдан издеп таппайсың,
Балам, Аккуунун өтү мендеги [361, 56-6].

«Буга караганда ырчылар бул жерде бир нече топко бөлүнөт: биринчилери – Токтогулга таасирин тийгизген устаттары (сарыбагыш, солтодон Калмырза, Найманбай, Таластан Сартпай, Чоңду, Жеңижок, Эсенаман, Конокбай,

анжиандык ырчылар Курман, Нурмолдо); экинчилери – чогуу жүргөн үзөңгүлөш теңтуш акындары (Эшмамбет); үчүнчүлөрү – акындыкты булгагандар (Айдаралы, Аттокур)». Бул сөздөр Алымкулга айтылган насааттар, акын болуунун ыйыктыгын белгилеген, акындыктын чен-өлчөмүн аныктаган устаттын ырчылык жолго чыгар талапкерге берген батасынын бир бөлүгү» (А.Муратов) [272, 41-42-бб].

Ал эми М. И. Богданова сузактык Барпы Алыкулов менен бирге ырдап жүргөн акындар тууралуу мындай маалыматтарды жазат:

1. Бекназар – уруусу кыпчак. Өзбекстандын Ворошилов району, Кош-Төбө кыштагында.

2. Ботобай – Ноокат районунан.

3. Ташмат – уруусу төөлөс, Жаңы-Ноокат районунан.

4. Алим Токтор уулу – уругу кесек, Сүлүктүдөн.

5. Орозаалы – тээке, Ош районунан.

6. Көр Чокобай – сарык.

7. Нишан – уругу кыпчак, Чөкө-Дөбөдөн, «кэттэ акын, Барпы акындын устазы».

8. Арзыбай – уругу бөрү, Оштун үстү жагында.

9. Казыбай – Арык үстүндө [96, 229-б.].

Демек, оозеки адабияттын өкүлдөрү болгон төкмөлөр өздөрүн акын катары калыптоодо ар түрдүү элдеги, уруу-уруктагы, ар кыл өнөрдөгү адамдар менен коюн-колтук алышып жүрүп, алардын биографиясын үйрөнүп, дал ошолорду өз чыгармачылыгына сиңдирген. Устат-шакиртчилик менен бул же тигил инсандын көз карашы, дүйнө таануусу, ыймандык сапаттары да өткөн. Өз кезегинде Токтогул Сатылгановду ээрчип ар түрдүү мезгил аралыгында алтымыштай шакирт жүрчү экен.

Акындар чыгармачылыгында алардын учурашуу салтында бири-бирин сыноо, бири-бирине насаат айтуу салты болгон. Анда алар өздөрүнүн жеке мүнөзүн, чыгармачылык өнөр, ыр тууралуу түшүнүгүн, эстетикалык табитин көрсөткөн. Жаш акын Жеңижок атайын ат арытып, жол карытып, батасын жана

насаатын алуу үчүн Аксыдан Ысык-Көлдүн башы Каркырага – Арстанбек акынга барат. Ошондо Арстанбек Эсенаман, Наркүл, Нурмолдо сыяктуу акындардын ырчылык жана адамдык сапаттарына баасын берет, алардын оң жана терс жактарын Жеңижокко айтып берет да ырын мындай улантат:

Ырчы болсоң, сынчы бол,
Зөөкүрдү чабар камчы бол,
Кургак жерге тамчы бол.
Дүлөйлөргө кулак бол,
Чөлдүү жерге булак бол.
Аргымак минген баатыр бол.
Алсыздарга жакын бол,
Күлүк минген күчтүү бол
Күйдүргөнгө миздүү бол,
Жесирлерге жөлөк бол,
Жетимдерге көмөк бол [63, 141-б.].

Мына ушундай сөздөрдөн кийин акын кандай болушу керектиги, анын инсандык сапаттарынын башкы белгилери кандай багытта көрүнүшү зарылдыгы айтылат. Андан ары «сынчылардын сынын ук», «ырчылардын ырын ук», «жомокчуну издеп ук», «ушакчыны уктап ук», «акылманды аңдап ук», «комузчунун күүсүн ук», «кыякчыны кылдат ук», «добулбастын доошун ук», «чоорчуну чордоп ук» ж.б., темир комузду, жолоочуну, доогерди, манасчыны, кошокчуну, боз балдардын ырын, булбулдун үнүн, кыз баланын сырын ж.б. нерселерди ук деп санактап берет. Бул деген акын болуунун критерийи, өнөр кармаган инсан болуунун сыры. Мына ушундай багытта барганда гана ырчы боломун деген кишинин көрөңгөсү толуп, көзү ачылат.

Булар оозеки адабияттын өкүлдөрү болуп, алардын өмүр баяны кийинки жаштар, балдар үчүн үлгү-өрнөк болгондугун көрөбүз.

Дүйнөлүк профессионал адабияттын тарыхында да акын-жазуучулардын биографиясын алардын чыгармачылыгы менен биримдикте кароо, талдоо, баа берүү ишмердүүлүгү философиянын, адабият таануунун маанилүү бөлүгү болуп

саналат. Адабий чыгарманы сындоо, баалоо аны жазган автордун личностуна кайрылуусуз ишке ийгиликтүү ашпайт.

Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менин биримдикте үйрөнүү проблемасы орус революционер-демократтарынын (В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский) эмгектеринде да ар тараптуу каралган. Сынчы В. Г. Белинский орус акыны А. С. Пушкиндин чыгармачылыгын, анын «Евгений Онегин» романын орус тарыхы жана акындын жеке жашоосу менен биримдикте изилдеген.

Бул багытта биздин илимий изилдөөбүзгө С. С. Аверинцевдин «Плутарх и античная биография» [13], М. М. Бахтиндин «Автор и герой в эстетической деятельности» [105], «Вопросы литературы и эстетики» [106], «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса» [107], «Эстетика словесного творчества» [104], Г.О.Винокурдун «Биография и культура» [132], Л. Я. Гинзбургдун «О лирике» [136], В. М. Жирмунскийдин «Введение в литературоведение» [159], «Теория литературы» [160], А. Компаньондун «Демон теории» [195], Ю. М. Лотмандын «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя» [243], Ю. Н. Тыняновдун «Литературный факт», «О литературном эволюции» деген эмгектери методологиялык таяныч болуп берди.

С. С. Аверинцев «Плутарх и античная биография» деген эмгегинде байыркы грек философу, биограф, моралист Плутарх (б.з. 46-127-жылдары жашаган) жана анын жалпы көз карашын, моралын, турмуш тууралуу философиялык ой жүгүртүүлөрүн, адабий чыгармачылыкка мамилесин, «Жарыш турмуш жазуулары» («Параллельных жизнеописаний») деген эмгегине каармандарды тандоосун, элдин биографиясынын чөйрөсүн, тематикасын жана Плутархтын өмүр баянынын Кайра жаралуу дооруна тийгизген таасирин, андан өрнөк алгандардын чоо-жайын, чыгармадагы биографиялардын топтолушун, айрым биографиялардын жалпы маңыз-маанисин терең чечмелеп ачып берет. Окумуштуу жогорудагы чыгарманын Европага күчтүү таасир эткендигинин себебин андагы биографиялардын жандуулугу, ишенимдүүлүгү жана кийинки

муундарга жакын экендиги менен түшүндүрөт.

М. М. Бахтиндин эмгектери философиялык маңызынын масштабдуулугу, эстетикалык маанисинин тереңдиги менен айырмаланат. Ал искусство жаратуудагы жооптуулук тууралуу оюн айтат, илим, искусство жана турмуш биримдигин ар тараптуу карайт. «Көркөм чыгарманы эки мыйзамченемдүүлүк башкарып турат: каармандын мыйзамченемдүүлүгү жана автордук мыйзамченемдүүлүк, мазмундук жана формалык мыйзамченемдүүлүк» [105], - деп жазат.

Советтик лингвист жана адабиятчы Г. О. Винокур «Биография и культура» деген китебинде автор айрым бир тарыхый биографиялык материалдарды философиялык-филологиялык эссе жана адабият таануу багытында анализ жүргүзүп, ошол инсандардын тагдыр-таржымалын тарыхый аспектиден, тарыхый фактылар менен байланышта кароонун методикасын көрсөтөт.

Л. Я. Гинзбург «О лирике» деген монографиясында орус поэзиясынын «алтын» жана «күмүш» доору аталган мезгилдеги акындар Жуковский менен Пушкинден тартып Блок менен Мандельштамга чейинки чыгармачыл инсандардын поэзиясын алардын өмүр баяндары менен талдоонун мыкты үлгүсүн көрсөтөт, акындардын личносту алардын чыгармачылыгына кандай таасир эткендигин конкреттүү чыгармалардын негизинде талдап берет.

Фольклорист жана адабият теоретиги, академик В. М. Жирмунский Ленинград университетинде окуган лекцияларынын негизиндеги эмгегинде чыгарманы жаратуучу-жазуучунун же акындын өмүр баянын үйрөнүүгө көңүл бөлөт, илимий библиографиянын маанисин көрсөтөт.

Француз филологу, адабиятчы Антуан Компаньон «Демон теории» деген китебинде «адабият», «автор», «реалдуулук», «окурман», «стиль», «көркөм баалуулук» деген түшүнүктөрдүн маңызын ачып берет жана автор менен анын ырынын ортосундагы байланышты ийне-жибине чейин талдайт.

Ю. М. Лотмандын «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя» деген китеби - дүйнөлүк пушкинтаануудагы барандуу эмгектердин бири. Филолог жана культуролог окумуштуу Лотман-биограф улуу орус акынынын ар

бир баскан жолун, «дем алган абасын», сүйгөн аялдарын, сүйлөшкөн адамдарын ийне-жибине чейин изилдеп чыгат, акындын ыр-поэмаларындагы каармандардын прототиптерин издейт, мына ошол жеке адамдын тагдырын жалпы орус элинин тарыхынын контекстинде карайт. Биз бул китептен А. С. Пушкиндин ата-тегин, туугандарын, досторун, душмандарын, адабий айкаштагы атаандаштарын билебиз. Китепте акындын калыптануу жолу, ага таасир эткен шарт-жагдайлар, чыгармачылыктагы алдыга жана артка кетүүлөрү, өлүмүнүн себептери абдан дыкаттык менен көрсөтүлөт.

Бул эмгек советтик жана дүйнөлүк адабият таанууда акын-жазуучулардын өмүр баяндарын чыгармачылыктары менен байланыштырган көптөгөн изилдөөлөргө методологиялык негиз болгондугу белгилүү.

Б. В. Томашевскийдин совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле жазылган «Литература и биография», «Пушкин. Современные проблемы историко-литературного изучения» деген эмгектеринде адабий биографияны тарыхый-маданий феномен катары караганын көрөбүз, «биографиясы бар жана жок жазуучу» деп, аны «чыгармачылыктык спецификалык чөйрөсү», «өз алдынча маданий форма» деп атайт.

Б. В. Томашевский «Литература и биография» деген макаласында [359] «писателя с биографией» дегендерди мындай типтештирет: «деятеля-автора», «поэта-романтика», «поэта с лирической биографией» (Блок) [246].

Жогорудагы философ жана адабиятчы окумуштуулар адабий биографиялар жана биографиялык жанрлар тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, жалпы советтик, анын ичинде кыргыз илими үчүн методологиялык негиз түзүп беришти. Мына ушул изилдөөлөрдү жыйынтыктап келгенде орус жана совет адабият таануусунда акын-жазуучулардын өмүр баянын иликтөөнүн эки негизги багыты бар. Алар:

Биринчиси – автордун «биографиясы» менен анын көркөм чыгарманын текстинде «персонализация» болушунун деңгээли (даражасы): «лирикалык мен», «лирикалык каарман», «адабий личность», «автордун образы», «акындын жеке мени» ж.б. түшүнүктөр (Ю. Н. Тынянов, В. М. Жирмунский, В. В.

Виноградов, М. М. Бахтин ж.б.). Мында жазуучунун өмүр баяны чыныгы болгон көркөм реалдуулук катары көрүнөт.

Экинчиси – акын-жазуучунун өмүр баяны «чыгармачылыктын өзгөчө чөйрөсү», өз алдынча тарыхый-маданий баалуулук катары башкы планга чыгат (Г. О. Винокур, Б. В. Томашевский, Л. Я. Гинзбург, Ю. М. Лотман ж.б.).

Биография – адабият илиминин бир маанилүү бөлүгү, адабият таануунун ичиндеги өзүнчө бир илимий тармак. Совет адабият таануусунун бир топ өкүлдөрү (Д. Д. Благой, Н. Л. Бродский, Б. И. Бурсов, Л. П. Гроссман, Н. К. Гудзий, В. Я. Кирпотин, И. В. Сергиевский, М. Б. Храпченко ж.б.) адабият таануунун биография тармагында мыкты эмгектерди жазган. Атүгүл акын-жазуучулардын биографиясын адабият таануудагы өз алдынча тармак катары карагандар да бар (В. В. Афанасьев, Г. П. Бердников, Н. В. Богословский, И. П. Золотусский, М. П. Лобанов, Ю. В. Манн, А. И. Метченко, В. Н. Орлов, С. М. Петров, Ю. И. Селезнев, Б. И. Соловьев, А. М. Турков ж.б.).

Орус тилинин маалыматтык булактарында «биография» термини негизинен окшош түшүндүрүлөт: бул кайсыл бир тагдырды, же бирөөнүн турмушунун үзүмүн баяндоо, жазуу, жаратуу [334].

Ал эми Чоң Советтик Энциклопедияда бир аз кеңири берилет: «биография адамды ал жашаган доордун турмуш-тиричилиги, маданияты, анын коомдук ишмердүүлүгү менен бирдикте чагылдырат» [126, 332-б.].

Биз болсо орус тилиндеги «биография» деген терминди кыргыз тилиндеги «өмүр баян» деген термин менен маанилеш, синоним катары колдондук.

Демек, биография, же өмүр баян бир адамдын туулгандан каза болгонго чейинки башынан өткөргөн маанилүү окуяларын, тагдырын ал жашаган доорунун жалпы өзгөчөлүктөрү менен биримдикте чагылдыруу, жазуу, айтуу, баяндоо.

Акын-жазуучулардын өмүр баяндарынын чыгармаларына тийгизген таасири философиялык, эстетикалык, адабият таануу аспектинен кыргыз илиминде да бир топ изилденген.

Кыргыз эстетиги А. А. Салиев бир катар эмгектеринде [321] акыл-эс, ойлоо

сезимдери чыгарманы жаратууда негизги ролду ээлери, чыгармадагы автордун психологиясынын, ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү анын жазгандарында көрүнө тургандыгы тууралуу ойлору өзгөчө биздин эмгекке методологиялык негиз түзүп берди.

Кыргыз адабият таануусундагы жазуучулардын өмүр баяны менен алардын чыгармаларын биримдикте кароо теориясы жана практикасы биздин изилдөөбүз үчүн өзгөчө илимий-методологиялык таяныч берет. Мисалы, Т. Сатылгановдун чыгармаларын талдоо процессинде М. Богданованын [120], Ж. Таштемировдун [346], Ш. Үмөталиевдин китептери [379], «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» деген эмгек [41] жана кыргыз адабиятынын тарыхы [209], Б. Маленовдун китеби [237], К. Бобуловдун «Акындын өлбөс кербези» деген орус жана кыргыз тилиндеги макаласы [118], Р. З. Кыдырбаеванын очерки [203], О. Соороновдун «Токтогул эң сонун тилмеч, адеми аңгемечи, тагын айткан тарыхчы да болгон» [337], «Токтогулдун Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү аңгемеси» [338], «Тоо булбулу Токтогулду табериктеген Жумай Жылкыбаевдин эскерүүлөрү жана кошумча сөздөр» [339] аттуу макалалары, О. Ибраимовдун «Биз билбеген Токтогул» аттуу радиомакаласы [164], Ш. Абдырамановдун китеби [11], С. Рысбаевдин макаласы [304], тарыхчы А. Чукубаевдин тарыхый-биографиялык эмгеги [384], А. Муратовдун адабий-тарыхый изилдөөсү [261] керектүү материалдарды берет.

Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгын анын өмүр баяны менен биримдикте талдоонун үлгүсү К. Даутовдун «Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү» деген эмгегинде мыкты чагылдырылат [144].

Ошентип, жалпы дүйнөлүк биографиялык илим өзгөчө орус жана совет философиясында адабият таануусунда бир катар бийиктикке көтөрүлгөнүн айтуу менен кыргыз адабият илимине да таасирин тийгизгенин белгилей кетмекчибиз.

1.2. Жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы

Коомдук илимдер болгон философия, адабият таануу, эстетика, социология, тарых адамды ар тараптан изилдеди. Алардын концепциясы боюнча адам – татаал организм, ар бир адам – кайталангыс. Ар бир адамдын тагдыр-таржымалы өзүнчө, а түгүл эгиздердин да бири-биринен айырмаланган көз карашы, жашоо образы, мүнөзү болот. Мына ошол ар түрдүү адамдар ар кыл чыгармаларга автор болушат. Алардын чыгармалары окуу программасына сунуш кылынат да, адабият сабагында окутулат.

Азыркы адабият сабагынын максаты – адабий көркөм текстти туура түшүнүп, андагы автордук ойду баалаган, барктаган жана руханий дүйнөсү бай, эстетикалык табити жогору окурманды даярдоо, окуучуларды ар кандай адабий чыгармаларды окуп, түшүнүп, талдай алуу компетенттүүлүгүнө жетиштирүү. Ал эми ошол текстти түшүнүү үчүн анын авторун ар тараптан билүү керек, себеби ошол чыгармада аны жараткан кишинин инсандык сапаттары, стили сиңдирилген. Автор өзүнүн лексикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн чыгармаларына өткөрөт. Мисалы, Жеңижоктун ырлары менен Мидин Алыбаевдин ырлары окшобойт, себеби алар эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү формада, стилде чыгарма жараткан, бири оозеки төгүп ырдап кетсе, экинчиси ырларын кагазга жазган.

1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшү жана анын натыйжасынан Үркүндүн чыгышы тууралуу Ы.Шайбеков, Алдаш Молдо, К.Акиев, К.Баялинов, М.Элебаев, А.Токомбаев, Ж.Турусбеков, Р.Шүкүрбеков, Б.Жакиев ж.б. авторлор көптөгөн чыгармаларды жазышты. Бир эле темада бир нече автор бир нече чыгарма жазса да алардын бири-бирине окшобой турушунун себеби – авторлордун индивидуалдуулугунда, ар бир автордун өзүнчө көз карашы, ой жүгүртүүсү, турмушту баалай билүү өзгөчөлүктөрү бар экендигинде. Мына ушул нерсе алардын жашаган доору, өмүр баяны менен тыгыз

байланышат.

Автор кандайдыр бир социалдык катмарда турат, мисалы, Токтогул жалчылык менен күн көргөндөрдүн үй-бүлөсүндө туулуп, кедейлер арасында калыптанса, Калыгул оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулуп, ак сөөктөрдүн арасында калыптанды, Чыңгыз Айтматов интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулуп, репрессиялангандардын үй-бүлөсүндө, туугандарынын арасында калыптанды. Мына ушул социалдык шарт-жагдайлар алардын чыгармачылыгында сөзсүз чагылдырылды. Чыңгыз Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында сталиндин репрессиясынын курмандыгы болгон Абуталиб Куттубаевдин жана анын балдарынын, аялынын образын киргизүү менен өз атасынын тагдырын, өзүнүн балалык чагын айтып берет. Демек, сүрөткер кандайдыр бир саясий, укуктук, диний, философиялык, этикалык, эстетикалык алкакта калыптанат, мына ошол көз караштары анын чыгармачылыгынан орун алат. Булар анын дүйнөгө көз карашынын системасын жаратат жана алар атайын да, билинип-билинбей да отуруп чыгармаларынын ички структураларынан орун алат, б.а. идеялык-эстетикалык платформасын жаратат. Көз караштар стилди калыптайт. «Стиль – бул адам» деген белгилүү афоризм бар, демек, чыгарманын стили - бул аны жараткан автордун чагылдырылышы. Ал гана эмес, жазган чыгармасын окуп отуруп автордун мүнөзүн да аныктоого болот.

Кыргыз адабияты мугалимдери ар кандай себептерден улам сааттар кыскарып кеткендиктен биринчи орунга чыгармалардын мазмунун түшүндүрүүнү коёт да, жазуучунун өмүр баянын «аттап өтөт», же үйгө тапшырма катары берип «кутулат». Мындай мамиле ошол автордун чыгармасын толук түшүнүүгө жардам бербей калат.

Биз илимий изилдөөбүздө гуманитардык илимдеринин табылгаларына таянып *«өмүр баян» – «биография» деген түшүнүктүн белгилерин аныктап чыктык.* Алар төмөнкүлөр болду:

1. Бул же тигил автордун туулган мезгили жана ошол жылдардагы тарыхый кырдаал, доордун жалпы өзгөчөлүктөрү.

Муну биз мисал катары төрт авторду көрсөткөн төмөнкү таблицадан көрсөк болот.

Таблица 1.1. – Авторлордун туулган жылы менен тарыхый окуялардын байланышы.

№	Автор	Туулган жылы	Ошол мезгилдеги тарыхый ири окуялар, саясий абал
	Токтогул Сатылганов	1864-жыл	Кокон хандыгынын эзүүсүнүн күч алышы; Орусиянын кыргыз урууларын каратып алган Учурлары.
2.	Аалы Токомбаев	1904-жыл	Орусиянын үстөмдүгүнүн күчөшү; Пишпек, Токмок, Каракол сыяктуу шаарларда күч алышы.
3.	Чыңгыз Айтматов	1928-жыл	Совет бийлигинин тап душмандарына каршы күрөшүнүн активдеши; Сабатсыздыкты жоюу аракеттери
4	Казат Акматов	1941-жыл	Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы; Жигиттердин казатка аттанышы.

2. Акын-жазуучулардын каны (гени), ата-теги, уруусу.

Бул фактор да жазуучунун калыптануусунда маанилүү орунду ээлейт. Мисалы, Сагымбай Орозбак уулунун (1868-1930) атасы Орозбак (өз аты Акеше) чоорчу-сурнайчы катары казак-кыргызга таанылган. Таякеси манасчы Келдибек

болгон.

Ал эми Саякбай Каралаев (1894-1971) Дакиш чоң энесинен көп таасирленген, бул киши болочок айтуучуга «Манасты» кара сөз түрүндө баяндап берген.

Жусуп Мамай (1918-2014) жети жашынан кат таанып, агасы Балбайдын таасирин алган, ал киши «Манасты» жыйнап, кагазга түшүргөн киши эле.

Токтогул Сатылгановдун (1864-1933) апасы Бурма көркөм сөзгө шыктуу аял болгон, элдик ырларды, кошокторду кунту бар балага үйрөтүп турган, алар аркылуу Токтогул акындын шыгын ойготкон.

Тоголок Молдонун (1860-1942) атасы Абдырахман баласы Байымбет 14 жашка келгенде каза болуп, аталаш агасы Музоокенин кароосунда калат, Музооке ырчы болгон, Токтогул аны «Музооке булбул» деп баалаган. Манасчы Тыныбек да алардын айылына келип «Манас» айтып турган Байымбетти шыктандырып, кошо ээрчитип жүрүп, ага кийин «Тоголок Молдо» деген ылакап ат ыйгарат.

Осмонкул Бөлөбалаевдин (1888-1967) апасы Айша казак кызы болуп, казакча, кыргызча ырларды, өлөңдөрдү баласына өтө жаш чагынан үйрөткөн.

Чыңгыз Айтматовдун (1928-2008) атасы Төрөкул Айтматов өз кезегинин эң билимдүү адамдарынан болуп, ошол билимдүүлүгү менен Араван-Буура районун башкарып жүрүп, республиканын жетекчилеринин бирине чейин өсүп барат, Москвага окууга жиберилет. Апасы Нагима Хамзаевна татар кызы, таяталары Татарстандан Каракол шаарына келип туруп калган, колунда бар кишилерден болгон. Чыңгызга эки улуттун каны кошулган.

Мар Байжиевдин (1935) атасы Ташым Байжиев кыргыздын алгачкы агартуучусу, илимпозу, жазуучусу, драматургу, окуу китептеринин автору болгон.

Жогорудагы акын-жазуучунун талантына таасир эткен «аккан арыктан суу агат» идеясы да адабият сабагында авторлордун биографиясын үйрөтүүдө эске алынууга тийиш.

3. Акын же жазуучу болуу үчүн сүрөткердин балалык чагында аларга таасир эткен инсандар.

Балалык чак – адамдын тунук кези, ошол убакта алган тарбия, таасирлер өмүр бою азык болот жана ошол кез акын-жазуучулардын чыгармачылыгына түгөнгүс капитал, ар дайым сузуп алып иче турган булак катары кызмат кылат. Өзгөчө болочокто сүрөткер боло турган баланын айлана-тегерегинде таланттуу адамдар көп болсо, алар анын калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Чыңгыз Айтматов бала убагында Шекер айылында жашап, анда Карагыз, Айымкан, Досаалы сыяктуу туугандарынын элдик таалим-тарбиясы менен өстү, ал чоң энеси тууралуу мындай деп жазат: «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээриминен менен өттү [20]. Кийин жазуучунун чыгармаларында идеялык-эстетикалык, педагогикалык-этикалык чоң күчкө ээ болгон Бугу-Эне, Чыпалак бала, Найман-Эне жана Маңкурт уул сыяктуу аңыздар анын дал ошол элдик тарбияда өскөндүгүнүн таасири. Эгер атасы камакка түшүп, балдары апасы менен Шекерге келип жашап калбаганда, Чыңгыз шаардык бала болуп, көркөм сөзгө жакындыгы мынчалык болмок эмес, анын балалыгындагы оор окуялар, элдин тагдыры жазуучу катары калыптандырды.

Лев Николаевич Толстой (1828-1910) үч жашка келгенде, апасы Мария Николоевна каза болуп, атасы башка бирөөгө үйлөнүп, ал балдарга эне катары карабай үй мугалиминдей эле көрүнүп калган, мына ошол кездеги башынан кечиргендери анын «Детство», «Отечество», «Юность» деген трилогиясында чагылдырылат.

Түгөлбай Сыдыкбеков (1912-1997) Кең-Суу айылында 1912-жылы төрөлгөн. Энеси Айымкан он жети бала төрөп, бирок алардын ичинен жети уул, төрт кызы чечек деген жугуштуу дарттан каза болуп калат, анан жарык дүйнөгө келген баланы ырымдап, кеткендердин ордун түгөлдөп толтурсун деп Түгөлбай деп ат коюшат. Айымкан айылдагы айтылуу жамакчы болгон, аларды айылынан кууп, Чоң-Ташка келишкенде жамактап отуруп ал жерден жер алган. Мына ошол

оор турмуш Т.Сыдыкбековдун чыгармаларынын негизги өзөгүн түзөт, анын ыр жандуу болуп, акын катары алгачкы үч жыйнагын жазууга энесинен өткөн шык жардам берген сыяктанат.

Насирдин Байтемиров (1916-1996) Чүйдүн Кегети айылында бала күнүнөн энеси Аруукенин ырларын, кошокторун, Чүй боорунун атактуу ырчылары Калмырза, Жаманкул, Осмонкул сыяктуулардын чыгармаларын угуп, ошолордун таасиринде чоңойгон.

Сүйүнбай Эралиевдин (1921-2016) атасы комуз черткен, ат таптаган саяпкер болгон. Бала жашынан таятасы Орозбай молдонун колунда чоңоёт, ал болсо табыш, комузчу киши катары наристе чагынан дилин ачууга көмөк берет.

Советтик балдар жазуучусу Агния Барто бала кезинде атасы чоң-чоң тамгалар менен жазылган Лев Тостойдун китептерин окуп бергендигин, анан ал жазуучуга кызыктырыш үчүн «Как живет и работает Лев Николаевич Толстой» деген китеп сатып бергендигин, ошондон катуу таасир алгандыгын жазат [100].

Вениамин Каверин көрүнүктүү математик Лобачевский тууралуу китеп жазуу үчүн анын биографиясын изилдеп, бул бир адамда эки Лобачевский бар экен деген жыйынтыкка келет: биринчиси – Казан университетинин ректору, баары сыйлаган, урматтаган таланттуу математик, окумуштуу жана жетекчи; экинчиси – өзүнүн математикадагы жаңы ачылыштарын башкалар түшүнбөй жаткан трагедиялуу инсан [190, 104-б].

Сергей Михалков бала чагында Пушкиндин жомокторун, Некрасовдун «Кому на Руси жить хорошо», «Мороз, Красный нос» деген чыгармаларын, Лермонтовдун «Мцыри» менен прозаларын өзгөчө сүйүп окугандыгын жазат [248].

Ошентип, чыгармачыл адамдардын чоң ата-чоң энелери, таята-таенелери, тайлары, ата-энеси алардын турмушту сүрөткерче көрө билишине, көкүрөгүнүн таза, дилинин тунук болушуна, сөздөрдү ылгап колдонуусуна таасирин тийгизгендигин байкайбыз. Бул феномен да адабият сабагында конкреттүү мисалдардын негизинде ачылып берилүүгө тийиш.

4. Балалык жана жаштык учурунда таасир эткен окуялары.

Бул да жазуучунун өмүр баянын окутууда эске алынуучу факторлор. Кыргыз адабиятынын өкүлдөрүнүн көпчүлүгү кедей-дыйкан, жалчы-малчы үй-бүлөдө чыгып, бала күнүнөн оор күндөрдү башынан өткөрөт. Мисалы, Касымалы Баялинов (1902-1979) эки жашында энесинен, тогуз жашында атасынан ажырып, он төрт жашында, 1916-жылы Кытайга качкан калктын оор абалын, кыйынчылыгын эл менен бирге көрөт. Кайтып келе жатканда ылайыктуу жай издеп Ат-Башы, Кочкор, Токмок тарапты кыдырып, эл турмушун аябай тереңдеп андап билет. Мына ошол Кытайга качуу жана Үркүн окуялары анын «Ажар» повестинде натуралисттик тактык менен чагылдырылат. Ошондой окуялар М.Элебаевдин «Узак жол» романында, А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» повестинде көрсөтүлөт, б.а. алар балалыгын, кандайдыр бир даражада автобиографиясын жазган. Жогорудагыдай чыгармаларды мектепте талдоо процесси сөзсүз түрдө жазуучулардын бала кезиндеги турмушу менен тыгыз байланыштуу анализденет.

Кубатбек Жусубалиев (1941) Улуу Ата мекендик согуш башталган учурда туулган. Бала чакта Алайдын Кердегей деген айлында согуштун таасирин көрүп, билип чоңойду. Ал кийин чыгармачылык жолун баштаган кезде 1964-жылы «Ала-Тоо» журналына «Күн автопортретин тартып бүтө элек» деген дебют повестин чыгарат, мына ошол чыгармада уруш учурундагы айылдын турмушун, психологиялык оор кырдаалдарды, адам мүнөздөрүн «согушту айылда көргөн бала» катары чагылдырат.

Кеңеш Жусупов (1937) ошол согуш мезгилинде тестиер бала болсо да, эл кайгысын жон териси менен сезген, адамдардын кайгылуу күндөрүн бала катары билип турган. Анын 1964-жылы жаш акын-жазуучулардын «Жаштык сапар» деген адабий альманахына «Эне кудурети» деген аңгемеси басылган. Башкы каарманы Батма кат ташыгыч катары кара кагаздарды алып келип отуруп өзүн эне катары оор абалдан өткөрөт. Бул согуш жылдарынын чындыгы эле. Аны согуш жылдарын көрбөгөн адам анчалык жаза алмак эмес. Балалыктагы согуш элестери К.Жусуповдун «Күтүү», «Мен байкемди сагындым», «Эне кудурети», «Аянкул», «Жашоо кумары» деген сыяктуу бир топ чыгармаларында абдан

таасирдүү чагылдырылат. Мындай чыгармаларга Омор Султановдун «Ак жол, көк асман» повестин да кошууга болот.

5. Жазуучу катышкан, өзү көргөн окуялары.

Кыргыз жазуучуларынын бир тобу согушка катышкан. Мисалы, Сооронбай Жусуев (1925-2015) 1943-жылы урушка чакырылып, панфиловдук 8-гвардиялык дивизияда байланышчы болуп кызмат аткарат, согушта эки жолу ок тийип, жараланат. Анын бүтүндөй жаштыгы согуш менен байланышат, демек, анын чыгармачылыгында согуш, майдан, жоокер, тынчтык темалары башкы орунда турат. Акындын ырларын талдоо жумуштары анын майдандагы өмүрү менен тыгыз байланышта өтүлөт. Алгачкы ыры «Алдыга жүргүн, кыргыздар!» деген ат менен 1943-жылы «Советтик Кыргызстан» (кийинки «Ала-Тоо») журналына басылат. С.Жусуевдин «Чындык менен ыр» (1952), «Сүйүү менен ишенич» (1956), «Үмүт» (1960), «Жылдыздуу тоолор» (1963), «Түрмөк булуттар» (1969), «Алтын чынар» (1973), «Бийик асман» (1979), «Тоо жаңырткан чагылган» (1985), «Күмүш жылдыз» (1991), «Ала-Тоо барда мен бармын» (2005) деген сыяктуу жыйнактарынын негизги бөлүгүн жогорудагы өзү көрүп-билген согуш окуялары тууралуу чыгармалары түзөт. Орто мектептин V классында анын «Алакан» деген ыры окутулат, бул ырдын маанисин караганда лирикалык каарман-автор өзү көргөн окуя ырга айландырылат.

Жунай Мавлянов (1923-2003) 1942-жылы аскерге чакырылып, 1944-жылга чейин Улуу Ата мекендик согушка катышып, оор жаракат алып, кайра келип мугалим болот. Согуш жана анын таасириндеги адамдар, майдан ардагеринин жашоо-турмушу жазуучунун «Бекиш, сага эмне болду?» (1964), «Күтүү» (1966), «Менин күндөлүгүм» (1967) аттуу аңгемелер жана повесттер жыйнактарынын, «Ачык асман» романынын негизин түзөт. «Нан» деген аңгемеси мектеп программасынан орун алып келүүдө, анда кыргыз элинин салты, нандын улуктугу, согуш жана андан кийинки оор жашоо фронтовик жазуучунун призмасынан өткөрүлөт. Эгер автор согушка катышпаган болсо бул аңгеме мынчалык таасирдүү болмок эмес.

Аны окутууда Ж.Мавлянов өзү тууралуу өзү жазган «Менин таржымалым»

аттуу эскерүүсүн пайдаландык, анда мындай эскерилет: «Мен 1924-жылы төрөлүптүрмүн. Жылым – чычкан. Бирок, документтеримде 1923-жылы болуп жүрөмүн. Анткени, ошол кездеги жаштардын көбү сыяктуу эле мен да комсомолго тезирээк өтүш үчүн бир жыл кошуп алганмын.

Биздин айыл Аксы тараптан чыккан акындар Аркыт менен бирге ырга кошуп, бирок алиге чейин сыпаттап бүтпөй келатышкан Бозбу тоосунун алкымына жайгашкан. Бир жазып жүргөн кезимде мен да ага: «Бир жолунан миң кайталап өткүм келет» деген ыр саптарын арнаган элем.

Айлыбыздын мурдагы аты – Ринжит. Мунун этимологиясы алиге белгисиз. Азыркы аты – Кош-Дөбө. Тиги Үч-Коргондон бери кан жол менен келатып, Жийде-Белге жеткенде биринчи көзгө урунчу төөнүн өркөчүндөй жанаша турган эки дөбө бар. Кийинки он-он беш жылдан бери кыштагыбыз ошолордун аты менен аталып калды. Ал дөбөлөрдү ким, качан, эмне үчүн курганын эч ким билбейт. Алар тууралуу ар кандай уламыштар гана айтылып келатат.

Биздин топту «Артыкбайдын тогуз уулунан тарагандар» деп коюшат жердештерибиз. Бул аймакты ээлеген мурдагы беш колхоздун бири болуп эсептелген «Сталин» атындагы колхоз үч чакан кыштактан – Атана, Чие, Багыштак деген кыштактардын элинен турчу. Атана кыштагындагылар – негизинен ошол «тогуз уулдан» тарагандар.

Тогуз уулдун эң улуусу – Болот деген экен. Анын Ыман, Алымбек, Абдилла, Ашыр деген уулдары, Айкан, Айганыш деген кыздары болуптур. Абдилласи – биздин чоң атабыз. Аны айылдын эркектери «Молдо Абдилла» дешсе, аялдары «Болуш» дешип тергешчү экен. Көрсө, ал киши учурундагы кат-сабаттуулардан болгондуктан, адегенде болушка мырза (катчы), кийин болуш болуптур.

Аксы тарапта баш-аягы кырк жыл болуштук кылган Ороз деген адам (азыркы Ала-Бука районунан чыккан) уезд тарабынан Кетмен-Төбөгө болуштукка жиберилгенде, биздин болочок чоң атабызды өзүнө мырза кылып алып кетет. Биздин келечек апабыз да биринчи ошол жакка келин болуп барыптыр. Суусамыр жайлоосунун керемет сулуулугуна ошол апабыздын айтуусу боюнча бала кезден ашык болгонбуз. Аяктан келгенден кийин чоң

атабыз өз элине (Багыш болуштугуна) болуш болуп шайланат. Уруубуз да – багыш.

Чоң атабыздын биздин атабыздан башка да Жумабай, Ысак, Жоробек, Дооронбек, Нармырза, Сартмырза деген уулдары, Шааркан, Калжан деген кыздары бар эле. Алардын баарынын көзү өтүп кетти. Ар биринен бир нечеден туяк бар.

Биздин ата-энебиз да бир топ перзенттүү болушуптур. Бирок, туруп калганыбыз алтоо экенбиз – төрт уул: Темиркул, Субанкул, мен, кенжебиз Абиш, эки кыз: Каныкей, Бүзайнап» [235, 3-4-бб.].

Мына ушул баяндар «Нан» аңгемеси менен түздөн-түз байланышат. Чыгарма менен таанышып көрөлү: «Мындан үч-төрт күн илгери Жаныбек, жаңы таамил алма багынын бир четинде чычкан кулагындай бариктерин эртели-кеч жүргөн желге жалмалатып турчу жалгыз түп талдын көзүнө карабай, эки түз кадасын кыйган болучу. Кабыгын аарчып таштаганга тез кургаса керек, кечинде жакшылап чыңдалган эки кетменди аларга аштап кийгизди да, бүгүн күн али нурлуу жүзүн ааламга көрсөтө элек маалда, биринин артынан экинчисин удаа тамдын төбөсүнө ыргытты.

Жан жыгачы күнгө күйүп, эскиси жеткен шатыга бут койгондо майланбаган арабанын күпчөгүндөй андан «кыйыч-кыйыч» эткен жагымсыз добуш чыгып турду. Белгилүү Бозбунун зааркы жели...

Эрте менен кечинде ал тараптан соккон сыдырымга жылаңач көкүрөк тосуп, ооз ачып туруу өзүнчө ырахат!

Тамдын төбөсүнө чыгары менен ушул желге кабылган Жаныбектин бою сергелең тарта, жеңи каруусуна чейин түрүлгөн колдорун капталына өйдө көтөрө берди эле, учууга камынган илегиликтей далдая түштү.

Түн ичинде алыстан көрүнгөн өрттүн алабындай мала кызыл тартып тыктана баштаган күн чыгыш тарапка саамга тиктеп турду да, ал маңдай жагы терге маңарланган чий калпагын кайруусунан кармап, пешенесин көздөй басып койду.

Мына, ал отуз төрт жылдан бери өмүр кечирип келаткан жер – Жайылма айлы. Алакандын отунда жайлашкандай анын бүт турпаты азыр мунун көз алдында.

Бир канаты тээтиги өзбектин бак-дарактуу кыштагынан тартып, береги Бозбу тоосунун этегине чейин созулган бул кыштактын айлана-тегеречи көл бетиндей тегиз. Этектеш толкундардай жерге ыкшала ыргалган буудай массивинин арасынан атылып чыккан торгойлор заматта асман бооруна асыла калат да, канаттарын дирилдете алда немелерди күүгө сала безеленет...

Үй жанындагы кол арыкта суу шылдырт... шылдырт...» [236, 16-б.]

Л.Н.Толстой 1851-жылы Казань университетин бүтүрүп Кавказга кызмат кылганы кетет, дал ошол учуру анын «Казактар» повестине материал болуп кирет. Ушул жылдан баштап ал күндөлүк жазып отурат, анын күндөлүгүн окуган киши көркөм чыгарма окугандай эле ырахат алат. Анын согушта көргөндөрү «Севастополь аңгемелеринде» чагылдырылат, алар документалдуу репортаждар болгон.

Александр Трифонович Твардовский (1910-1971) Улуу Ата мекендик согушка офицер – аскердик газетанын кабарчысы катары катышкан, ошол учурда көргөн-билгендери анын «Василий Теркин» поэмасына кирген. Жоомарт Бөкөнбаев да аскердик газетада иштеген, анын «Ажал менен Ар-Намыс» поэмасындагы согуш эпизоддору өзүнүн биографиясынан алынган.

6. Автордун кесиби, адистиги.

Бул же тигил чыгарманы жазып жаткан кезде автор өзүнүн жакшы билген темасын чагылдырат, мисалы, Ч.Айтматов окуу жайын бүткөндөн кийин мал чарба тажрыйба станциясында зоотехник болуп иштеген, мына ошондо жылкыларга абдан көңүл буруп, алардын жашоосун үйрөнгөн, кийин ошол көрүп билгендери «Гүлсарат» повестинде Гүлсараттын образында берилген.

Өскөн Даникеев (1934) 1951-1956-жылдарда Москвадагы Тоо-кен институтунун студенти болгон, 1956-1962-жылдарда тоо-кен тармагында адис, инженер, 1962-1975-жылдарда Фрунзе политехникалык институтунда окутуучу, доцент болуп иштеген, ал «Сызма геометрия» окуу китебинин (1970),

инженердик графика боюнча терминдер сөздүгүнүн (1974) автору. Демек, ал техникалык тармактын кишиси. Анын 1964-жылы биринчи китеби «Кыздын сыры» повести жарык көрөт. Бул чыгармада жумушчулар темасы көтөрүлөт, өндүрүштүк-чарбалык иштер чагылдырылат. Ушундай эле тема «Кызыл аска» (1979) повестинде улантылат. Чыгарма өндүрүш темасындагы социалдык-психологиялык повесть болуп, окуя башкы каарман Камбардын жөнөкөй турмушун чагылдыруу менен өнүгүп барат да, адам тагдыры өндүрүш менен бирге ачылат.

7. Жазуучунун котормочулук ишмердүүлүгү.

Адабий таасирлерсиз, башка тилде жазылган чыгармаларсыз улуттук адабиятта көрүнүү мүмкүн эмес. Жазуучу өзүнө стили жаккан авторду тандайт да, анын чыгармасын которуп, ошол аркылуу өз чеберчилигин жогорулат. Мисалы, С.Эралиев У.Уитмендин, А.Жакыпбеков Стефан Цвейгдин, Ж.Мамытов В.В.Маяковскийдин, С.Тургунбаев Е.Евтушенконун, А.Токтогулов Р.Гамзатовдун чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Которулуп жаткан акын-жазуучу менен которгон акындын ортосунда жакындык, чыгармачылык байланыш болот. Ар кандай чыгармачыл адам, анын ичинде акын-жазуучу үчүн да башка улуттук адабият менен таанышуу, алардын чыгармачыл инсандары тарабынан жаратылган көркөм туундуларды өз тилине которуу өзгөчө мааниге ээ. Бир тилден экинчи тилге таржымаланган көркөм адабий чыгармалар жалпысынан көркөм котормо деп аталат. Көркөм адабий котормодо тексттин мааниси сакталып, түп нускадагы эстетика, образ башка тилдин, мисалы, бизде кыргыз тилинин мыйзамдарына ылайыкташтырылат.

Кыргыз котормо өнөрү ХХ кылымдын 20-жылдарынан башталган, Алгач С.Карачев «Интерноционал» деген ырды, И.А.Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» деген тамсилин кыргыз тилине которгон. У.Абдукаимов, С.Бектурсунов, А.Осмонов, С.Эралиев, С.Жигитов, О.Орозбаев, К.Саякбаев, А.Токтогулов, А.Жакыпбеков, Ж.Мамытов, С.Тургунбаев ж.б. котормочулар орус тилинен кыргыз тилине классикалык адабияттарды которуп берген. Мына ошолордун арасында Бексултан Жакиев (1936) С.Алешиндин «Палата»,

С.Михалковдун «Кызыл галстук», Б.Брехтин «Өлөрман эне жана анын балдары» деген чыгармаларын, М.Ауэзовдун «Абай» драмасын, Апендинин жоруктарын кыргыз тилине которгон. Мына ошол чыгармаларды которуу менен өзүнүн жеке стилин, сөз байлыктарын байыткан, өзү да тигил авторлорго окшотуп чыгармаларды жазууга көнүккөн. Андыктан да жазуучулардын биографиясын талдоодо, үйрөнүүдө алардын кайсыл авторду, кайсыл чыгармаларды которгонун да эске алуубуз керек.

8. Авторлордун уккандары боюнча таасирлери.

Кээде жазуучулар кимдир бирөөдөн уккан окуяларды жазат. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Делбирим» повести мына ошондой жазылганын автору айтып жүрөт. Ушул эле автордун «Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повести нивхи жазуучусу Владимир Сангинин айтып берген жомогунун негизинде жазылган. Бул тууралуу В.Санги мындай дейт: «Чыңгыз экөөбүз болсо конок бөлмөдө кобурашып олтурабыз. Ал менин аңчылык коллекцияма кызыгып, баарын бир сыйра көз алдынан өткөрдү. Көрсө, анын дагы аңчылык ышкысы бар экен. Көз караштарыбыз көп жерден дал келип, жада калса мылтыгыбыз да окшош болуп чыкты. Якутиядан алып келген олжомдун арасында башка өрдөктөрдөн жазы тумшугу менен айырмаланган өрдөк бар болчу. Нивхиче бул өрдөк лувр – кашык ооз деп аталат. Анткени, жазы тумшугу кудум эле кашыктын өзү. Ошол өрдөктүн жерди кантип жасаганы жөнүндө байыркы нивхи жомогу бар. Мен ошону тамак даяр болгуча коногумду алаксытайын деп айтып олтурдум. Бул байыркы жомокто мурда эч жерде кездешпеген окуялардын философиялык жана эстетикалык жактан чечмелениши, нукуралыгы Айтматовго абдан таасир калтырды. Албетте, бул жомокту Айтматов мурда эч жерден уккан эмес. Анткени, нивхилер буга чейин башкаларга аралашпай жашап келишкен. Өздөрүнүн цивилизациясы, жашоо образы жана айлана-чөйрөнү аңдап билген уникалдуу эл. Анан жомок да бүтүп, тамак бышкычакты Айтматовду алаксытуу үчүн өз башымдан өткөн бир окуяны айтып баштадым. Менин чоң атам Манзин абдан кыраакы, көптү билген таң каларлык жан эле. Ошол убакта нивхилердин жашоо образы күч менен өзгөртүлүп, колхозчу-балыкчылар ар күнү мамлекетке

балык кармап өткөрүү менен алек болушчу. Минтип олтурса нивгундар деңизге аңчылык кылуу өнөрүн таптакыр унутуп, эл болуудан каларын чоң атам ошондо эле сезиптир, көрсө. Эркек атпайдын балыктан колу бошобогону аз келгенсип, деңизге аңчылык кылууга кызыккан жаштардын саны да азаят. Аны менен келише албаган чоң атам жаздын бир күнү мени кайыкка салып, аңчылыкка деңизге алып чыгып кетти. Кыязы, аңчылык өнөрү өзү менен көрүстөнгө кетпесин десе керек. Көп өтпөй деңизден бир нерпаны кармап алдык. Аңчылык күнүбүз ошентип жакшы эле башталып келатып, бир убакта жазгы тумандын курчоосунда деңизде адашып калдык. Нерпаны союп, чийки этине курсак кампайттык, дагы деле туман тарабайт. Жээктин кайда экени белгисиз, калак күрөөгө колубуз көтөрүлбөй шалдайып олтурдук. Акыры мындай туңгуюктуу туманда чарчап, көзүм илинип кеткен экем, кайыктын булкунганынан ойгонуп кеттим. Манзин чоң атам мага карап: «Мына, мына, мен түндүк уюл үкүсүнүн багытын кармадым, - деп мага шамал болуп турган тарапты көргөздү. – Ушул багыт менен барсак же жээкке чыгабыз, же бут таканчык болоор нерсеге кабылабыз! – деди». Көрсө, жаздын аягында жарылган муздардын үстүндө нерпа төлдөйт экен. А уюл үкүсү чоң жырткыч куш болгондуктан учуп келип, нерпалардын күчүктөрүн жеп, кайра кечинде жээкке учуп кетерин чоң атам жакшы билет экен. Чын эле ал айткандай, чарчап-чаалыксак дагы туманды аралап жүрүп олтуруп биз акыры жээкке келдик. Мен бул окуянын майда-чүйдөсүн калтырбай аңгеме курганымда Айтматов мурдагыдан да катуу толкунданып, конок бөлмөмдү арыштап, ары-бери басып жүрдү. Анан аңгемем бүтөрү менен мага басып келип: - Жазасыңбы!? - деп сөөмөйү менен төшүмө оорута сайды» [279].

Мына ушул жолугушуудан кийин жарык дүйнөгө «...Ала-Дөбөт» келген. Ушуга окшогон уккан окуялардын, тагдырлардын негизинде жазылган чыгармалар кыргыз адабиятында көп эле учурайт. Мындай учурда мугалим:

- уккан окуяны автор кандайча иштеп чыккандыгына маани бериши керек;
- баштапкы материал кандай өзгөрүүгө учурагандыгын талдоого алышы кажет;

•окуяны автор кимден, кандайча укканына назар буруу зарыл.

9. Жазуучунун жүрүш-турушу, мүнөзү.

Иван Сергеевич Тургенев (1818-1883) тууралуу В.Г.Белинский: Ашкере акылдуу, аны менен тил табышуу оңой, - деп жазат [77], мына ошол акылдуулук анын «Аңчынын жазгандары», «Аталар жана балдар» деген чыгармаларынан даана байкалып турат.

Джованни Боккаччо (1313-1375) «Декамерон» деген чыгармасын жазган, анын башында жети сулуу бийкеч жана үч жигит чиркөөдө кокус жолугуп калат. Мына ушул эпизоддор аябай эле күңүрт, кайгы-капа менен жазылат. Көрсө, дал ушул чыгарма жазылып жаткан 1350-1353-жылдарда Францияны келте (чума) оорусу каптап, адамдар жан айласын издеп туш келди качып жаткан убак экен [77].

К.Баялинов да токтоо, салабаттуу, оор киши болгон, ал мүнөзү чыгармаларынан даана көрүнөт. Ушундай эле белгилер Т.Сыдыкбековго да мүнөздүү.

10. Жазуучунун маектери, каттары.

Алсак, Ч.Айтматовдун коом, заман, адабият, адам тууралуу макалалары, маектери, сүйлөгөн сөздөрү [21] да жазуучунун өмүр баянын терең түшүнүү, талдоо үчүн адабият мугалимдери үчүн керектүү материалдар болуп эсептелет. Анткени аларда жазуучунун көз карашы, өзү жөнүндө өзүнүн пикири, ар түрдүү проблемалар тууралуу ойлору ар тараптуу чагылдырылат.

Каттар – кыргыз адабиятында анча изилденбеген жана жарыяланбаган чыгармалар. Кыргыз жазуучуларынын бири-бирине жазышкан каттары (өзгөчө согуш учурундагы) анда-санда жарыяланып жүрөт. Гюстав Флобер (1821-1880) 1910-жылдагы томдугуна Тургеневге жазган сегиз катын киргизген, кийин анын дагы 1954-жылдагы чыгармалар жыйнагына Тургеневге жазган 118 каты кошулган. Аларды окуу – жазуучулар тууралуу көп нерсени билүү. Каттарда жеке адамдын тагдыры жана чыгармалардын жазылыш тарыхы, прототиптер тууралуу абдан пайдалуу жана кызыктуу маалыматтар берилет.

Жогорудагы факторлор жазуучунун өмүр баянын анын чыгармачылыгы

менен биримдикте окутуунун негизги багыттары болуп, ошолор аркылуу бул жетигил чыгарманын темасын, идеясын, проблематикасын терең талдап түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачылат.

1.3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун изилдениш тарыхына обзор

Кыргыз адабиятынын материалдарын окутуу кыргыз мектептеринин ачылышы менен байланыштуу, б.а. XX кылымдын 20-30-жылдарында сабатсыздыкты жоюу мектептери, алгачкы окуу китептери пайда болгондо эле адабий тексттер сунуш кылынып, аларды жазган авторлордун аты-жөнү тууралуу айтылган.

1932-жылы «Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы» [39] түзүлүп, 1934-жылы анын 2-басылышы чыгат, мына ошол окуу программаларында Токтогул Сатылгановдун өмүр баяны жана ал кишиден жазылып алынган «Кедейкан» жомогу берилет.

Мукай Элебаевдин өмүрү анын «Ысык-Көл» деген ырынан мурда, «Энем» поэмасынын алдында Жусуп Турусбековдун, «Сыргажан» поэмасынан мурда Жоомарт Бөкөнбаевдин, «Сарала козу» деген чыгармасынын алдынан Кубанычбек Маликовдун, «Жаңы жайлоо» деген ырдын алдында Темиркул Үмөталиевдин өмүрү жөнүндө кыска кабарлар берилет.

Бул биографиялык материалдардын өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр болгон:

- жогорудагы акындар 20-30 гана жаштагы жигиттер эле, демек, алардын өмүр баянында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулгандыгы, Октябрь революциясы аларга азаттык бергендиги тууралуу саясий-идеологиялык маалыматтар болгон;

- бул авторлордун баары педагогикалык техникум сыяктуу алгачкы советтик окуу жайларында окуп жаткан, демек, алар тууралуу ошол маалыматты айтуу аркылуу мектеп окуучуларын окууга, билим алууга үндөө идеясы берилген;

- автор тууралуу маалыматтар өтө кыска гана маалыматтардан турган;
- биографиялык материалдар алдыда өтүлүүчү чыгармалар менен анчалык байланыштырылган эмес.

Бул программада кыргыз жазуучуларына караганда орус акындарына, жазуучуларына кеңири орун берилген, М. Горькийдин өмүрү, чыгармалары жана анын «Балалык» повестинен үзүндү, А. С. Пушкиндин, М. Ю. Лермонтовдун, Н. В. Гоголдун, И. С. Тургеневдин, Н. А. Некрасовдун, М. Е. Салтыков-Щедриндин, А. П. Чеховдун, Т. Г. Шевченконун, Д. А. Фурмановдун өмүр баяндары кыргыз жазуучуларына салыштырмалуу көбүрөөк саат бөлүнүү менен үйрөтүлгөн. Анын себептери – алардын бир-эки кылым мурда жашап өтүп, биографиялык материалдарынын байлыгы жана экинчиден, өмүр баяндары орус адабиятчылары тарабынан ар тараптуу изилденип, жазылгандыгы, бир системага түшүп калгандагы менен байланыштуу эле.

Ошентсе да, бул программа алгачкы жолу кыргыз авторлору тууралуу маалымат бергендиги менен баалуу экендигин белгилей кетмекчибиз.

«Кыргызстандын өз алдынча республикага айланышы менен башталгыч билим берүүнү жети жылдык мектептерге, кийинчерээк аны орто мектептерге айландыруу процесси жүрдү. Албетте, агартуу жаатындагы бул олуттуу иштер буйрукчул, акимчил ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылса да, өзүнүн тийиштүү түшүмдөрүн берди. 1939-жылы V-VII класстардын окуу программасы айрым толуктоолордун, түзөтүүлөрдүн предмети болду. Анда кыргыздын элдик оозеки чыгармаларына (фольклордун көпчүлүк жанрлары), акындар поэзиясына (Токтогул, Байымбет, Ысак, Калык, Алымкул) жана профессионал жазуучуларга (А. Токомбаев, М. Элебаев, К. Баялинов, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев) кеңири орун берилгендиги кубаттоого татыйт» (Н. Ишекеев) [183]. XX кылымдын 30-жылдарында У. Абдукаимовдун 3-окуу жылына [1], М. Абдукеримовдун 4-окуу жылына арналган хрестоматиялары [5], 1938-жылы М. Абдукеримовдун «Адабият хрестоматиясы» [8] чыгып, мектептерге таратылган, анда болгону Т. Сатылгановдун кыска өмүр баяны үлгү ырлары менен кошо сунушталат, кийинчерээк А. Осмонов жана М. Кырбашев

хрестоматия түзүшкөн. Бул хрестоматиялар негизинен жалаң гана тексттерден турган да ошол тексттерди жазган авторлор тууралуу материалдар сунуш кылынган эмес. Бул мезгилде кыргыз адабияты окуу китептеринин басымдуу бөлүгүн орус адабиятынын материалдары ээлеп, кыргыз акын-жазуучуларынын өмүр баяны дээрлик окутулбаган.

Ошол хрестоматиялардын арасында 1937-жылы Ө. Жакишев менен М. Абдукеримовдун авторлугунда орто мектептердин V класстары үчүн окуу китеби жарык көргөн [152]. Бул туңгуч окуу китебинде Н. Ишекеевдин пикиринде: «...көч башаты болуп кыргыз жазуучуларынын өмүр баянынан маалымат берүү салты башталган. Китептин бул багыттагы ийгиликтүү жактары арбын, асыресе, М. Элебаевдин, Ж. Турусбековдун, Ж. Бөкөнбаевдин, К. Маликовдун, Т. Үмөталиевдин таржымалдарындагы урунттуу факт-материалдар дээрлик камтылган десек болот, анда өнөр инсандардын ата-жотосу, социалдык теги, рухий-көркөм дүйнөлөрүнүн кыртышы, өмүрүндөгү үлгү болор кырдаалдар, изги учурлар, өзгөчөлүгү, турмуш-тиричилик укладындагы, маданий дүйнөсүндөгү айырмалуу белгилер, адабий-эстетикалык позициялары, коомдук турмуштагы орду жана ролу, жалпылаштырып айтканда, алардын портретин, турмуш образын түзүүчүлөр кандайдыр бир деңгээлде сүрөттөп, тартып берүүгө жетишкен» [183].

Андан ары методист-профессор ошол жетишкендиктердин катары буларды кошот:

- Ж. Турусбековдун өзү жазган мажыра баянынын окуу китебине киргизилиши, анын кызыктуулугу, айрым фактыларынын, мисалы, биринчи ыры мурда айтылып жүргөндөй «Ленин жолу» эмес, «Кышкы жел» экендиги;

- Ж. Бөкөнбаевдин туулган очогу азыркы китептерде белгиленип жүргөндөй Мазар-Сай эмес, Мазар-Суу айылы болушу.

Ошол эле кезде китептин кемчилдиги катары булар белгиленет:

- М. Элебаевдин өмүр баяны тууралуу айтканда анын прозаларын «көрбөй калуу»;

- К. Маликовдун саясый-агитациялык ырларын көлөкөдө калтыруу.

Биздин оюбузча, бул китепте алгачкы жолу акын-жазуучулардын өмүр таржымалы, чыгармачылыгы менен биримдикте кароо аракети болгондугу байкалат (мисалы, М. Элебаевдин Ысык-Көлдө туулушу жана лирикалык «Ысык-Көл» деген ыры, Ж. Турусбековдун Тверь шаарындагы окушу жана ошол жактан кийинки таасирлеринин «Энем» поэмасында чагылдырылышы, поэманын автобиографиялуулугу ж.б.).

30-жылдарда акын-жазуучулардын калк арасында кадыр-баркы жогору болгон. Себеби алар коммунисттик партиянын идеологиялык фронтунун алдыңкы чегинде жүргөн, ошон үчүн 1934-жылы Москвада СССР Жазуучулар союзунун I съездинде жазуучулардын ролу жогору белгиленип, анда А. М. Горький чыгып сүйлөйт [139]. Ошондон кийин Кыргыз ССРинин БАКтын Президиуму «Кыргыз эл акыны Токтогул Сатылгановдун 70 жылдыгын белгилөө тууралуу» токтомун чыгарат жана Кыргызстан Жазуучулар союзуна, Кыргыз мамлекеттик басмасына акындын чыгармаларын жыйноону жана жарыялоону тапшырат [298]. Анын чыгармалары гана эмес басып өткөн жолу да маанилүү экендиги белгиленип, биографиясын изилдөө үчүн экспедициялар уюштурулуп, Кетмен-Төбөгө жана Таласка А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, Т. Үмөталиев ж.б. акындар жиберилет, алар А. Үсөнбаев, К. Акиев, К. Досуев, А. Огонбаев ж.б. кишилерге жолугуп, Т. Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу маалыматтарды жыйнап келет, А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, Ө. Жакишев баш сөз жазып, китебин чыгарат [152]. Ж. Бөкөнбаев «Токтогулдун өмүрү» деген биографиялык очерктер китебин жазат [129] жана 1940-жылы акындын 80 жылдык маарекеси жалпы элдик майрам катары өтөт.

Ж. Бөкөнбаевдин «Токтогулдун өмүрү» деген биографиялык очерктер китеби акын-жазуучулардын өмүр баянын адабий чыгарма катары жазган эң алгачкы эмгек болгон.

1934-жылы Аалы Токомбаевдин туулган күнүнүн 30 жылдыгы жана чыгармачылыгынын башталышынын 10 жылдыгы мамлекеттик деңгээлде белгиленет. 1939-жылы Москвада өткөн Кыргыз адабияты менен

искусствосунун декадасында бир катар акын-жазуучуларга мамлекеттик сыйлыктар берилет.

Жогорудагылардын баары акын-жазуучулардын кадырынын эл ичинде бийик экендигин, коммунисттик партия жана Совет өкмөтү алар үчүн камкордук көрөрүн жана алардын өмүрү мектеп окуучулары үчүн өрнөктүү болорун көрсөткөн фактылар болуп эсептелет.

Улуу Ата мекендик согуш жылдарында, 1941-жылы, кыргыз адабиятынын 5-7-класстары үчүн жаңы программасы түзүлүп [360], ошол нормативдик документ 1947-жылга чейин колдонулуп келген, бул программада Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын өмүр баяндары жана чыгармачылыгы окутулган. Аталган акындар тектүү жерден чыгышкан инсандар (мисалы, Кылычтын атасы Шамыркан атактуу баатыр Төрөкелдинин тун уулу эле) болгону менен алардын чыгармалары («Тар заман», «Зар заман», «Калыгулдун санаттары», «Зилзала», «Чүй баяны», «Канаттуу», «Бүркүттүн тою») негизинен эл турмушундагы социалдык-тарыхый өзгөрүүлөр, башка диндеги, башка тилдеги элдин басып келип жатышын, замандын өзгөрүшүн ырдоо болгон. Чынында ХХ кылымдын Калыгул, Солтобай, Арстанбек, өзгөчө, Молдо Кылыч Шамыркан уулунун чыгармачылыгы, өмүр таржымалы, бир кыйла ар тараптуу изилдөөгө алынып, алгачкы кандидаттык диссертация (Тазабек Саманчин) корголгон жана Арстанбек Буйлаш уулунун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу кызыктуу изилдөө жазылган [324]. Калыгулдун урпагы, кийинки көрүнүктүү саясий жана коомдук ишмер Турдакун Усубалиев ал мезгил тууралуу төмөнкүдөй пикирин билдирет: «1947-жылга чейин Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылыч жөнүндө кыргыз элинин поэзиясына ат салышкан эл акындары катарында, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында атайын сабактар берилчү. Бул инсандардын ысымдары 1947-1948-жылдарга чейин окуу китептеринде, кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктеринде жазылып келген. Мен өзүм 1939-1941-жылдарда Кыргызстан мамлекеттик педагогикалык институтунун тил жана адабият факультетинде окуп жүргөнүмдө Калыгул чоң атамдын, Арстанбек менен Молдо Кылычтын поэзиясы жөнүндө далай лекцияларды уккамын. Лекцияларды кыргыздын ошол мезгилдеги мыкты интеллигенттери Калим Рахматуллиндин, Ташым

Байжиевдин, Жапар Шүкүровдун, Тазабек Саманчиндин, Зияш Бектеновдун жана башка мугалимдердин окугандары али эсимде...» [378].

Калыгул Бай уулунун өмүрү, чыгармачылыгына арналган «Калыгул» деген атайын макала 1943-жылы М. Богданова, Ө. Жакишев, Т. Саманчин жана К. Рахматуллин тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» аттуу эмгекте өзүнчө портреттик бөлүм катары орун алат.

Дал ушул согуштан кийинки жылдарда маданиятты, адабиятты бай-манаптардын тукумунан тазалоо идеясы көтөрүлүп, авторлордун биографиясы тыкыр текшерүүгө алынат да, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч оокаттуу үй-бүлөнүн кулундары болгону үчүн эле окутуудан алынып салынат. Мына ушул мезгилде кыргыз интеллигенциясы аябай кыйын абалда калат. Орустардын Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов ж.б. граф, дворянин, аскер кызматкери сыяктуу мансап даражасы жогору адамдардын чыгармалары, өмүр баяндары окутулуп жаткан шартта кыргыздардын «бөрк ал десе, баш алган» саясаты 45 жылга жакын (1991-жылдарга чейин) созулду жана бул руханий чоң жоготууну жаратты.

Ошол 1941-жылдагы окуу программасына К. Баялиновдун «Ажар» повести, М. Элебаевдин «Узак жол» романы, Ысак Шайбековдун «Кайран эл» поэмасы киргизилген. Токтогул Сатылгановдун «Үлгү ырлары» 5-класска, «Кедейкан» эпосу жана Эшмамбет менен айтышы 6-класска, «Карылык» деген чыгармасы 7-класска жайгаштырылган. Анын «Беш каман», «Эшен калпа», «Ушубу сенин сурагың», «Жашагың Кеңеш өкмөт», «Ленин», «Элди карачы», «Замана», «Гүлдөп ал», «Турмуш», «Карылык» деген чыгармалары сунушталган. Бул чыгармалар сөзсүз түрдө авторлордун өмүр баяндары менен биримдикте талданууга тийиш эле. Биринчи эки чыгармада Үркүн жана ага эки автордун катышканы тууралуу маалымат берилсе, Т. Сатылгановдун ырлары акындын Сибирге айдалышы менен байланыштуу окутулушу зарыл болгон.

9-класс «Колония доорундагы кыргыз адабияты» деп аталган, анын «Реалист акындардын чыгармалары» деген бөлүмү берилген, бул бөлүмдө Калыгул, Арстанбек, Солтобай, Ысак сыяктуу акындардын чыгармалары менен кошо өмүрү тууралуу маалыматтар орун алган. Эң көп орун Т. Сатылгановдун

өмүрү жана чыгармачылыгы менен терең таанышууга ажыратылган, себеби ошол кезде бул акын бай-манаптарга, дин өкүлдөрүнө каршы ырдаган демократ, атеист жана падышалык бийликке каршы чыгып ак жеринен сүргүнгө айдалган элдик адам катары бааланган жана окуучуларга анын образы өтө идеалдуу катары эсептелген.

1943-жылы К. Рахматуллин тарабынан жогорку класстар үчүн адабият программасы [213] түзүлгөн, анда убакыттын 61,7 пайызы эл акындарына берилип, Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбектерге 8 сааттан бөлүнүп, Токтогулдун мурастарын окуп-үйрөнүүгө 10 саат ажыратылган. Программанын негизинде К. Рахматуллин жана К. Нанаев окуу китебин жазган [306], бул китеп жана программа Т. Сатылгановдун жана Тоголок Молдонун өмүр баянын кеңири бергендиги менен айырмаланган. А. Үсөнбаев, А. Токомбаев, М. Токобаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, К. Жантөшев, Т. Сыдыкбеков тууралуу кыска маалыматтар берилет. Бирок бул программада «Т.Шамшиев менен кошо айтылуу акын А. Осмоновдун да өмүр баянынын, чыгармаларын окутуу процессинен «тап катарында» жоюлушу, сөздүн толук маанисинде, программадагы ири кемчилдик катары бааланууга тийиш» (Н.Ишекеев) [183].

Н. Ишекеев айткандай, А. Осмоновдун өмүр баянын окубай калуу күрөшчүл, оорулуу жана жаңычыл акындын чыгармачылыгынан кыргыз окуучуларын алыстаткан. Алгачкы кыргыз профессионал акындарынын ичинен А. Осмоновдун биографиясы бир топ айырмалуу, анын инсандык сапаттары лирикаларында эң мыкты чагылдырылган эле.

1946-жылы З. Бектеновдун 6-класстар үчүн «Биздин адабият» окуу китебинде [110] А. Үсөнбаев тууралуу такыр эле маалымат берилбей, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Барпы тууралуу өтө кыска айтылып, бир гана Т.Сатылгановдун өмүр баяны кенен чагылдырылган.

1947-жылы Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектенов тарабынан жогорку класстар үчүн кыргыз адабияты боюнча программа түзүлгөн [18]. Ошол программаны негизге алып, мамлекеттик камкордукка алынып, жаңы мазмун

жана формадагы Т. Байжиев, З. Бектенов автор болгон окуу китеби жазылган [111]. Фольклор жана акындар поэзиясынан турган бул окуулук эл акындары тууралуу кенен жана жетишерлик маалымат бергендиги менен бааланат. Ошол кездеги Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы Исхак Раззаков 1946-жылы Ташым Байжиев менен Зияш Бектеновго мамлекеттик резиденцияда иштегенге атайын шарт түздүрүп, ушул окуу китебин жаздырып, мамлекеттик сыйлык жана илимий наам алып бермек болот. Тилекке каршы, ал китеп чыккандан кийин мектептерден кайра жыйналып алынып, өрттөлүп жок кылынган да 1950-жылы ошол эле китеп үчүн авторлорду 10 жылга түрмөгө каматкан, Т. Байжиев 1952-жылы лагерде каза болгон, З. Бектенов 5 жыл түрмөдө жатып, Москвадан акталса да, 1961-жылга дейре ишсиз үй камагында жаткан. Мунун себеби советтик саясат менен байланыштуу болгон, ал кезде феодалдык коомду идеализациялоого, өткөндү мактап көрсөтүүгө мүмкүн эмес дешкен.

Согуштан кийинки жылдарда кыргыз адабиятынын материалдары окуу программасынан жана окуулуктардан көбүрөөк орун ала баштаган жана акын-жазуучулардын өмүр баяндары да кызыктуу формада сунушталган. Мисалы, 1947-жылы чыккан К. Нанаев жазган окуу китебинде [277] Токтогулдун өмүр баяны терме ырлары менен кошо сунушталса, 1950-жылы чыккан Б. Маленов жазган 6-класстын окуу китебинде автор Токтогул тууралуу акын Т. Үмөталиевдин макаласын берет, ал эми казак акыны Жамбыл өзү тууралуу өзү «айтып берет». Ошол эле жылы 7-класстар үчүн У. Абдукаимов менен К. Аруновдун жазган китебинде [4] Т. Сатылгановдун өмүр баяны кеңири берилсе, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Б. Алыкулов тууралуу учкай маалымат айтылат, К. Акиев, А. Үсөнбаев, О. Бөлөбалаев «өмүр баянсыз» окутулган.

1952-жылы жети жылдык жана орто мектептердин V-VII класстары үчүн көркөм адабият боюнча жаңы окуу программасы чыккан [205]. Ал программа 1957-1958-окуу жылы үчүн дагы жаңыртылган [285]. 1955-жылы С. Мусаев менен Ж. Таштемиров автор болгон 9-класстар үчүн адабият окуу китеби жарык көргөн [274].

Коомдук жана адабий процесстеги өзгөрүүлөргө байланыштуу кыргыз адабиятынын окуу программасы 1960-жылы жаңыдан чыкты [206], бул программада акын-жазуучулардын өмүр баянын кеңири окутуу үч авторго сунушталган, алар 9-класста – Т. Сатылганов, 10-класста – А. Токомбаев, 11-класста – Т. Сыдыкбеков. Бул үчөөнүн чыгармаларынын алдынан бир сааттан өмүр баянын окутуунун себеби – биринчиси, элдик демократ акын болсо, А.Токомбаев кыргыз профессионал адабиятынын баштоочусу, кыргыз тилиндеги туңгуч газета «Эркин-Тоонун» биринчи санына биринчи ыры «Октябрдын келген кези» деген ат менен басылган акын, кара сөзчү, Кыргызстан Жазуучулар союзунун 1-төрагасы катары бааланган, Т. Сыдыкбеков ошол кезде өлкөдөгү эң жогорку сыйлыкты – СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын алган эле. Демек, мына ушул критерийлер үч автордун өмүр баянын кеңири үйрөнүүгө жол ачкан.

1960-1970-жылдарда кыргыз адабиятында Чыңгыз Айтматовдун жылдызы жарык жанат, Москвадан чыккан «Повести гор и степей» деген китеби эң жогорку сыйлыкка – Лениндик сыйлыкка татыктуу болот, «Гүлсарат» повести үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын алат, чыгармалары биринен сала бири дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулат. Ушул факторлор кыргыз адабияты программасына бул жазуучунун чыгармачылыгы менен кошо өмүр баянын да өзүнчө окутууну шарттады.

Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде «Обон» деген чыгармасынын чакан эпизоду 1960-жылдагы адабияттык окуу программасына киргизилген [206]. Аталган чыгарманы М. Ауэзов, Л. Арагон жогору баалаганы менен кыргыз интеллигенциясы түшүнбөй жаткан, андыктан мектептерде жаш жазуучунун өмүр баяны да, чыгарманын сүйүү эпизоддору да окутулбай, согуш учурундагы кырман учурун сүрөттөгөн тексттин кичинекей бөлүгү (эмгек темасы) гана окутулган. Ал эми программанын монографиялык бөлүмүнө «Жамийла» жана «Бетме бет» повесттери сунушталган. Ал учур тууралуу адабиятчы Б. Ашымбаев минтип жазат: «Чыңгыз Айтматов мектеп программасында азырынча жок. Бирок адабиятчы мугалимдер жана адабият ийриминин мүчөлөрү, дегеле боордош

адабиятка кызыккандар калеми жолдуу чыккан жаш жазуучунун чыгармаларына ынтаасы тартып, ышкысы түшөөрүнө күмөн кыла албайбыз. Айрыкча турмушка, коомго болгон көз карашы жаңы калыптанып келе жаткан өспүрүмдөргө Айтматовдун чыгармалары кандай таасир кылаарын ойлоп көргүлөчү. Жамийла менен Сейиттин жүрөктөрүндөгү таза махабат, адамгерчилик өзгөчө сезим, мекен деген ой тилек биздин жаштарыбыздын көз карашына өз изин салаарына ишенип эле турам... [78]. Бул пикир Ч. Айтматовдун чыгармаларын мектеп программасына киргизүү жалпы элдин талабы менен үндөш экендигин айгинелейт.

1964-65-окуу жылы үчүн түзүлгөн программага [207] «Биринчи мугалим» повести, 1965-66-окуу жылындагы программада «Жамийла», «Саманчынын жолу» орун алган. Бул чыгармалардын алдында жазуучу тууралуу маалыматтар берилген жана окуучулар Ч. Айтматов тууралуу билимге ээ болгон.

1970-жылы Элге билим берүү министрлигинин коллегиясы дагы бир программаны долбоор түрүндө кабыл алып [340] жана аны 1971-72-окуу жылында акыркы варианты катары бекиткен [341]. Мына ушул программада акын-жазуучулардын өмүр баянын кеңири окутуу каралган. Анда IX-X класстардын материалдары жазуучунун өмүр баянын очерк түрүндө, монографиялык планда беришкен. Бул жылдарда жазуучунун өмүр баяны очерк тибинде берилген, анда автордун портрети ачылган, аны үчүн мемуардык адабияттар, адабий сын макалалар пайдаланылган. Ал сабактардын формасы ар түрдүү болгон: сабак-лекция; окуучулардын өз алдынча докладдары; окуу китеби менен иштөө; сырттан (заочная) экскурсия; концерт-сабак; панорама-сабак [122, 74-б].

Орус методисттери [122, 74-б] жазуучунун биографиясын X класста окутууну пландаштыруунун мындай бир типтүү учурун сунуш кылат:

Таблица 1.2. – Орус методисттери сунуш кылган Л.Н.Тостойдун биографиясы боюнча сабактын пландаштырылышы

1	<p>Детство, отрочество и юность Л. Толстого. Начало творчества.</p> <p>Автобиографическая трилогия</p>	<p>Лекция учителя. Чтение отрывков из автобиографической трилогии - индивидуальные задания на карточках. Чтение отзывов и воспоминаний о Толстом</p>
2	<p>Годы военной службы на Кавказе. «Севастопольские рассказы»</p>	<p>Сообщения учащихся (1-го ряда). Обзор преподавателя. Коллективный анализ эпизодов</p>
3	<p>Толстой в 50-60 г. Писатель, педагог. Общественная деятельность. Работа Толстого над романом «Война и мир». Мировоззрение и творчество писателя (кратко).</p>	<p>Сообщения учащихся (2 го ряда). Продолжение лекции преподавателя. Чтение учащимися отзывов читателей - современников Толстого и современных читателей (индивидуальные задания на карточках).</p>
4	<p>Нравственные искания 70-80 гг.</p>	<p>Сообщение преподавателя. Работа с учебником и дополнительной литературой</p>
5	<p>Последний период в жизни и деятельности писателя. Уход из Ясной Поляны. Смерть.</p>	<p>Сообщения учащихся (3-го ряда). Обобщение учителя. Чтение отрывков из воспоминаний современников (индивидуальные задания на карточках). Сопровождающее чтение учащимися. Закрепление материала. Заочная экскурсия в Ясную Поляну, сопровождаемая</p>

		показом наглядного материала (диапозитивы, диафильм, раздаточный материал).
--	--	---

Мына ушул методикалык ыкма ал жылдардагы жалпы советтик мектептерге таратылган. Ал идеялардын башатында В.В.Голубков турган жана кыргыз методисттеринен К.Иманалиев өз эмгектеринде ушундай принциптерге таянган. Ал А.Токомбаевдин өмүр баяны жана чыгармачылыгына байланыштуу Фрунзе шаарындагы №1 мектеп-интернатта жасалган синхроникалык таблицанын үлгүсүн жалпы мугалимдерге сунуш кылат [167].

Таблица 1. 3. – А.Токомбаевдин өмүр баяны жана чыгармачылыгына байланыштуу Фрунзе шаарындагы №1 мектеп-интернатта жасалган синхроникалык таблица.

Дата	Тарыхый жана адабияттык окуялар	Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгында негизги фактылар
1904 1905	Биринчи орус революциясынын өсүп жетилиши. 1905-жылы биринчи орус революциясы.	Акындын туулган жылы.
1916	Кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылы.	Эл менен бирге акын ата-энеси менен Кытай жерине качып барат.
1917	Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын жеңип чыгышы.	Акын Кытай жеринен кайтып келип, ата-энесинен ажырап, ар кимдердин колунда малай жүргөн учурда эркиндиктин таңы атат.
1923	Кыргызстан Түркөстен республикасынын составында турат.	Ташкентте Ленин атындагы

		Коммунисттик университеттин даярдоо курсуна кирет.
1924 1927	Кыргызстан өзүнчө автономиялуу область болуп бөлүнөт. В.И.Ленин дүйнөдөн кайтат. 1926-ж. Автономиялуу Республикага айланат. 1924-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны жарыкка чыгат. ж.б.	«Эркин-Тоо» газетасынын биринчи санынан «Октябрдын келген кези» ыры жарыяланат. Ташкенттеги САКУну бүтөт. «Ленин тууралуу» деген биринчи ырлар жыйнагы чыгат ж.б.

Мына ушундай синхроникалык таблицалар көп жылдар бою мектептердин кыргыз тили жана адабияты кабинеттеринде илинип турду.

Ушул типтеги таблицалардын оң жагы – окуучулар предмет аралык байланышты ишке ашырган, б.а. тарыхый маалыматтарды эске түшүргөн. Тескери жагы – балдар цифралар жана фактылар менен гана алагды болуп, «тирүү» жазуучуну көрө албай калган.

Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуу китептерине киргизүүдө Бектурсун Алымов бир топ чыгармачыл аракеттерди жасаган. Ал киши жазууга катышкан окуу китептеринде [326, 327] авторлордун биографиясы чыгармачылык менен сунуштала баштайт. Мисалы, Алыкул Осмоновдун өмүр баяны катары акындын өзүнүн «Өзүм жөнүндө» деген макаласын сунуш кылат.

Б.Алымовдун А.Муратов менен бирге жазып, 1992-жылдан бери колдонулуп келе жаткан 7-класстар үчүн кыргыз адабияты окуу китебинде [49, 50,51] акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдарды берүүдө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү көрөбүз.

Биринчиси – ар бир автордун чыгармаларын окуштун алдында ошол автор тууралуу башкалардын пикири берилет. Мисалы, Барпы Алыкуловдун кыска

өмүр баянын жана ырларын сунуш кылар алдынан төмөнкүдөй эпиграф-ыр саптары менен тааныштырат:

Кыйындыкты тез билген,
Кыстальшта сөз билген,
Ак таңдай асыл ырчыдан,
Калышпайсың Барпы акын.

Жеңижок

Сен дагы мендей ырдадың,
Брыңды иним сындадым.
Адаштырып ырдасам,
Айтканымдан жылбадың.
Мен көрсөткөн ырларды,
Улабастан койбодуң,
Калтырбастан бир жерин,
Кынабастан койбодуң.
Адис акын экен деп,
Бул жериңден ойлодум.
Кынадың терме, санатың,
Сен болдуң менин канатым.

Токтогул

Мындай эпиграф-ырдын же кара сөз түрүндөгү кыска пикирдин максаты – окуучуларда алдыда окулуучу автор тууралуу маалымат менен алдын ала камсыздоо, баланы психологиялык жактан даярдоо. Бул сыяктуу материалдар тууралуу В.В.Никаноров мындай деп жазат: «Практикада ар бир жазуучу тууралуу эпиграф берүү максатка ылайык келип, өзүн өзү актайт. 6-7-класстарда окуучуларга 2-3 эпиграф сунуш кылып, алардан кызыктуу проблемалык суроо чыгарса болот. Эпиграф тандоодо класстардын өтмө катыштыгын эске алуу зарыл. Жакшы тандалган эпиграф жазуучунун личносту менен чыгармачылыгынын маңызын ачууга, стилин курчутууга, негизи ойду кыска айтууга көнүктүрөт» [280, 177-б].

Экинчиси – айрым авторлор өзү тууралуу өзү жазып берген. Мисалы, Бексултан Жакиев «Атанын тагдыры» драмасына байланыштуу Абийир атасы тууралуу, өзүнүн согуш жылдарындагы балалыгы жөнүндө кызыктуу баяндап берген, бул баян окуучулардын кызыгуусун арттырган жана драманы түшүнүүгө дагы жардам берген.

Ошентип, кыргыз адабиятын окутууда өмүр баяндык материалдардын окуу программасынан жана окуу китептеринен орун алышы ар кандай тарыхый шарттарга, партиянын саясатына жана методисттердин чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү жолдорду басып өтгү.

1.4. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун адабият таануу, педагогика, психология боюнча методологиялык негиздери

Жалпы эле дүйнөлүк масштабда адабий билим берүү узак тарыхый процессти башынан өткөрдү: анда ар түрдүү көз караштар, ар кандай идеялар, түрдүү методдор, каражаттар өкүм сүрдү, бири-бирин жокко чыгарган ойлордун кармашы болуп турду. Мына ушул нерсе адабиятта акын-жазуучулардын өмүр баянын үйрөтүү менен да байланыштуу жүрдү.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасы методологиялык жактан таяныч кылган орус адабиятын окутуу илиминде жазуучулук биографиянын мектеп программасындагы орду ар дайым талаш-тартыштардын түйүнү болуп, бул талаштарга жазуучулар, методисттер, мугалимдер катышып турган. Айрымдары жазуучунун чыгармасын гана окуу керек, авторду билүүнүн кажети жок дешсе, айрымдар бул же тигил жаратмандын биографиясы атуулду жана инсанды тарбиялоонун таасирдүү каражаты дешкен. XIX кылымдын 60-80-жылдарында орус адабиятын окутуу боюнча окумушуулар В. И. Водовозов, В. П. Острогорский, В. Я. Стоюнин жаштарга билим берүүдө автордун биографиясын окуп-үйрөнүүнүн маанисин жогору баалашкан. Алар чыгарманы толук түшүнүү үчүн анын авторун түшүнүү керек дешкен.

Бул идеяны ХХ кылымда Г. И. Беленький, Г. К. Бочаров, В. В. Голубков, И. Е. Каплан, Т. Ф. Курдюмова, С. А. Леонов, Н. Д. Молдавская, В. А. Никольский, З. Я. Рез ж.б. андан ары тереңдетти. Алар жазуучунун өмүр баяны аркылуу чыгармаларын түшүнүүнүн жана ошол өмүр баян аркылуу тарбия берүүнүн принциптерин иштеп чыкты. Ал принциптерди В. Н. Дробот, Л. А. Шейман, Н. В. Тимерманис, В. Г. Маранцман, Т. В. Чирковская сыяктуу методисттер толуктады.

Өмүр баянды окутуу философиянын, эстетиканын, тарыхтын, педагогиканын, психологиянын илимий изилдөөлөрүн, табылгаларын методологиялык негиз кылып алат. Француз адабиятчысы Шарль Огюстен де Сент-Бёв (1804-1869) – «биографический» деп аталган методду негиздеген. «Портреттер», «Causeries du lundi», «Nouveaux lundis» деген эмгектеринде адабий сындын милдети жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун ачып берүү экендигин демонстрациялаган. Ал «доор, коом жана акыл-эстердин кыймылы» деген теорияны иштеп чыккан. Эмгектеринде сүрөткер – башкалардан айырмалуу көрүнүш, автор жана чыгарма бири-бирине чырмалышкан көрүнүш экендигин көрсөткөн. Автордун «моралдык физиологиясы», психикасы анын жазгандарында башкы орунга коюлуп, жазуучунун өмүр баянынын майда деталдары, кат жазышуулары, мемуарлары, күндөлүктөрү кылдат изилдөөдөн өткөн.

Сент-Бёв көтөрүп чыккан «өмүр баяндык» методду даниялык адабий сынчы, публицист Георг Брандес (1842-1927) андан ары өнүктүргөн. Ал «О дуализме в нашей новейшей философии» (Om dualismen i vor nyeste filosofi, 1866), «Эстетические этюды» (s tetis ke studier, 1868) деген эмгектеринен тартып эле, кийинки Эсайас Тегнер, Бенджамин Дизраэли, Людвиг Хольберг, Уильям Шекспир, Хенрик Ибсен, Вольфганг Гёте, Вольтер, Гай Юлий Цезарь, Микеланджело Буонаротти ж.б. инсандар тууралуу изилдөөлөрүндө чыгарманы жараткан авторду башкы орунга коюп, өзү сөз кылып жаткан адамдарынын биографиясынын майда жактарын бүт казып чыгат.

Жогорудагы европалык адабиятчылардын «биографиялык» методун орус

адабиятчылары Н. А. Котяревский, О. П. Герасимов ж.б. изилдөөчүлөр колдошкон.

Психологияда бул метод өзгөчө өркүндөп, XX кылымдын баш жагында (Н. А. Рыбников, Ш. Бюлер) жеке адамдын тарыхтагы ордуна өзгөчө маани беришкен, алар автобиографиялык методиканы (суроо-жооп, маектешүү, күбөлөрдүн айткандары, күндөлүктөрдү, каттарды контент-анализ кылуу ж.б.) негизги курал катары колдонгон. Бул багытта советтик окумуштуу психолог Б. Г. Ананьевдин (1907-1972) ролу өзгөчө. Ал психологиялык эмгектеринде [60, 61, 62] таанып билүүдө адамды башкы орунга койгон.

Адабияттагы «биографиялык» методду сындап, ага каршы чыккандар орус адабиятчысы Б. М. Эйхенбаум (1886-1959), ал Л. Н. Тостой, А. С. Пушкин, Н. Гоголь, О. Генри, А. Ахматова жөнүндөгү изилдөөлөрүндө жана жазуучу, адабиятчы, кино сынчысы В. Б. Шкловский (1893-1984), ал В. В. Маяковский жөнүндөгү эмгектеринде «формалисттик метод» үстөмдүк кылып, көркөм чыгарма анын авторусуз өзү гана кандай турса, ошондой каралышы керек деген ойду карманышкан. Алардын дагы бир өкүлү советтик адабиятчы В. Ф. Переверзев (1882-1968) Достоевский, Гоголь жөнүндө эмгектеринде көркөм чыгарма жаратуудагы жазуучунун жеке биографиясынын, инсандык сапаттарынын ролун деги эле эсепке албоо керек деген идеяны айткан.

Жогорудагы адабиятчылардын таасиринин улам XX кылымдын баш жагында адабият илиминде «формалисттик мектеп», «переверзев мектеби» деген агымдар пайда болгон.

Сөз болгон бири-бирине карама-каршы эки түрдүү көз караш тең биздин оюбузча жаңылыштуу – экөөнүн компремиссин табуу керек, ал бул же тигил чыгармада автордун катыштыгы бар экендиги, бирок анын майда-чүйдөсүнө чейин эле көрүнө бербешти.

Автор – инсан жана көркөм чыгарма байланышы С. С. Аверинцев [17], В.Ф. Асмус [75], М. М. Бахтин [106, 107], Н. А. Бердяев [113, 114, 115], Ю. Б. Борев [127], Д. С. Лихачев [228, 229, 230] ж.б. философтордун, эстетиктердин изилдөөлөрүндө методологиялык таяныч катары каралган. Алар бул же тигил

чыгарманы же бул же тигил автордун өмүр баянын изилдеген кезде алардын биримдигин, өтмө катыштыгын өзгөчө карап, бирисиз бири жок экендигин түшүндүрөт.

Философияда адам ар дайым башкы орунда турат: Пикассонун сүрөттөрүн тарткан да адам, «Евгений Онегинди» жазган да адам, «Камбаркан» менен «Сынган бугуну» күүгө салган да адам, демек, адам жаратуучу-автор. Мына ошол адам-жаратуучу ар бир чыгармасында өзүн берет, өзүн чагылтат. Ван-Гог менен Айвазовский эмне үчүн бири-бирине окшобогон сүрөтчүлөр, эмне үчүн алардын сүрөттөрү турмушту ар түрдүү стилде чагылдырат, себеби алар эки түрдүү стилдеги художниктер.

Алыкул Осмоновдун «Катыңды көлгө таштадым» деген ырын окуп көрөлү:

Катыңды алдым, бирок ичин ачпадым,

Окубадым, кайра жооп жазбадым.

Билем, билем, сенин жазган сөздөрүң,

Ошондуктан көлгө жыртып таштадым.

Бергин дедиң, алты сабак ыр бердим,

Алты сап ыр, ардак ыры миңдердин.

Бир сөз айтпай жерди тиктеп тим болдуң,

Сенин антер кыялыңды билбедим.

Ошондуктан, курбум сага таарынам,

Кайраттанам, кайра канат кагынам.

Көзүм барда «дурус» деген сөз укпай,

Көзүм жокто «сонунунду» не кылам?.. [287, 176-б.]

Акындын бул ырын түшүнүү жана аны окуучуларга түшүндүрүү үчүн Алыкул Осмоновдун личносттук сапаттарын билүү керек. Адам катары Алыкул акын кандай болгон деген суроо чыгат. Биз ошондо анын жалгыздыгын, таарынчактыгын, кызганчаактыгын, ырынан калп айтпаган чынчылдыгын, оорукчандыгын ж.б. жеке сапаттарын билебиз. Ошон үчүн бул ыр Алыкул-Адам

тарабынан жазылып жатат. Ырдын авторун айтпаган күндө да анын А.Осмоновдуку экендигин билебиз, анткени анда осмоновдук тагдыр, осмоновдук сыр жатат.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө, окутуу ХХ кылымдагы жана азыркы учурдагы мындай психологиялык теориялар менен да тыгыз байланышат:

- инсан ишмердүүлүгүндө ырааттуу мамиле кылуу теориясы (М. С. Каган);
- адам психикасынын өнүгүшүн маданий-тарыхый түшүнүү окуусу (Л. С. Выготский);
- ишмердүүлүктүн жалпы психологиялык окуусу (А. Н. Леонтьев);
- акыл-эс кыймыл-аракетинин бара-бара калыптануу теориясы (П. Я. Гальперин); инсан психологиясын татаал кубулуш катары ачып берген окуулар (С. Л. Рубинштейн, А. Р. Лури, Д. Б. Эльконин) ж.б.

Жазуучулардын өмүр баянын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу адамзат педагогикасынын алдыңкы табылгаларына таянат. Дидактиканын негиздөөчүсү Я. А. Коменскийдин (1592-1670) «Великая дидактика» (1667) деген эмгегинде жана анын окуусун улантуучулар И. К. Песталоццинин [299], К. Д. Ушинскийдин [373] теорияларында балдардын окуу ишмердүүлүгүнүн, окуучу жана мугалим мамилелеринин, окутуунун мазмунун, методун, каражаттарын колдонуунун принциптери иштелип чыккан.

Окутулуучу материалдын мазмунун балдардын курак жана психикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык тандоонун психологиялык негиздери Л. И. Божович [123, 124, 125], Л. С. Выготский [133, 134, 135], А. Н. Леонтьев [122], С. Л. Рубинштейн [307], Д. Б. Эльконин [399] ж.б. психологдордун эмгектеринде методологиялык таяныч катары көрсөтүлгөн, А. А. Салиев коом, сүрөткер жана психология проблемасын, жазуучунун эстетикалык табитин бир катар китептеринде [318, 321, 322] ар тараптуу караган.

Советтик учурдагы дидактик окумуштуулар И. Я. Лернер [224, 225], М. И. Махмутов [245], Г. К. Селевко [342], Ю. К. Бабанский [79], И. Б. Бекбоев [112], М. И. Махмудов [245], В. П. Беспалко [116, 117], В. К. Дьяченко [150] ж.б. окутуу

процессинин мазмунун, принциптерин, методдорун терең изилдеп берген.

Педагогика боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептеринде [290, 291, 292] инсандын чыгармачылыгы, жеке адамдын жаштарга өрнөк болушу тууралуу ойлор камтылган.

Кыргыз адабиятын окутуу проблемалары Б. Алымовдун [43, 44, 45, 46, 47, 48, 49], С. Байгазиевдин [82, 83, 84, 85, 86], С. Батаканованын [97, 98], К.Иманалиевдин [168, 169, 170, 171, 172, 173], Н. И. Ишекеевдин [183, 185], С.Момуналиевдин [252, 253, 254] А. Муратовдун [260, 262, 263, 264], С.Рысбаевдин [302, 303, 304, 305], Б. Исаковдун [174, 175, 176, 177, 178, 179, 180] китептеринде, методикалык колдонмолорунда иштелип чыккан.

Киреше Иманалиев жазуучунун өмүр баянын окутууда көңүл буруучу учурлар катары төмөнкүлөрдүн биринчи орунга коёт:

1) Жазуучунун ошол доордо жашаган алдыңкы адамдар менен байланышы. Буга Аалы Токомбаев тууралуу сабактарда анын 1934-жылдагы Максим Горький менен болгон жолугушуусун, андан алган таасирлерин, Чыңгыз Айтматовдун казак жазуучусу Мухтар Ауэзов менен болгон байланышын көрсөтүүнү мисал кылат.

2) Жазуучунун өмүр жолундагы негизги максаты үчүн туруктуулук менен күрөшү, идеал үчүн аракеттери. Буга да Аалы Токомбаевдин 30-жылдардагы тап күрөшүнө катышуусун, пролетарчыл адабият жаратуу үчүн аракеттерин белгилейт.

3) Жазуучунун өмүрүндө айрым чыгармаларынын үстүндө узак жылдар бою талыкпай, изденүү менен иштеген урунттуу учурларын белгилеп көрсөтүү керек. Бул жазуучунун психологиясын түшүнүүгө окуучуларга жардам берүү менен аларды чыдамкайлыкка, эмгекти сүйүүгө тарбиялайт. Буга мисал катары А. Токомбаевдин «Таң алдында» романын отуз жылдан ашык убакыт жазганын, Жусуп Турусбеков «Ажал ордуна» драмасын 1934-жылдан тартып, 1939-жылга чейин 5-6 жолудан кайра-кайра оңдоп чыккандыгын айтат.

4) Жазуучунун өзүнүн улуттук маданиятынын гүлдөшүнө, эне тилинин байышына, эркиндик үчүн болгон күрөштөрүнө активдүү катышкандыгы

жөнүндөгү фактыларды көрсөтүү. Буга мисал катары А. Токомбаевдин, К.Маликовдун, Т. Сыдыкбековдун «Манас» эпосунун бириктирилген вариантын түзүүдөгү эмгегин белгилейт [167, 125-128-бб.].

Андан ары методист К. Иманалиев мындай деп жазат: «Билим жана тарбия берүү максатында жазуучунун өмүр баянынан жогорудагы көрсөтүлгөн фактыларды жана принциптерди тандап алуу негизинен эки функцияны иш жүзүнө ашырат: биринчиден, окуучулардын аң-сезимин жаңы билимдер менен байытат, экинчиден, алардын эркине жана сезимине таасир тийгизет» [167, 129-б.]. Методисттин бул ойлору айтылган «Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери» деген китеби көптөгөн жылдар бою мугалимдерди даярдоодогу негизги окуу куралы болгон, демек, ал идеялар кыргыз адабиятын окутуу практикасына кеңири таралган.

К. Иманалиевдин методикалык эмгектеринин дидактикалык сабактары төмөнкүлөр катары биздин изилдөөбүздө колдонулду:

1) Жазуучунун өзү жашаган доордун алдыңкы адамдары менен байланышы. Биз сабактарда буга мисал кылып Саякбай Каралаев менен Чыңгыз Айтматовдун, Чыңгыз Айтматов менен Луи Арагондундун, Александр Твардовскийдин, Түгөлбай Сыдыкбеков менен Чыңгыз Айтматовдун жеке жана чыгармачылык байланыштарын пайдаландык.

2) Жазуучунун максаты үчүн туруктуулук менен күрөшүнө, идеал үчүн аракеттерине Чыңгыз Айтматовдун орус тилин үйрөнүүсүн, бул багытта студент чакта эле макала жазгандыгын, Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынын айрым бөлүктөрүн орус тилинде, ал эми Бубенковдун «Ак кайың» повестин кыргыз тилине которгондугун сабактарда көрсөттүк.

3) Акын-жазуучулардын чыгарма жазуудагы машакатын көрсөтүү үчүн Т.Сыдыкбеков романдарын кайра-кайра көчүрүп жазгандыгын, Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романын бир нече жолу оңдоп чыккандыгын мисал катары алдык, алардын интервьюларын, адабиятчылардын жазгандарын пайдаландык.

4) Жазуучулардын улуттук маданиятынын гүлдөшүнө, эне тилинин байышына, эркиндик үчүн болгон күрөшкө катышуусуна мисал кылып

Кыргызстан эгемендүүлүк алган кездеги эл депутаттары-жазуучулар Т.Касымбеков, М. Байжиев, Б. Жакиев, Ж. Сыдыков, К. Бобулов, К. Акматов өлкөнүн символикасын кабыл алуудагы, тил мыйзамын, борбор шаардын атын өзгөртүүдөгү атуулдук эмгектерин көрсөтүп берди. К. Акматовдун Кыргызстан Демократиялык кыймылын (КДК) уюштуруудагы эмгеги да бааланды.

Дагы бир методист Бектурсун Алымов жогорку окуу жайлары үчүн «Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы» деген китебине [43] «Акын, жазуучулардын өмүр жолунан кабар берүү» деген атайын бир глава киргизген. Анда ошол мезгилдеги бул проблема боюнча жалпы абалдын картинасы мындайча тартылат: «Окуу китептеринде да жазуучулардын өмүрү, чыгармачылык жолу бир жактуу жазылганы баамга урунат. Анда белгилүү акын, жазуучулардын көз карашын, талантын, чыгармачылык өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү билгилер көрсөтүлбөстөн, карандай кургак цифралар менен фактылар санала берет. Ар кандай манера менен стилде, ар башка жанрда жазышкан, бири-биринен кескин айырмаланган сүрөткерлердин баары: «баланчанчы жылы итке минген кедейдин үй-бүлөсүндө туулган, жаштайынан малай болгон, тоголок жетим калган, бакыт издеп, бөтөн эл, бөтөн жерге кеткен», - деп башталып, анан: ошентип жүргөндө Октябрдын таңы атып, аны кучагын жая тосуп алды, советтик мектепте билим алып, басмаканалардын же редакциялардын биринде иштеп, бактысын Совет өкмөтү ачты», - деген сөздөр менен бүтөт. Жазуучуларыбыздын биринчи муунунун өкүлдөрүнүн өмүр жолу чынында эле ушундай болгон экен. Бирок буга карап ар бир сүрөткердин өмүрүн дал эле жөө жомоктогудай баштап, анан «жыргап-куунап жатып калды» деп бүтүрүү керекпи? Ар бир адамдын бири-бирине окшобогон тагдыры, мүнөзү бар эмеспи. Бөтөнчө чыгармачыл адамдардын бири-биринен кескин айырмаланары кимге белгисиз? Окуу китептериндеги адамды жадаткан мындай көрүнүштөр жөнүндө көп эле айтылып да, жазылып да жүрөт. Бирок андан эч кандай натыйжа чыга элек» [53], - деп окуу китептериндеги окшоштуктарды, жазуучулардын ар биринин өз алдынчалыктарын көрө албай жаткандыгыбызды сындайт.

Андан ары методист өмүр баянды окуп үйрөнүү аркылуу жетишилген

билим, билгичтик, ык-машыгуулар катары төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Жазуучунун өмүр жолун үйрөнүү аркылуу элдин тарыхын үйрөнөт.

2. Жазуучунун өмүр жолун үйрөнүү аркылуу ошол жазуучунун бир нече чыгармаларынын тарыхы менен таанышат.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүү аркылуу тарбия алышат.

Б.Алымов жазуучунун өмүр баянын окутууда тандалып алынуучу фактылар катары төмөнкүлөр болушун белгилейт:

● жазуучунун жашаган доорунун негизги өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн тарыхый фактылар, окуялар;

● ошол фактылар, окуялар кайсыл чыгармада кандайча чагылдырылгандыгы;

● жазуучунун алдыңкы адамдар менен байланышы, алардын тийгизген оң таасири;

● чыгармачылык жолундагы алдыга койгон максатын аткаруудагы кыйынчылыктары, тоскоолдуктары, андагы жазуучунун күрөшчүлдүгү, чыдамкайлыгы;

● чыгармасынын үстүндө жазуучунун узак, тынымсыз эмгектенгендигин ырастоочу далилдер;

● элдин боштондук кыймылына катышкандыгын, улуттук маданиятты, эне тилди көтөрүүгө кам көргөндүгүн далилдеген маалыматтар;

● дүйнөлүк маданиятка, адабиятка жазуучунун мамилесин көрсөткөн фактылар [53].

Жогорудагы пикирлерин окумуштуу практикалык түрдө бекемдөө үчүн кандидаттык диссертациясында Аалы Токомбаевдин өмүр баянын окутуунун методикалык системасын иштеп чыгып, мугалимдерге сунуштаган.

Б. Алымовдун методикалык эмгектеринин дидактикалык сабактары – окуу китептеринде жана адабият сабактарында ар бир жазуучунун өз алдынчалыгын, башкаларга окшобогон өмүр баянын ачып чыгуу; өмүр баяндык материалдарды тандоонун чен-өлчөмүн туура ажыратуу.

Кыргызстанда орус адабиятын кыргыз мектептеринде окутуу боюнча адис Лев Аврумович Шейман 1976-жылы «Целостное изучение жизни и творчества русского писателя в киргизской школе» деген методикалык колдонмосун чыгарган [388]. Анда жазуучунун өмүр баянын сөзсүз түрдө чыгармалары менен биримдикте окутуу керек деп, жазуучунун биографиясындагы кызыктуу учурларды, чыгармачылык өнөрканасын, башка жазуучулар менен болгон мамилелерин, таасирлерин ачып берүүнүн зарылдыгын көрсөткөн. Ал бир катар эмгектеринде [389, 390] жазуучунун өмүр баянын чагылдыруунун теориялык жана практикалык проблемаларын иштеп чыкса, окуу китептеринде [393, 394] аны өзү иш жүзүндө чагылдырган.

Лев Аврумович Шеймандын бул эмгектери да өз кезегинде кыргыз адабияты мугалимдери тарабынан кеңири колдонулган.

Советбек Байгазиев методикалык эмгектеринде [88, 89, 90] жазуучулардын чыгармачылык өз алдынчалыгын үйрөнүүгө өзгөчө маани берет, анын концепциясы боюнча ар кандай чыгарма, аны жараткан автордун индивидуалдуу адамдык сапаттарына байланыштуу болот. Мисалы, ал Мукай Элебаевдин адамдык жана чыгармачылык индивидуалдуулугун үйрөнүү үчүн китептеги материалдарды төмөнкүдөй темачаларга бөлүп алуу сунушун киргизет:

1. Мукайдын тубаса шык-жөндөмү. Ал шык-жөндөмдүн ачылышында Мукайдын жекече күч-аракеттеринин ролу.

2. Жазуучунун бала күнүнөн сыноого алып, кыйын кыстоого салып, курчуткан турмуштук жагдайлар. Бала Мукайдын катаал сыноодо уйпаланып жок болуп кетпей, кайра чыйралып, өжөр күрөшкө башын байлаган рухий каармандыгы.

3. Мукай – артист, куудул, обончу.

4. Мукай – адабий сынчы катары. Анын адабий чыгармачылыкка болгон мамилеси, тутунган эстетикалык жана этикалык принциптери.

5. Мукай сүрөткер катары. «Узак жол» 30-жылдардагы кыргыз адабиятынын ийгилиги. «Узак жолдун» адабиятка алып келген жаңылыгы. Анын кыргыз окурмандары тарабынан кабылданыш тарыхы.

6. 30-жылдардагы чыгармачылык чөйрө, Мукайдын адамдык жана адабий тагдыры.

7. Мукай жана тоталитардык система.

8. Мукайдын өлгөндөн кийинки чыгармачылык тагдыры.

9. Мукайдын күндөлүгү менен каттары – жазуучунун турмушунун күзгүсү катары.

10. Жазуучунун чыгармачылыгына жалпы мүнөздөмө. Мукай жаңы замандын жарчысы [90, 6-б.].

Мына ушундай аспектиден Жусуп Турусбековдун өмүр баянын үйрөнүү технологиялары да каралат.

Адабиятчы жана методист С. Байгазиевдин методикалык-дидактикалык сунуштары: жазуучунун чыгармачылыгын анын тагдыры менен бирдикте үйрөнүү; авторлордун жеке өзгөчөлүгүн терең ачуу үчүн сабакта мемуардык адабияттарды, каттарды, күндөлүктөрдү, архивдик-документалдык материалдарды кеңири пайдалануу; орус адабиятындагы эмгектерди (П.Пустовойт «Тургеневдин чыгармачылык жолу», К. Ломунов «Лев Толстой», В. Кулешов «Достоевскийдин өмүрү жана чыгармачылыгы», А. Роскин «А. П. Чехов», И. Андроников «Ю. Лермонтов» ж.б.) кыргыз адабияты мугалимдери таяныч катары колдошуну керек.

Ал окуу ишмердүүлүгүнүн демократиясын, чыгармачылык новаторлугун колдоп, мындай оюн айтат: «Бул үчүн окуучу проблемага, карама-каршылыкка, ойлордун түйшүгүнө кабылгандай кылып, окуу процессин методикалык ыкчылдык, усулдук айлакерлик менен кызыктуу түзүү кажет. Сабак учурунда издөөгө, изилдөөчүлүк ишмердикке стимул түзүлүп, бир эле маселеде ар түрдүү көз караштар, позициялар кагылышып, альтернативалык чечимдер изделип, аргументтер салыштырылып талдалып, божомолдоолор текшерилип, мунун аркасында жаш адам класстан кандайдыр бир жаңырып, өзгөрүп, түйшөлүп чыгышы керек. Мындай натыйжага жетиш үчүн окуу процессинин дискуссия, талаш-тартыш, семинар, диалог, окуу оюну, иликтөө-изилдөө формасы жана башка инновациялык ыкма-амалдар түрүндө уюштурулушу талапка ылайык

келет. Албетте, мындай формалар мындан мурда да практикалык ишке чегилип келген. Бирок кеп, азыр буларга жаңы мазмун берип, туруктуу системага айлантууда турат» [83, 39-б.].

Методист Абдыкерим Муратов: «...азыркы мектептин бүтүрүүчүлөрүн карап көрүңүз: Токтогул Сатылганов жөнүндө дил баян жазууда бирөө акын Алымканды алып качкандыгы үчүн колго түшүп, Сибирге камалат десе; экинчиси «Токтогул ата-энесинен ажырагандан кийин интернатка барып орношот» дейт; үчүнчү бирөө акындын «...интернатка орношуп ошол жерден окуп билим аларын» жаңылык катары ачат. «Токтогул – драматург», «Токтогул – прозаик» деп мүнөздөмө бергендер да бар. Мына ошолор, биздин окуучулар, адабий фактыларды да билбейт, андан ары өтүп, ошолордун чыгармаларын талдай алат деп деги эле ишенбейсиң. Бул, же тигил жазуучу жөнүндө сүйлө десең китептеги ашмалтайы чыккан даяр эпитеттер менен «адабияттын чолпон жылдызы», «залкар акын», «таланты ташка тамган жазуучу», «жоокер акын», «кара сөздүн чебери», «кыргыз совет адабиятын негиздөөчүлөрдүн бири» деп ошол жазуучу-акынды башынан аягына чейин мактайт, акын-жазуучунун өмүр жолун, алган сыйлык-наамдарын санап чыгат» [265, 20-21-бб.], - деп келип, монографиясында «Көркөм тексттерди автордун жашаган доору, анын позициясы менен байланышта интерпретациялоонун жолдору жана ыкмалары» деген тема киргизген. Мына ошол бөлүмдө Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасын окутуу алдында акындын өмүр баяны тууралуу маалымат берүү боюнча мындай ой айтат: «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жөнүндө түшүнүк берүүдө мугалим билүүгө тийиш бир маселе бар, ал албетте, Молдо Кылычтын чыгармаларынын көп жылдар бою «кара жашикте» камалып жаткандыгы, анын мурастарын үйрөнүүгө тыюу салынып келгендиги. Балким чыгарма окутулуучу VII класстын окуучулары үчүн бул тарыхый-биографиялык фактыны ийне-жибине чейин билүүнүн зарылдыгы жоктур, анын үстүнө «Чүй баянын» талдоо кезинде акындын өмүр баянына анчалык эле үңүлүү зарыл эместир. Бул да туура, чын эле тоталитардык-казармалык коомдун курмандыгы болгон Молдо Кылычтын жеке тагдырын билүүгө VII класстын окуучулары жаштык кылар.

Бирок «жашырылган нерсе кызык болот» дегендей дал ошол нерсени ата-энелерден, же улуулардан угуп, окуучулар Молдо Кылычтын «кара тизмедеги» жылдарына кайрылып калышы мүмкүн.

Ошондо мугалим анын мындай караланышына, биринчиден, чыгармаларында, өзгөчө «Зар заманында» антиорустук идеялар болгонун; экинчиден, манаптын тукуму экенин («Темирдин балдары, Абайылданын баласынын баласы, атактуу Төрөгелдинин бир тууганы Шамыркандын уулу» экенин тарыхчы Б.Солтоноев 1935-жылы катка түшүргөн, 1914-жылы Осмонаалы Сыдыков болсо «Тарых кыргыз Шадмания» деген Уфадан чыккан китебинде [330, 36-б.] «Темир балдары» деген бөлүмүндө Темирден – Абайылда, Абайылдадан – Төрөкелди, Төрөкелдиден – Шамыркан, Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткара – беш уул. Шамыркандан – Молдо Кылыч акун» экенин жазган); ислам дининен сабаттуу болгонун, молдо экенин айтуу менен, ошолор аны көп жылдар бою бизден алыстатып турганга себеп экенин окуучуларга туура жеткирүү керек.

Молдо Кылычтын «Чүй баянынын» тексттин талдоого чейин мугалим анын акындык жана адамдык тагдырына экскурс жасап, ошол кездеги билимдүү, мусулманчылыкты жогору туткан, ислам илими менен терең куралданган адамдын жаңы өзгөрүүлөргө карата мамилесин, башка диндеги, улуттагы адамдардын келишине кандай позиция менен караганын көрсөтүүгө камынат.

Эң башкысы окуучулар Молдо Кылычты жазгыч акын катары түшүнүүсү кажет, ансыз аны төкмө акын, ырчы катары түшүнүп жүргөндөр арбын.

«Чүй баяны» эмне тууралуу? Адегенде сабакта чыгарманын жазылыш тарыхына карап алуу зарыл.

Б. Солтоноевдин маалыматына таянганда Молдо Кылыч: «Манап насилинен болсо да эл бийлеп, калк ишине катышууга көңүл бербеген. Өтө жарды болуп, азыноолак дыйканчылык менен оокаттанган. Эртели-кеч суу бойлой басып, таза жерге олтуруп, ар түрдүү өсүмдүктү байкап көрүп, айланасындагы табийгаттан тажрыйба алып, курт-кумурска, канаттуулардын алдуу, алсыздарын текшерип, анан өлөң кылып жазган» [331]. Мына ушул факт окуучуларга жетиши керек,

ошондо алар Кылычтын фауна жана флора дүйнөсүнө энтузиазмин, эмпирикалык деңгээлде ботаник жана зоолог болгондугун аңдап билет.

Б. Солтоноев 1913-жылы апрель айында Ат-Башы, Нарын жактан келатып, Кара-Кочкордо төрт-беш күн токтоп, анын бир топ чыгармаларын шашып жазып алгандыгын, алардын арасында ушул чыгармасы да бар экендигин, анда темасын «Чүй өзөнү» деп койгондугун эскерет [331]. Негедир кийин аталган чыгарма «Чүй баяны» деген наам алып кеткен.

Молдо Кылыч Кара-Кочкор жергесин жердеп турган жана ал ал жак - бул жакка чыкканда саякат таасирлеринен бир топ ырларын жазган. Мисалы, 1911-жылы Чүй жакка – Кеминге, Токмокко жолоочулап келгенде «Жинди суу», «Алдамчы», «Зилзала» деген чыгармаларын, 1912-жылы Жумгалдагы кудасына барып-келгенде «Керме-Тоо» (же дагы бир аты «Ала-Тоо») деген казалдарын жазган. Демек, анын чыгармачылыгында саякат таасирлери, бөтөн жерди аралап көрүп-билүү чоң мааниге ээ болуп, туристтик сезимдер, «натуралисттик» байкоолор ышкысын кыйла натыйжалуу козгогон» [265, 178-179-бб.].

Жогорудагы пикирден улам акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууда А.Муратовдун методикалык-дидактикалык сунуштары: өмүр баяндын бир кезде саясатка байланыштуу «жашырылып кеткен» жерлерин да ачыкка чыгаруу; бул же тигил кишинин таржымалын айтып берүүдө, талдоодо адабиятчылардын, тарыхчылардын пикирине токтолуу, ошолорду аргумент кылуу; алдыда окулуучу адабий текстти интерпретациялоо үчүн ошол чыгарманын жазылыш тарыхына, жазылыш себебине, жазуу үчүн түрткү берген жагдайларга токтолуу.

Сатканбай Момуналиев акындын өмүр баянын анын ырларындагы лирикалык каарман түшүнүгү менен байланыштуу карайт. «Лирикалык каармандын образы, - деп жазат ал, - белгилүү топтогу адамдардын тибинин жалпы мүнөздүү касиеттерин жалпылоочу гана милдетти аткарбастан, ошол белгилүү эстетикалык идеалды, норманы алып жүрүүчү, ошол аркылуу окуучуларда сезим ой туудуруп, тарбия берүүчү милдетти да аткарат. Лирикалык каарман деген түшүнүк лирикалык чыгармалардагы автобиографиялык элементтердин ролун жокко чыгарбайт. Орустун улуу акыны А. С. Пушкин

өзүнүн мезгилине тете чыгармаларынын биринде да өзүнүн турмушунун катышпай калган учурлары жок экендигин белгилеп, ошол эле мезгилде биринде да турмушта эмнени башынан өткөрсө, ошол калыбында бири да кагаз бетине түшүрүлбөгөнүн эскерген» [253, 81-б.].

С. Момуналедин методикалык-дидактикалык сунуштары: лирикалык ырларды талдоо учурунда лирикалык каарманга өзгөчө көңүл буруп, аны автордун биографиясы менен байланыштыруу керек, ошол эле учурда аны бул же тигил акындын накта өзү деп алуу да туура эмес; лириканы талдоону акындын өмүр баянын үйрөнүү менен айкалыштыруу керек.

Светлана Батаканова акын-жазуучулардын көркөм чыгармаларын талдоо процессин ар тараптуу изилдөөгө алып, биографиялык материалдарды жеткирүүдө альбом-плакаттарды, аудио, видео жазууларды, кино жана телефильмдерди, документалдуу фильмдерди колдонуунун технологияларын иштеп чыгат. Ал көркөм чыгарма өз деңгээлинде талданса, ар бир акындын көркөм чындыкты андаштыруудагы өзүнө таандык ойлоо жөндөмдүүлүгү так ажыратылат деп, аны ишке ашыруунун жолдору жана ыкмалары сунуш кылынат [98, 39-41-бб.].

Кыргыз адабиятын окутуу илиминде айрым жазуучулардын, мисалы, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу боюнча И. Ч. Исамидиновдун [182], А. Муратовдун [266] докторлук, А. Мамбеталиевдин [239] Б. Байсабаевдин [94], Э. Абдырасулованын [12] кандидаттык диссертациялары жакталган, методисттердин (А. Муратов [267], Д. Саалиева [323]), адабият мугалимдеринин К. Момбеков [257], А. Мамбеталиев [239]) изилдөөлөрү жана усулдук колдонмолору жарык көргөн.

А. Турдугуловдун кандидаттык диссертациясы [370] жана монографиясы [364] төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын өмүр баяндарын чыгармачылыгы менен биримдикте окуп-үйрөнүүнүн ыкмаларын, жолдорун көрсөтөт. С.Момуналиевдин кандидаттык [254], докторлук [255] диссертациялары, эмгектери [252, 253, 254] лирикалык ырларды талдоо процессинде анын авторунун инсандык сапаттарын ачып берүүнүн методикасын

ачып бергендиги менен баалуу.

Акын-жазуучулардын өмүр-баянын окутуу боюнча мугалимдерге көрсөтмө бере алууга жардам берген методикалык эмгектер да бар экендигин көрөбүз. Т.Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгын окутуу багытында З. Усубалиевдин [377], Т. Сыдыкбековдун өмүрүн жана чыгармачылыгын окутуу боюнча Н.Жапаралиеванын [153], А. Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгын окутуу боюнча Т. Мусамбетовдун [275], М. Элебаевдин өмүрүн жана чыгармачылык жолун орто мектепте үйрөтүү боюнча К. Сабаеванын [313], Калыгул Бай уулу менен Арстанбек Буйлаш уулунун биографиясын чыгармалары менен биримдикте окутуу багытында Ш. О. Кулматованын [202] диссертациялары жазылган. З. Усубалиев «Адабиятты окутуунун айрым маселелери» деген жыйнакта [375] Т. Сатылгановдун өмүр жана чыгармачылыгын окутуу боюнча ойлорун жазат. Ошол эле акындын өмүр баянын чыгармалары менен кошо талдоо тууралуу Кетмен-Төбө районунун мугалими А. Боркееванын, Талас районунун мугалими Б. Исаковдун иш-тажрыйбалары [179], К. Жунусов [158], З. Усубалиев [376], Б. Маленов [238], К. Момбеков [258], Б.Исаков [180], К.Самсалиев [315], К. Турузбаев [368], К.Саралаева [316] сыяктуу методисттердин жана мугалимдердин макалалары чыккан. 1971-жылы З.Усубалиевдин демокарт акын Т. Сатылгановдун өмүрүн жана чыгармаларын окутуу боюнча кандаттык диссертациясы [377] корголот. 1965-жылы Б.Алымовдун «А. Токомбаевдин чыгармачылыгын мектепте окутуу» деген китеби чыккан [54]. К. Иманалиев «VI-X класстарда жазуучунун өмүр баянын окутуу» [173] деген мугалимдер үчүн пайдалуу макала жазган.

Бирок булардын баары жетишсиз болгон, көпчүлүгү мезгилдүү басма сөздө эле кала берген.

Ал эми ушундай эле акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу өзбек методисттери тарабынын бир кыйла терең изилденген. К. Йулдашевдин [188], Б.Тухлиевдин [367], О. Усмановдун [372] эмгектери чыккан жана диссертациялары коргологон. Өзбек методисттери Гафур Гуламдын (А.Зуннунов), Айбектин (К.Жураев), Абдулла Каххордун (С.Исмаатов),

Фуркаттын (Ж.Усманов) жана жалпы эле жазуучулардын биографиясын үйрөнүү (Р.Усманов) боюнча китептерин жазган жана алар мектеп мугалимдерине сунуш кылынган. Бул багытта Ж.Рахимов «Адабият дарсларинда ёзувчи шахсини урганиш» [309] деген китебинде Алишер Навоинин лирикаларын окутуу процессинде акындын образын ачып көрсөтүүнүн ыкмалары сунушталат. А. Зуннуовдун «Мактабда Гафур Гулом хаёти ва ижодини урганиш» деген методикалык колдонмосунда [163] акындын биографиясын сабакта чыгармалары менен биримдикте талдоонун технологияларын көрсөтүп, жазуу иштерин алуунун жана класстан тышкары учурдагы иштердин жүрүшүн баяндайт.

Өзгөчө жазуучулардын биографиясын үйрөтүү боюнча орус адабиятын окутуу боюнча адистер А. С. Айзерман [19], Г. А. Голикова [140], В. В. Голубков [141], Е. Н. Ильин, В. А. Кан-Калик [192], М. Г. Качурин [193], Е. А. Корсунский [196], Н. И. Кудряшев [197, 198, 199], Б. А. Ланин [221], А. А. Маникина [241], В. Г. Маранцман [242, 243, 244], Н. Я. Мещерякова [247], Н. Д. Молдавская [251], В. А. Никольский [281], В. А. Онищук [288], З. Я. Рез [311], М. А. Рыбникова [312], В. Р. Щербина [395] методологиялык таянычтарды иштеп чыккан.

Советтик, орус жана боордош элдердин педагогикасында атайын педагогиканын окутуунун теориясы жана методикасы багытында ондогон диссертациялар жазылган, алардын ичинен биздин эмгегибизге төмөндөгү диссертациялар методикалык таяныч болуп берди: Е.Г.Местергази «Теоретические аспекты изучения биографии писателя» [246], Э. Н. Тимофеев «Изучение биографии писателя как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений» [369], В. С. Барахов «Литературный портрет как жанр мемуарно-биографической прозы (проблемы поэтики)» [99], Н. А. Бугрина «Советская, биографическая проза. Вопросы истории, типологии, поэтики» [131], Е. С. Добычина «Изучение биографий великих русских писателей в старших классах средней школы» [147], В. Н. Дробот «Совершенствование изучения биографии писателя во взаимосвязи с его творчеством» [149], С. Я. Ершова «Проблема биографического жанра в детской

и юношеской литературе» [151], В. П. Полосухин «Проблема изучения взаимосвязи бытийной и творческой биографии автора в условиях повышения профессионального мастерства учителя» [300], Н. А. Попова «Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5-9 классов» [301], О. А. Родионова «Изучение биографий писателей в 5-11-классах с привлечением краеведческого материала» [310], Л. В. Глебова «Изучение творческой лаборатории писателя, как стимул литературного развития старшеклассников» [142], Ю. А. Михайлова «Научно-методические подходы к изучению писательских биографий на уроках литературы в основной школе» [249], И. Е. Каплан «Изучение биографии писателя в старших классах», С. Ю. Зажицкая «Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе изучения монографической темы «Жизнь и творчество Владимира Набокова» [161], А. Д. Шарифов «Изучение жизни и творчества Джалола Икрами в таджикских средних школах» [387], З. А. Зарипова «Изучение автобиографических произведений на уроках русской литературы в 7-8-классах в школах Башкортстана» [162].

Ошентип, дүйнөлүк педагогиканын, психологиянын, адабият таануунун, философиянын көптөгөн чыгаан окумуштуулары тарабынан жазуучунун өмүр баянын үйрөнүүнүн мааниси жогору экендиги белгиленди.

БИРИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

«Мектептерде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуунун теориялык-методологиялык проблемалары, тарыхы жана учурдагы абалы» деген биринчи баптын алгачкы бөлүмү акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында кандайча чагылдырылганын ачып берүүгө арналды.

Адабий чыгарманы жаратуучу бул – адам-автор. Мына ошол жаратман автор чыгармаларында өзүнүн биографиясын, көз карашын, инсандык сапаттарын, индивидуалдуу стилин калтырат. «Манас» эпосун чыгармага айландырган баатырдын кырк чоросунун бири Ырамандын Ырчы уулу деп айтылып келет. Андан кийинки аты уламышка айланган Токтогул ырчы кыргыз философиясында жана фольклористикасында акындыктын символу, үлгүсү («Токтогулдай ырчы бол, Толубайдан сынчы бол») катары айтылып жүрөт. Жусуп Баласагын «Кут алчу билим» китебин жазганы үчүн ага жогорку даражалуу Хас Хажиб мансабы берилет, Байтик баатырды жандап Балык Кумар уулу, Шабданды жандап кара жаак Калмурза ырчы, Анжиянда бийликте турганда Алымбек датканын жандап Арстанбек ырчы ж.б. таланттуу адамдар жүргөн. Мына ушул жеке авторлор коомдун жана адамзаттын өнүгүшүндө, адамдын руханий тазалануусунда жана эстетикалык табитин жогорулатууда өзгөчө салым кошкон, демек, алардын чыгармаларынын артында адам-автор турат. Андыктан мектепте бул же тигил чыгарманы үйрөтүү процессин ошол чыгарманы жазган автордун биографиясы менен биримдикте ишке ашыруу керек деген идея адабиятты окутуу методикасынын өзөктүү идеяларынан болуп саналат. Мындай үйрөнүүгө орус революционер-демократтары В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский жогору баа берген.

Диссертациянын бул бабында В. Г. Белинский орус акыны А. С. Пушкиндин чыгармачылыгын, анын «Евгений Онегин» романын орус тарыхы жана акындын

жеке жашоосу менен биримдикте изилдегени мисал катары айтылат. Бир катар философ, эстетик, адабиятчы окумуштуулар (С. С. Аверинцев, М. М. Бахтин, Г. О. Винокур, Л. Я. Гинзбург, В. М. Жирмунский, А. Компаньон, Ю. М. Лотман, Ю. Н. Тынянов ж.б.) жазган илимий эмгектердин негизги багыттарына токтолдук. Жогорудагы философ жана адабиятчы окумуштуулар адабий биографиялар жана биографиялык жанрлар тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, жалпы советтик, анын ичинде кыргыз илими үчүн методологиялык таяныч жаратышты. Ушул изилдөөлөрдү талдай келгенде орус жана совет адабият таануусунда акын-жазуучулардын өмүр баянын иликтөөнүн эки негизги багыты бар: биринчиси – автордун «биографиясы» менен анын көркөм чыгарманын текстинде «персонификация» болушунун деңгээли (даражасы): «лирикалык мен», «лирикалык каарман», «адабий личность», «автордун образы», «акындын жеке мени» ж.б. түшүнүктөр (Ю. Н. Тынянов, В. М. Жирмунский, В. В. Виноградов, М. М. Бахтин ж.б.). Экинчиси – акын-жазуучунун өмүр баяны «чыгармачылыктын өзгөчө чөйрөсү», өз алдынча тарыхый-маданий баалуулук катары башкы планга чыгат (Г. О. Винокур, Б. В. Томашевский, Л. Я. Гинзбург, Ю. М. Лотман ж.б.).

Иште андан ары «биография» тууралуу түшүнүк берилип, адабиятчылардын (Д. Д. Благой, Н. Л. Бродский, Б. И.Б урсов, Л. П. Гроссман, Н. К. Гудзий, В. Я. Кирпотин, И. В. Сергиевский, М. Б. Храпченко ж.б.) ойлору айтылат, айрым окумуштуулар (В. В. Афанасьев, Г. П. Бердников, Н. В. Богословский, И. П. Золотусский, М. П. Лобанов, Ю. В. Манн, А. И. Метченко, В. Н. Орлов, С. М. Петров, Ю. И. Селезнев, Б. И. Соловьев, А. М. Турков ж.б.) автордун биографиясын адабият таануунун бир тармагы катары кароо керек деп белгилешет.

«Биография» – бирөөнүн басып өткөн жолу, тагдыры тууралуу жазуу, орус тилиндеги «биография» деген термин кыргыз тилиндеги «өмүр баян» деген термин менен синоним. Өмүр баян – бир адамдын туулгандан каза болгонго чейинки башынан өткөргөн маанилүү окуяларын, тагдырын ал жашаган доордун жалпы өзгөчөлүктөрү менен биримдикте чагылдыруу, жазуу, айтуу, баяндоо.

Бул проблема кыргыз философиясында (А. Салиев), адабият таануусунда (А. Акматалиев, К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Байходжов, К. Бобулов, М. Богданова, К. Даутов, С. Жигитов, О. Ибраимов, Р. З. Кыдырбаева, Б. Маленов, Ж. Таштемиров, Ш. Үмөталиев, А. Эркебаев ж.б.) да кеңири изилденди жана алар кимдердин кайсыл эмгектери экендиги диссертацияда көрсөтүлдү.

Ушул баптын экинчи бөлүмүндө жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы белгиленди. Мында адам феноменине кеңири талдоо берилүү менен, анын татаал организм экендиги, ар бир адамдын кайталангыстыгы, ар бир адамдын тагдыр-таржымалы өзүнчө экендиги айтылды. Мисалы, Жеңижоктун ырлары менен Мидин Алыбаевдин ырлары окшобойт, себеби алар эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү формада, стилде чыгарма жараткан, бири оозеки төгүп ырдап кетсе, экинчиси ырларын кагазга жазган.

Окуучулар адабий чыгарманы окуу, талдоо процессинде төмөнкү нерселерди айырмалай билиши керектиги белгиленди:

- ар бир деталда автордун көз карашынын чагылдырылышы;
- автордун турмуш чындыгын чагылдыруу өзгөчөлүктөрү;
- автордун сүрөттөп жаткан окуяга, образга баа бериши;
- чыгармада аны жаратып жаткан кишинин жазуу манерасы, стили, формасы.

Бир эле темада бир нече автор чыгарма жазса да алардын чыгармалары бири-биринен айырмаланып турат, бул нерсе – авторлордун индивидуалдуулугунда, ар бир автордун өзүнчө көз карашы, ой жүгүртүүсү, турмушту баалай билүү өзгөчөлүктөрү бар экендигинде, алардын жашаган доорунда, тарбияланып өскөн социалдык катмарында. Айталык, Токтогул Сатылганов жалчылык менен күн көргөндөрдүн үй-бүлөсүндө туулуп, кедейлер арасында чоңойсо, Калыгул оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулуп, ак сөөктөрдүн арасында өстү, Чыңгыз Айтматов интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулуп, репрессиялангандардын үй-бүлөсүндө, туугандарынын арасында

калыптанды. Мына ушул социалдык шарт-жагдайлар алардын чыгармачылыгында көрүнгөндүгү бир катар чыгармалардын мисалында айтылат.

Андан ары «өмүр баян» – «биография» деген түшүнүктүн төмөндөгүдөй белгилери аныкталат жана алардын ар бирине адабияттан алынган мисалдар келтирилет: бул же тигил автордун туулган мезгили жана ошол жылдардагы тарыхый кырдаал, доордун жалпы өзгөчөлүктөрү; акын-жазуучулардын каны (гени), ата-теги, уруусу; акын же жазуучу болуу үчүн сүрөткердин балалык чагында аларга таасир эткен инсандар; балалык жана жаштык учурунда таасир эткен окуялары; жазуучу катышкан, өзү көргөн окуялары; автордун кесиби, адистиги; жазуучунун котормочулук ишмердүүлүгү; авторлордун уккандары боюнча таасирлери; жазуучунун жүрүш-турушу, мүнөзү; жазуучунун маектери, каттары.

Кийинки бөлүк «Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү жана учурдагы проблемалары» деп аталат. Мында ХХ кылымдын 20-30-жылдарынан берки окуу программаларында, окуу китептеринде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууга кандайча көңүл бурулгандыгы эволюциялык планда талдоого алынат. Мисалы, алгачкы жылдарда жазуучулардын өмүр баянында алардын кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулгандыгы, жетим болгондугу, анан аларга Октябрь революциясы билим бергендиги жөнүндө саясий-идеологиялык маалыматтар кыска гана берилген жана биографиялык материалдар алдыда өтүлүүчү чыгармалар менен анчалык байланыштырылбаган. Ошентип, 50-жылдарга чейинки окуу программаларындагы жана окуу китептериндеги акын-жазуучулардын өмүр баяндарын берүүдөгү негизги кемчилдиктер катары биз төмөнкүлөрдү аныктадык:

- акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдардын берүүдө критерийлердин, принциптердин толук иштелип чыкпагандыгы;
- окуу материалдарынын көлөмүнүн ар түрдүүлүгү;

- биографиялык материалдарды алдыда үйрөнүлүүчү чыгарма менен толук байланышта бере албоо;

- өмүр баяндык материалдардын тилинин супсактыгы, тексттин ошол бөлүгүн факт-цифралар менен толтуруп жиберүү;

- биографиялык материалдардын формалык, стилдик ар түрдүүлүгүн эске албоо.

Андан кийин, 90-жылдардан тартып, окуу китептеринде ар бир автордун чыгармаларынын текстинин алдынан ошол автор тууралуу башкалардын пикирлеринин берилиши, айрым авторлор өзү тууралуу өзү жазып беришкендиги жаңылык катары бааланды.

Жалпысынан, кыргыз адабиятын окутууда өмүр баяндык материалдардын окуу программасынан жана окуу китептеринен орун алышы ар кандай тарыхый шарттарга, партиянын саясатына жана методисттердин чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү жолдорду басып өткөндүгү белгиленди.

Демек, жазуучунун биографиясын үйрөнүү анын туулгандан каза болгонго чейинки басып өткөн жолун гана үйрөнүү эмес, ал бири-бири менен байланышкан төмөнкүдөй багыттардан куралат:

- сүрөткерлик деңгээл-даражасы;
- чыгармачылык өнөрканасы;
- жазуу манерасы;
- тили жана стили;
- индивидуалдуулугу;
- адабий процесстеги орду ж.б.

Мына ошого карап программада акын, жазуучулардын өмүрүн жана чыгармачылыгын үйрөнүүнүн үч түрү сунуш кылынды. Биринчи: акын, жазуучулардын өмүрүнөн, чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча V-VII класстар үчүн). Экинчи: акын, жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгы маалымат түрүндө берүү. Үчүнчү: акын, жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылык жолу кененирээк, адабий очерк мазмунунда берүү.

Диссертацияда андан ары акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери каралат. Өмүр баянды окутуу философиянын, эстетиканын, тарыхтын, педагогиканын, психологиянын илимий изилдөөлөрүн, табылгаларын методологиялык негиз кылып алгандыгы, француз адабиятчысы Ш.О.Сент-Бёв «биографический» деп аталган методду негиздегендиги айтылат. Ал жазуучунун өмүр баянын майда-чүйдөсүнө чейин үйрөнүү керек, кала берсе анын галстугун кандай байлаганы да биз үчүн маанилүү деген пикирди айткан. Бул «өмүр баяндык» методду даниялык адабий сынчы, публицист Георг Брандес, орус адабиятчылары Н.А.Котляревский, О.П.Герасимов ж.б. изилдөөчүлөр колдоп чыккан. Ал эми Б.М.Эйхенбаум, В.Б.Шкловский, В.Ф.Переверзев буларга карама-каршы туруп, көркөм чыгарма жаратуудагы жазуучунун жеке биографиясынын, инсандык сапаттарынын ролун деги эле эсепке албоо керек деген идеяны айтышкандыгы алардын эмгектеринен алынган мисалдар менен көрсөтүлдү. Биз бул эки агымдын ортосун алуу керек деп эсептедик жана ишибизди ошол багытта жүргүздүк.

Андан ары автор – инсан жана көркөм чыгарма байланышын Алыкул Осмоновдун «Катыңды көлгө таштадым» деген ырынын мисалында талданды.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө, окутуу ХХ кылымдагы жана азыркы учурдагы психологиялык теориялар менен да тыгыз байланыштуулугу айтылды.

Педагогиканын классиктеринен илимий теориясы (Я.А.Коменский, И.К.Песталоцци, К.Д.Ушинский ж.б.), психологдордун эмгектери (Л.И.Божович, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин ж.б.) биздин тема боюнча кайндайча пайдаланылгандыгы айтылды.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта окутуу боюнча К.Иманалиевдин, Б.Алымовдун, Л.А.Шеймандын, С.Байгазиевдин, С.Батаканованын, С.Момуналиевдин, А.Муратовдун методикалык ишмердүүлүгүнө кыскача талдоо жүргүзүлүп, алардын бул багыттагы ойлоруна баа берилди. Орус, өзбек, казак адабиятын окутуу боюнча адистердин да бул

проблема боюнча эмгектерине анализ жүргүзүп, алардын методикалык ишмердүүлүгү кыргыз окумуштууларынын эмгектери менен салыштырылды.

Ошентип, акындардын, жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери, методологиялык таянычтары биографиялык материалдарды чыгармалары менен байланышта окутуунун теориялык базасын изилдөөдө жана практикада колдонууда майнаптуу натыйжага жетүү үчүн төмөнкүдөй **педагогикалык шарттардын** зарылдыгы экендигин көрсөттү:

- ар бир автордун жеке өзгөчөлүктөрүн, башкалардын айырмалап турган бөтөнчө жактарын табуу жана аларды окуучуларга жеткирүү;

- жазуучунун индивидуалдуулугун, жеке стилин изилдөө жана аларды окуучуларга аңдатуу;

- жазуучунун чыгармалары аркылуу анын адамдык көз карашын, идеялык позициясын талдоо;

- акын-жазуучулардын өмүрүн терең үйрөнүү үчүн мугалимдин тарых, адабият таануу, тил илими, педагогика, психология, социология, кыргыз адабиятын окутуу боюнча кошумча адабияттарды пайдалануусу;

- авторлордун чыгармаларынын жана өмүр жолунун искусствонун башка түрлөрүндө (сүрөт, кино, театр, скульптура) чагылдырылышын анализдөө;

- акын-жазуучулардын өмүр баянын анын жашаган доору, жашаган аймагы, тилдик өзгөчөлүгү менен бирге кароо;

- акын-жазуучулардын өмүр баянын үйрөнүү сабактарында бир топ предметтерди (тарых, география, коом, тил ж.б.) интеграциялоо;

- өмүр баянды үйрөнүү процессинде мемуардык адабияттарды, эскерүүлөрдү, каттарды, күндөлүктөрдү пайдалануу;

- жазуучулар жашаган аймактардын окуучуларын край таануу экспедицияларын тартуу (мисалы, Талас облусунун окуучуларын Шекер айылына алып баруу ж.б.).

Ал эми педагогикалык-дидактикалык методологиялык негиздер акын-

жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланышта үйрөнүү процессинде төмөнкүдөй жалпы **дидактикалык принциптерди** жетекчиликке алуунун зарылдыгын көрсөтөт:

- илимийлүүлүк;
- аң-сезимдүүлүк;
- жеткиликтүүлүк;
- көрсөтмөлүүлүк;
- табийгыйлык;
- теория менен практиканын байланышы;
- ырааттуулук, улануучулук;
- билимдин чыңдыгы, бышыктыгы;
- топтук жана жекелик мамиле;
- тарыхыйлык;
- гумандуулук.

Ошентип, акын-жазуучуларды өмүр баянын алардын чыгармачылык жолу, чыгармалары менен байланышта окутууда педагогикалык шарттарды жана дидактикалык принциптерди эске алуу – проблеманы туура түшүнүүгө жана чечүүгө негиз болот.

ЭКИНЧИ БАП

АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ОКУТУУ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объекти орто мектептин кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу процесси болгондуктан илимий-теориялык жана методологиялык адабияттарды үйрөнүү, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктоо, анализ жана синтез, мектеп документтерин үйрөнүү, мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү, жазуу жумуштарын жүргүзүү, аларды талдоо жана баалоо, педагогикалык тажрыйбаларды өткөрүү негизги методдорубуз болду.

Изилдөөнүн предмети окутуу кыргызча жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептердин кыргыз адабияты предметинен сунуш кылынган жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармачылык жолун алардын чыгармалары менен байланышта окутууну өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери болгондуктан, ошол жазуучуларды биографиясы жана үйрөнүлүүчү чыгармалары илимий изилдөөбүздүн **негизги материалдары** да болуп саналат.

Азыркы учурда адабий билим берүү боюнча мамлекеттик стандарт белгилегендей, адабияттын системалык курсунда (X-XI класстар) «көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий багытта үйрөнүү ырааттуу (системалуу) мүнөзгө өтөт. Искусствонун доор жана турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Чыгарманын эстетикалык жагына жана адеп-ахлак проблемаларына айрыкча көңүл бурулат. Бул класстардагы адабият курсу обзордук жана монографиялык темалардан турат. Адабий обзорлорго ошол мезгилдик тилкенин социалдык-тарыхый өзгөчөлүгүн, учурдун коомдук-саясий, руханий-эстетикалык таламдарынын адабияттын тематикасына жана

проблематикасына тийгизген таасирин, чыгармалардын, адабий-көркөм процесстин мүнөздүү касиеттерин кыска, так сыпаттоо талаптары коюлат. Ал эми монографиялык темаларда акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыктары адабий анализге алынат. Мында сөз болуп жаткан жазуучунун өмүр баяны жана чыгармачылык ишмердүүлүгү адабий анализге алынуу менен анын сүрөткерлик деңгээл-даражасы, чыгармачылык өнөрканасы, жазуу манерасы, тили жана стили, индивидуалдуулугу, адабий процесстеги орду сыяктуу маселелер менен окуучулардын адабий билими байытылат. Айрым этаптык мүнөздөгү урунттуу чыгармаларга кыскача токтолуп, алардын адабий өнүгүштөгү орду белгиленет» [404].

Ушул стандарттын негизинде түзүлгөн кыргыз адабиятынын программасы адабиятты үйрөнүү үч этапка бөлүп карайт:

Биринчи этап, бул 5-7-класстар болуп алар адабий окуу деген этапты үйрөнөт.

Экинчи этап, бул 8-9-класстар болуп, ал адабий окуу курсунун да, жогорку класстардагы тарыхый-хронологиялык этаптын да жоболоруна ылайык түзүлөт, б.а. экөөнүн ортосундагы принципти карманат.

Үчүнчү этап, бул 10-11-класстар болуп, бул этап жыйынтыктоочу бөлүк катары окуучуларга кыргыз адабиятынын материалдары тарыхый эволюциялык планда жана системалуу сунушталат.

Адабият курсунун структуралык бөлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен 5-7-класстар үчүн тексттин үзүндүлөрү камтылган жана автордук түшүндүрмөлөр, методикалык аппарат берилген хрестоматия-окуу китеби, 8-9-класстар үчүн адабий-тарыхый процессти системалуу курс түрүндө кыскача баяндаган жана айрым чыгармалардын адаптацияланган үлгүлөрүн, урунттуу, мүнөздүү үзүндүлөрүн камтыган, окуу-хрестоматиясынын принциптерине окшотулган окуу китеби, 10-11-класстарга адабияттын тарыхын чагылдырган жана авторлордун чыгармачылык жолун кеңири көрсөткөн окуу китеби түзүлөт жана жазылат.

Адабиятты окутууда жогорку үч этап кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендигин

өзгөчө мааниге ээ.

Адабияттык окуу деп аталган алгачкы этапта башталгыч классты бүтүргөн балдар кыска ырлар менен толук, жомоктордон, аңгемелерден эгер алар кыска болсо толук, көлөмдүү болсо тандалган үзүндүлөр формасында таанышат. Макалдар, тамсилдер, ылакаптар, жаңылмачтар, табышмактар ж.б. дидактикалык чыгармалар сунушталат. Ал эми адабият теориясынан маалыматтары кыска жана окулуп жаткан чыгармага ылайыктуу гана берилет. Аталган класстарда негизги көңүл көркөм текстти үйрөнүүгө багытталат (көркөм окуу; текстке жөнөкөй жана татаал план түзүү; каармандарынын аракеттеринин динамикасын белгилөө; чыгарманын тилин талдоо; ошол чыгарманынын кайсыл текке, түргө, жанрга таандык экендигин ажыратуу; автор тууралуу маалыматка ээ болуу; сюжеттик сызыктын өнүгүшү.

Экинчи этапта окуучулар көркөм адабияттын негизги өзгөчөлүгүн тереңирээк өздөштүрөт: текстти адабий жана лингвистикалык талдоо улантылат; каармандарга өздөрү жеке бааларын берет; адабий окуяны турмуш менен байланыштырат; жазуучу жашаган мезгилдин өзгөчөлүктөрүн түшүнөт жана түшүндүрөт. Автордун биографиясынан окулуучу чыгармага байланыштуу кыска маалыматтар берилет.

Үчүнчү этапта (баскычта) адабий көркөм чыгарма тарыхый учур менен байланышта үйрөнүлөт. Окуучулардын адабиятты турмуш менен байланыштыруу ишмердүүлүгү алдыңкы планга чыгат. Бул же тигил чыгармада автордун көтөргөн проблемасы окуучулар арасында дискуссия жаратат, лирикалык ырлардын каарманын тереңирээк билет. Автордун биографиясы кайсыл бир учур менен байланыштырылат. Бул класстарда жазуучулардын биографиясына жана сунуш кылынган чыгармаларына чейин кыргыз адабиятынын өнүгүшү мезгилдештирилип, ошол мезгилдерге жалпы обзор берилет, мунун өзү адабий процесс менен доорду байланыштыруу принцибин алдыга коёт жана окулуучу чыгармалары менен байланышта каралат. X–XI класстардын адабият курсу обзордук жана монографиялык темаларды ичине алат.

Жогорудагы орто мектепте кыргыз адабиятын окуп үйрөнүүнүн үч этабына карата биздин темага ылайык акын-жазуучулардын өмүр баянын үйрөнүүнүн үч түрү сунушталат:

Биринчи: автор тууралуу кыска кабар гана айтуу. Мында автордун сүрөтү, туулган жылы жана урунттуу чыгармалары тууралуу гана айтылат.

Экинчи: 8-9-класстарда автор тууралуу, анын алдыда окулуучу чыгармасына байланыштуу маалымат берүү.

Үчүнчү: акын, жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылык жолуна атайын бир саат бөлүү менен кенен материалдарды берүү.

5-7-класстарда ошол класстарда өтүлүп жаткан адабий чыгармага байланыштуу анын авторунун мурда окулган чыгармалары тууралуу маалыматтар айтылышы мүмкүн.

8-9-класста автордун биографиясына жана чыгармачылыгына жалпы мүнөздөмө берүүдө окуу китебинин авторлору жана адабият мугалимдери ал жазуучу тууралуу мурдагы маалыматтарды да жыйынтыктайт, кыскача жаңы маалыматтарды да берет. Бул класстын окуучулары цифралар жана фактылар менен иштөөдөн кыйналгандыктан материалдардын кызыктуу берилгени максатка ылайык келет.

10-11-класстарда жазуучунун биографиясы, коомдук ар кандай ишмердиги, чыгармачылык өсүү процесси толук үйрөтүлөт. Ар бир чыгармасынын жеке өзүнүн тагдырындагы жана кыргыз адабиятынын тарыхындагы орду так көрсөтүлүүгө тийиш. Өмүр баянды үйрөтүүдө, автордун чыгармачылык жүзү, индивидуалдуу өзгөчөлүгү, жеке почерки конкреттүү мисалдар менен чагылдырылат. Жазуучунун өмүр жолун маалыматтар менен толтуруп салуу туура эмес, кызыктуу баяндар, ошол автор тууралуу башкалардын пикирлери да керек.

Кургак маалыматка айландырууга болбойт. Окуу китептеринин авторлору мурдагы окуу китептеринде баяндалгандарды кийинкисинде кайталабашы керек. Ошол эле кезде ар бир эле акын же жазуучунун баскан өмүрү окуучуларга үлгү боло алат деген ойдо болбошубуз керек.

Жогорудагы окуу программасы акын-жазуучунун өмүр баянын үйрөнүүнүн дагы бир топ шарттарын сунуш кылып жатат, алар:

- акын-жазуучунун адабият дүйнөсүндөгү жана жалпы кыргыз коомундагы орду;

- анын чыгармачылыгынын кыргыз маданиятындагы ролу жана салымы;

- анын чыгармачылыгынын жалпы адабий процесстеги мааниси;

- жазуучунун ички дүйнөсү;

- акын-жазуучунун адамдык касиети;

- автордун граждандык жүзү;

- жазуучулардын биографиясын стандарттуу түшүндүрүп, схолостикага айландырбоо;

- авторлордун өмүр баяндарынын китептен китепке, класстан класска окшош кылып көчүрүп жүрө бербөө, б.а. ыксыз кайталабоо;

- ар бир эле акын же жазуучунун өмүрү азыркы окуучуларга идеал боло берет деп түшүнбөө ж.б.

Бул программа VIII класска чейин акын-жазуучулар жөнүндө маалымат берүү тууралуу көрсөтпөйт, демек, окуу китебин түзгөндөр гана 5-10 сүйлөм менен автор жөнүндө кыска маалымат берип жүрөт.

VIII класста гана Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасынан мурда Жусуп Баласагын жана ал жашаган мезгил, өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө жалпы маалымат, ушул эле класста Махмуд Кашкарынын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» менен кошо «Махмуд Кашкары – түрк элинин адабий-маданий дүйнөсүндөгү көрүнүктүү инсан. Өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө жалпы маалымат. Анын эмгегинин жазылышы, жарыяланышы» деген темалары берилет. Албетте, бул маалыматтар кеңири берилгени менен атайын саат ажыратылбайт, биографиялык бул материалдар Ж. Баласагын менен М.Кашкарынын чыгармаларын терең түшүнүү үчүн эң эле зарыл болуп эсептелет, себеби алар бизден алыскы мезгилде – орто кылымда жашаган, чыгармачылыгын да башка жерде жүргүзгөн.

Андан ары ушул класста өмүр баяны жана чыгармачылыгы берилүүчү акындар:

Таблица 2.1. – VIII класста өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу окутулуучу авторлор

Авторлор	Окулган чыгармалары	Өмүр баянынан жана чыгармачылыгынан басым жасалган учур
Калыгул Бай уулу	«Калыгулдун сөзү», «Санат, насыят, терме ырлары», «Акыр заман»	Акын жашаган мезгил жана андагы Калыгулдун позициясы. Калыгулдун олуячылыгы, акыр заман жөнүндө түшүнүгү.
Арстанбек Буйлаш Уулу	«Тар заман»	Өмүрү жана чыгармачылыгы. «Тар заман» – Арстанбектин заман, мезгил, элдин эртеңи жөнүндө кабатырлануу менен ой жүгүрткөн чыгармасы.
Токтогул Сатылганов	Ырлары: «Айланган тоонун бүркүтү», «Кош, апаке», «Эңсеген элим, аманбы», «Эшмамбет менен учурашуу», «Жаштарга», «Гүлдөп ал», «Алымкан», «Дүнүйө», «Өмүр»,	Өмүрү жана чыгармачылыгы. Токтогул – акын жана композитор, акындардын устаты. Акындын бала чагы, алгачкы айтыштары, Сибирге айдалышы.

	«Карылык», «Өлүм алдында ырдаганы». Поэмасы: «Кедейкан»	Токтогулдун жеке тагдыры – анын ырларында.
Жеңижок (Өтө Көкө уулу)	«Балалык», «Аккан суу», «Жалгыз тал менен сүйлөшүү», «Ак куржун толо ыр калды», «Үй-бүлө»	Өмүрү жана чыгармачылык жолу. Жеңижоктун акын катары калыптанышы жана ага таасир эткен жагдай-шарттар.
Барпы Алыкулов	«Ынтымак», «Айт, айт десе», «Күн», «Шамал», «Дүнүйө», «Көз», «Кулмырза менен Аксаткын». «Мөлмөлүм», «Мырзайым», «Буракжан», «Гөзал кыз»	Өмүрү жана чыгармачылык жолу. Барпынын акын катары калыптанышы.

Программаны түзүүчүлөр тарабынан IX класста авторлордун өмүрү жана чыгармачылыгынын урунттуу учурларына гана токтолушу керектиги, ага да жалпы мүнөздөмө берилери, атайын бир саат бөлүштүрүлбөшү эскертилет. Ал авторлор: Касым Тыныстанов, Сыдык Карачов, Аалы Токомбаев, Касымаалы Баялинов, Касымаалы Жантөшев, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков, Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Алыкул Осмонов, Чыңгыз Айтматов. Бул авторлорго атайын саат бөлүштүрүлбөгөндүгү – алардын чыгармаларын үйрөнүү кийинки класстарда да улантыла тургандыгы.

Ушул эле класста чыгармалары окутулуп, бирок өмүр баяны окутулбай турган авторлор: Н. Байтемиров, К. Каимов, А. Саспаев, Ө. Даникеев, Ш.Садыбакасов.

Мындай критерийди окуу программасын түзүүчүлөр сааттардын тартыштыгынан улам эске алышкан сыяктанат.

X класста кыргыз адабиятынын 18 өкүлүнүн чыгармалары берилип,

алардын баарынын өмүр баянын окутууга бирден саат ыйгарылат. XI класста кыргыз адабиятынын 13 өкүлүнүн өмүрү чыгармалары окутулат.

Ошентип, IX класста 12 автордун өмүр баяны тууралуу маалымат берилип, X класста 18, XI класста 13 акын-жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы атайын бир саат менен кеңири үйрөнүлөт.

Жогорудагыдай темалар жана проблемалар биздин изилдөөнүн негизги материалдарын түзөт.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору

Теориялык методдор төмөнкүдөй натыйжаларды алууга жетишүүдө зарыл болуп эсептелет:

- айта турган илимий фактыларды жана цифраларды тактоодо, ойду фактылар жана цифралар менен аргументтөөдө;
- пикирлерди, ойлорду бир ырааттуулукка салууда;
- идеялардын ишенимдүүлүгүн жогорулатууда;
- илимий ойлордун абстрактуулугунан конкреттүүлүккө, божомолдон чындыкка келүүдө;
- пикирлердин биринчи даражадагысын, экинчи, үчүнчү жана кийинки даражадагыларын аңдап билүүдө ж.б.

Акын-жазуучулардын биографиясын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча жазган диссертациялык изилдөөбүздө төмөнкүдөй теориялык методдорго таяндык:

1. Материалдарды анализдөө. Мисалы, биз бул же тигил акындын, жазуучунун биографиясын окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу үчүн ошол маалыматтар (өмүр баян) сунуш кылынган ар түрдүү класстарда кандай ыкмалар жана жолдор менен окутула тургандыгын аныктадык; эмгекте колдонуулучу материалдардын белгилери жана сапаттары талдоого алынды.

2. Анализденип алынган материалдарды синтездөө. Мында талдоого алынган материалдар окшош касиеттери, белгилери, жалпылыктары боюнча бириктирилди, чогултулду. Албетте, анализсиз синтез болбойт жана ар кандай анализ синтезди талап кылат.

3. Ар түрдүү көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү салыштыруу. Бул изилдөөгө алып жаткан материалдарды окшотуп же айырмалап салыштырууга негизденген метод. Мисалы, орус, өзбек адабиятында акын-жазуучулардын өмүр баяндары чыгармачылыгы менен кандайча байланыштырылып окутулуп жаткандыгын салыштырып карадык. Чындыкка салыштыруу менен гана жетүүгө мүмкүн. Салыштыруу илимий изилдөөнүн аргументтүүлүгүн, негиздүүлүгүн аныктайт.

4. Материалдарды жалпылоо. Аталган метод илимий изилдөөдөн бир жыйынтык чыгаруу, корутундулоо менен байланышат. Анализ жана синтезден, салыштыруудан келип чыгуучу нерсе ушул – жалпылоо.

5. Илимий булактарды үйрөнүү методу. Бул багытта илимий булактарды бир топ багытта карадык. Биринчиси, дүйнөлүк жана орус, кыргыз философиясы. Экинчиси, дүйнөлүк жана орус, кыргыз адабият таануусу. Үчүнчүсү, дүйнөлүк жана орус, кыргыз педагогикасы, анын ичинен адабиятты окутуу методикасы.

2.2.2. Практик мугалимдердин иш тажрыйбаларды илимий талдоо, жыйынтыктоо, алардын идеяларын эмгекте колдонуу методу

Жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин чоң тажрыйбасы топтолгон жана алар биздин изилдөөдө кеңири пайдаланылды. Мындай иш тажрыйбалардын башында, албетте, адабият сабактары турат, мына ошол сабактар салттуу жана жаңычыл формаларда уюштурулуп келет.

Бишкек шаарындагы Ч.Айтматов атындагы лицейдин мугалими *Гүлнара Султангазиеванын* Алыкул Осмоновдун лирикаларын IX класста сабак-диспут

формасында окутуу боюнча иш-тажрыйбаларын карап көрсөк.

Кыргыз адабияты 9-класс

Сабактын темасы: А.Осмоновдун өмүрү, чыгармачылыгы. Лирикалык ырлары: «Ата Журт», «Тирүүлүк», «Коштошуу», «Адамзат».

Сабактын максаты:

а) *Билим берүүчүлүк жагы:* А.Осмоновдун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө билимдерин кеңейтишет, аталган чыгармаларын ой жүгүртүп талдашат.

б) *Тарбия берүүчүлүк жагы:* Акындын эмгекчилдигин баалашат. Ырларынын маанисин чечмелөө менен мекенчилдикке, адамдык сапаттар, адамдык мамилелер тууралуу тарбиялык түшүнүктөргө ээ болушат.

в) *Өнүктүрүүчүлүк жагы:* Маалыматтар менен иштөөгө үйрөнүшөт, анализдешет, салыштырышат, жыйынтык чыгарышат, өз көз карашын, пикирин айтышат, топто өз алдынча тапшырмаларды аткарышат. Сөз маданиятын сактоого, акындын философиялык ой жүгүртүүлөрүн, кыргыз поэзияда алган ордун билишет.

Сабактын формасы: сабак-диспут.

Сабактын методу: проблемалык изилдөө, суроолор жана ага жооптор.

Сабактын негизги тиби: көндүмдөрдү калыптандыруу, билимдерди ыратташтыруу.

Сабактын жабдылышы: слайддар, фотолор, сүрөттөр, таяныч таблицалар, акындын томдук китептери (I, II, III т.).

Сабактын жүрүшү: а) Уюштуруу (окуучуларды сабакка даярдоо, 2 топко бөлүү), поэзия мүнөттөрү (3-4 окуучу).

б) Үй тапшырма: каарманга кат, бир тамгадан башталган сөздөр менен аңгеме.

Жаңы тема: Биздин бүгүн өтө турган тема – А.Осмоновдун өмүрү, чыгармачылыгы, «Ата Журт», «Коштошуу», «Тирүүлүк», «Адамзат» ырлары. Сабактын максаты менен тааныштыруу. «Ата Журт», «Адамзат» деген топторго бөлүнүү. А.Осмонов жөнүндө 5-6-7-класстардан таанышпыз. Деги эле

А.Осмонов ким? Ал жөнүндө эмне билесиңер?

1-тапшырма:

Сүрөт 1.1. – Алыкул Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгы

2-тапшырма:

1. «Ата Журт», «Коштошуу», «Адамзат», «Тирүүлүк» чыгармаларында эмне жөнүндө сөз болот?

2. Ата Журтту кандай түшүнөсүңөр?

3. Адамзат деген эмне?

3-тапшырма: Тексттерди көркөм окуу. «Акыркы сөздү мага калтыргыла»

4-тапшырма: Бул ырлар менен акындын өмүр жолунун байланышы барбы?

5-тапшырма: «Адамзат», «Тирүүлүк» ырларында адам баласына болгон кандай каалоо-тилектерин байкадыңар?

6-тапшырма: Слайддан материалдары көрсөтүү аркылуу сабакты жыйынтыктоо. Синквейн түздүрүү.

Үйгө жалпы тапшырма: «Алыкул Осмонов – өлбөс акын», «Алыкул жана Ысык-Көл», «Адамзат тууралуу ой-толгоолор» ж.б. тандоо боюнча темаларда эссе жазуу.

Сабакка катышкандардын билимдерин баалоо учуру: жооп берген

окуучулардын жоопторун талдап, баа берүү.

Жогорудагы Г. Султангазиеванын сабагынын эффективдүү жагы – акындын өмүр жолунун урунттуу учурлары мурдагы өтүлгөн материалдарды эске түшүрүү формасында берилгендигинде; экинчиси, акындын философиялык ырларын анын өмүр баяны менен байланыштырып, окуучуларды философиялык диспутка чакыргандыгында, слайд, синквейин ыкмаларын колдонгондугунда; үчүнчүсү, акындын өмүр баянын анын чыгармачылыгы менен байланыштырылган эссе жазуу тапшырмасын сунуш кылгандыгында.

Бишкек шаарындагы №5 гимназия мектебинин мугалими *Айгүл Батыркулованын* IX класста өтүлгөн «Молдо Кылыч – жазгыч акын» деген сабагын карап көрсөк.

Таблица 2.2. – Сабактын максаттары

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
<p>1. Окуучулар Молдо Кылычтын өмүр баяны жөнүндө маалымат алышат.</p> <p>2. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы эмне үчүн окулбай калганын билишет.</p> <p>3. Акындын чыгармачылыгындагы адам жана табият жөнүндөгү идеялардын маңызы эмнеде экендигин билишет.</p>	<p>1. Молдо Кылычтын өмүр баяны, чыгармалары жөнүндө айтып бере алышат.</p> <p>2. Социализм доорунда кайсыл чыгармалары үчүн чыгармачылыгы «кара сандыкка» катылганын айта алышат, талдашат, өз сөздөрү менен айтып беришет.</p> <p>3. Адам жана табият жөнүндөгү чыгармаларынан мисал келтирип, идеяларын айтуу менен талдоо жүргүзүшөт.</p>	<p>1. Топтордо ар биринин пикирин угууга, өз ара сылык мамиле кылышууга тарбияланат.</p>

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде бул аркылуу окуучу...

Таблица 2.3. – Окуучунун компетенттүүлүккө ээ болуу көрсөткүчү

1. Молдо Кылычтын өмүр баянын, чыгармачылыгын айтып бере алса.	Акындын чыгармачылыгынын эмне үчүн «кара сандыкка» катылганын билип,	Топто бири-бирин сыйлап, уга билип, сылык мамиледе болушса, убакытка тура мамиле жасашса.
2. Чыгармаларынын жалпы идеялык маңызын ачып бере алса.	далилдеп айтып бере алса.	

Сабактын тиби: аралаш сабак

Сабактын усулу: интерактивдүү ыкмалар усулу

Сабактын формасы: чакан топто иштөө

Сабактын жабдылышы: ватман, маркер

Сабактын түзүмү:

1. а) Уюштуруу (саламдашуу, таанышуу, көөкөр таратуу) – 2 мүн., б) Өтүлгөн теманы кластер аркылуу кайталоо – 5 мүн.
3. Жаңы теманы атоо, максаты менен тааныштыруу – 2 мүн.
4. 3 топко бөлүү, текст таратуу. 3 темада «Молдо Кылычтын өмүр баяны», «Кара сандык», «Молдо Кылыч чыгармаларында эмне жөнүндө жазган?» – 3 мүн.
5. Текст менен иштөө, долбоор даярдоо – 12 мүн.
6. Презентациялоо ар бир топко – 3 мүн.
7. Бышыктоо максатында Молдо Кылыч боюнча кластер түзүү
8. Жыйынтыктоо максатында жаңы тема катары өтүлгөн Молдо Кылычтын өмүрү, чыгармачылыгын Молдо Нияздыкы менен салыштырып, Венндин диаграммасын түзүү – 5 мүн.
9. Үйгө тапшырма – 2 мүн.
10. Баалоо – 2 мүн.

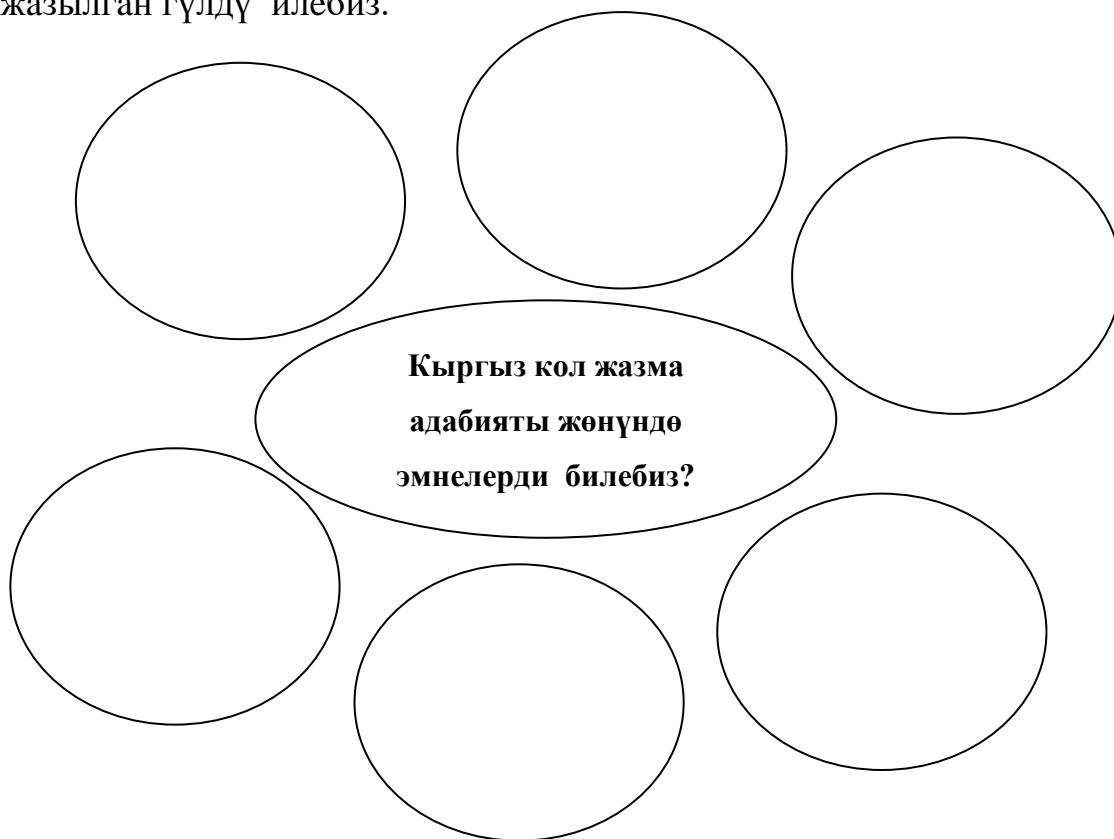
Сабактын жүрүшү:

А) Уюштуруу

Саламатсыңарбы, балдар! Кутман күнүңөр менен! Сабакты баштардын алдында бири-бирибиз менен таанышып алалы. Алдыбыздагы барактарды 3 бүктөп атыбызды жазабыз, атыбыздын бир тамагасына өзүбүзгө эң жаккан бир сапатыбызды жазып, бери каратып коёбуз. **Мисалы, Менин атым Айгүл, адилеттүүмүн.**

Абдан жакшы, таанышып алдык окшойт. Элибиздин сыйлуу суусундугу куюла турган эң сонун идиши бар, ал – көөкөр, б.а. кыргыздын көөкөрдөн кымызы бөксөрбөсүн, ал эми мен силерге бере турган «билим көөкөрүнө» (төрт түстөгү) билимиңерге билим кошулуп арта берсин деген ниетте ар бириңерге билим көөкөрүн берейин. Биздин бүгүнкү кызматташуубуз аркылуу да көп маалыматтарды алып, билим көөкөрүн толукташыңарга ишенимим чоң. Баарыбызга ийгилик каалайм.

Анда эмесе, өтүлгөн темаларга кылчайып бир аз кайталап коёлу, партанын үстүндө жалбырак формасындагы барактарга билгенибизди жазып, суроо жазылган гүлдү илебиз.

Сүрөт 2.2. – Суроолор жазылган гүл

Кыргыз кол жазма адабияты жөнүндө эмнени билебиз? Эске түшүрөлүчү? Канчанчы кылымда пайда болгон? Өкүлдөрү кимдер? Тарыхый өнүккөн жолу жөнүндө эмнени билебиз? Алдыңардагы түстүү барактарга жазып, доскага келип илсеңер болот?

Демек, кыргыз кол жазма адабияты XIX кылымда пайда болгон. Өкүлдөрү Молдо Нияз, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Алдаш Молдо, Байымбет Абдырахманов (Тоголок Молдо), Ысак Шайбек уулу, Токтораалы Талканбаев ж.б. Кол жазма адабияттын тарыхый өнүккөн жолу узакка созулган эмес. Ал пайда болуп өнүгө баштаганда, Октябрь революциясына туш келип, коомдук-социалдык, тарыхый-маданий турмуш жаңы багыт менен өнүгүүгө өтүп кеткен.

Кээ бир акындардын өз аты менен кошо «Молдо» деген наам коштолуп айтылган. Ал бекеринен эмес. «Молдо» дегенди кандай түшүнөбүз, балдар?

Демек, айрым адамдар кат-сабатын диний мектептерден ачышып, арабча куран окуп, кат-кагаз жаза билгендиктен, эл арасында «Молдо» деген наам менен кошуп айтышкан.

Ушул жагдайдан караганда «Молдо» деген кесипчилик дүйнөлүк «жазгыч-көчүргүч» деген наамдай бийик жана кадырлуу угулган. Мына ошондой «молдолордун» шыгы, аракет-жөндөмүнүн натыйжасында араб тамгасы менен кагазга түшүрүлгөн кыргыз элинин эң биринчи кол жазма адабияты жаралат. Демек, молдолук жөн эле «жазгыч» же «көчүрүп жазгыч» эмес. Баарынан мурда жеке чыгармачыл инсандар болушкан экен. Өткөн сабакта Молдо Нияздын чыгармачылыгы менен таанышкан элек. Балдар, Молдо Нияз деген ким? Кандай чыгармаларын билесиңер? Эмне жөнүндө жазган? Ыракмат.

Анда эмесе, кыргыз кол жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болгон Молдо Кылыч жөнүндө айтмакчыбыз. Бүгүнкү сабагыбыздын темасы: «Молдо Кылыч – жазгыч акын» деп аталат. Сабагыбыздын максаты өмүр баяны, чыгармачылык ишмердүүлүгү, жазгыч акын экендиги жөнүндө жалпы маалымат алабыз.

Слайд: Молдо Кылычтын сүрөтү

Балдар, Молдо Кылычтын сүрөтүн көрүп жатасыңар? Кандай адам деп элестетесиңер?

Балдардын жообу: акылман, көптү көргөн, көп окуган, даанышман ж.б.

Мугалим: Ырахмат, балдар, туура айтасыңар. Анда эмесе, балдар, колунаардагы билим көөкөрүнүн түсү менен топторго бөлүнөбүз. Кызыл көөкөрлөр биринчи столго, жашыл көөкөрлөр экинчи столго, сары көөкөрлөр үчүнчү столго жайгашабыз. Баарыбыз жатка билген «алтын эрежени» так сактайбыз. Азыр текст таратам, текстти окуп чыгып, ватманга темаңар боюнча тезис же схема, же сүрөт формасында чагылдырып жактап беришибиз керек. Анда текстти окууга 5 мүнөт, долбоор түзүүгө 7 мүнөт убакыт берилет. Бүткөндөн кийин доскага илип, долбоор жактайбыз. Долбоор жактоо үчүн – ар бир топко эки мүнөт.

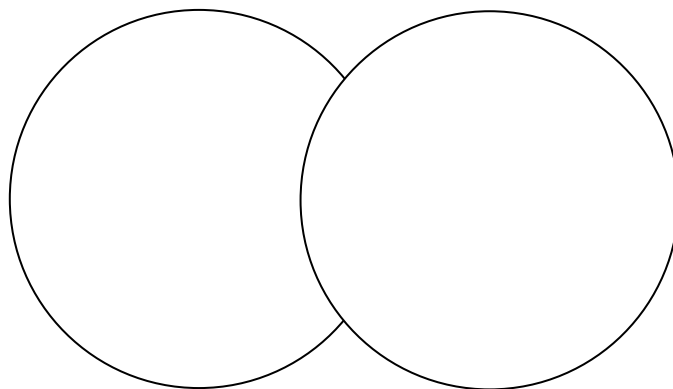
Долбоор жакталгандан кийин Молдо Кылыч жөнүндө эмне маалымат ала алдык (Кластер түзөбүз). Берилген түстүү барактарга жазып келип, илебиз. Молдо Кылыч ким?

Демек, Молдо Кылыч – жазгыч акын, жаратылыштын акыны жана өтө таланттуу инсан экендигинен кабар алдык. О.э. анын «Зар заман», «Зилзала» чыгармалары менен таанышабыз.

Мугалимдин сөзү, көркөм окуусу.

Молдо Нияз менен Молдо Кылычтын өмүр чыгармачылыктарындагы окшоштук, айырмачылыктарды таап, Венндин диаграммасын толтурабыз.

Молдо Нияз   Молдо Кылыч

Сүрөт 2.3. – Молдо Нияз менен Молдо Кылычтын өмүр

чыгармачылыктарындагы окшоштук, айырмачылыктарды аныктоо үчүн Венндин диаграммасы.

Сөздүк: манап – эл башкарган киши ж.б.

Демек, балдар Молдо Кылычтын кыргыз адабиятындагы бараандуу орду жөнүндө билдик. Молдо Кылыч да адабий мурас катары биздин ыйык мурастарыбызды толуктай бермекчи. Биздин залкар улуу адамдарыбыз да Молдо Кылыч жөнүндө мындай деп айтышкан экен: Жыйынтыгында мультимедиа: «Молдо Кылыч – маданияттын эң мыкты үлгүсү» (С. Каралаев).

«Билимсиз коомдон суурулуп чыгып, акыйкатты айтып чыккан». (Ы. Абдырахманов)

«... сөздүн тереңин алып жазган» (Б. Солтоноев)

Балдар, эми үйгө тапшырма алгыла:

Молдо Кылычтын өмүрү чыгармачылыгын толук окуп чыккыла.

Сабакка активдүү катышкан окуучуларды белгилейбиз. Окуучулардын колундагы көөкөрлөрдүн санына жараша баалайбыз. Кимде канча көөкөр бар? Санап, көрсөтөбүз. Анда эмесе, баарыңарга чоң ырахмат, дайыма билим көөкөрүңөр билимге толуп, эч убакта бөксөрдөсүн.

Кыргызстан улуу ата конушум,

Манас ата колдоп, элге кут консун,

Өсүп-өнүп чоң өлкөгө айланып,

Тилегеним билимдүүлөр көп болсун.

Тиркемелер (Мында 1-текст: «Молдо Кылычтын өмүр жолу», 2-текст: «Кара сандык», 3-текст: «Молдо Кылыч эмне жөнүндө жазган? Кандай маселе аны көбүнчө кызыктырган, эмнеге көңүл бөлгөн?» деген 3 текст берилет).

Жогорудагы сабакта тексттердин таанытуучулук жагы абдан кылдат каралган, аларда тарыхчылардын (Б. Солтоноев), адабиятчылардын (Т. Саманчин) пикирлери берилген.

Сабактын дагы бир жетишкен жагы – окуучулардын чыгармачылык изденүүлөрү менен Молдо Кылычтын өмүр баяны менен Молдо Нияздын өмүр баяны жазылган Венндин диаграммасын толтурушкандыгында.

Бишкек шаарынан мугалим Зейнегүл Байсалбекова XI класстагы «Алыкул менен кездешүү» деген сабагында окуучулар менен мугалим суроо-жооп талкуусун жүргүзөт:

Мугалим: Танса бардыгынан танган, бирок ырдан танбаган, ыры жок өмүрүнө канааттанбаган, турмушка ыр менен келип, ыр менен кеткен акындарыбыздын бири ким эле?

Окуучулар: Алыкул Осмонов.

Мугалим: Адамдык, акындык сапатын төрт сап ырга сиңирген акын ким эле?

Окуучулар: Алыкул Осмонов.

Мугалим:

Бул дүйнөдөн сапар салса да, жолугарына үмүтүн үзбөгөн акын ким эле?

Окуучулар: Алыкул Осмонов.

Мугалим: Бүгүн биз сабагыбызда аз жашаса да, саз жашаган, өтө жөнөкөй, бирок курч калеминен жаралган чыгармалары алп акынга айландырган Алыкул Осмонов менен кездешебиз (Алыкулга арналган слайд көрсөтүлөт).

Бул кездешүү – силердин акыл-эсиңерде, аң-сезимиңерде ташка тамга баскандай сакталып калышын каалар элем. Ар бириңер ыр окуганда өзүңөрдү Алыкулмун деп бир саамга элестетип окушуңарды суранабыз. Алыкулдун ааламынан жан дүйнөңөрдү азыктандыргыла. Адаттагыдай эле топ менен иштейбиз. Долбоор түзгүлө.

1-топко: Алыкул менен Ысык-Көл

2-топко: Алыкулдун котормолору

3-топко: Алыкул жана мезгил

1-топтун башчысы (слайдда – Ысык-Көл): Биз Алыкулсуз Ысык-Көлдү, Ысык-Көлсүз Алыкулду элестете албайбыз. Булар бизге бир бүтүндүк катары элестейт. Акын үчүн жан жыргаткан үч жыргалы болгон. Алар – ырлары, Ысык-Көлү жана Жыпартайы [405].

2-окуучу:

Ысык-Көл, өзүң барда, мен да бармын,

Сен жарым, кереги не башка жардын.
Тагдырдын марттыгына мен ыраазы,
Бар тура, кубанаарым, мактанаарым...
Ысык-Көл кээде жымжырт, кээде толкун.
Толкуса толкунуна тең ортокмун.
Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырлуу мындай жолдош күткөн жокмун [А. Осмонов, 405].

3-окуучу:

Көргөн сайын көркөмдүгүң жаңырган,
Көңүлүм тойбойт көрүп өтпөй жаныңдан.
Көз жетпеген көктүгүңдүн үстүндө
Көбүктөнгөн толкунуңду сагынам [А.Осмонов, 405].

Сүйөм көлүм, ысык сүйөм жарымдан,
Сүйөм сени жаш балалык чагымдан.
Жанга жыргал тынчтыгыңа кошумча,
Күнөөсү жок толкунуңду сагынам [А. Осмонов, 405].

4-окуучу:

Ысык-Көл – кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй тереңине жылтылдаган [А. Осмонов, 405].

Ысык-Көл – кыргыз көлү шарпылдаган,
Көркүнө көктөн башка тартынбаган,
Замандар кербенчидей чубап өтүп,
Чарчаса саясында салкындаган [А. Осмонов, 405].

1-окуучу:

Ысык-Көл – күрдөлдүү көл күрпүлдөгөн,
Көркүнө көктөн башка сүртүнбөгөн,

Көк түсү таалай көркү, ырыс көркү,

Толкуса толкундары түркүмдөгөн [А. Осмонов, 405].

Көзү курч, көкүрөгү бек уландары,

Пейли кең, берешен кол адамдары,

Ысык-Көл, касиетиңен айланайын,

Сыйла, сүй бакыт берген замананы [А. Осмонов, 405].

1-окуучу: Алыкул жан дүйнөсүнүн каалоосун, кубанычын, ал тургай арыз-арманын, кайгы-муңун ыр саптарына айлантты. 15 күн өмүр даамын таткан Жыпартайы, Алыкулду кайрадан азап казанында кайнатты.

2-окуучу: (Колундагы ак жүз аарчыга оролгон түйүнчөктү шуулдата жыттап алып) “Бөбөккө” ырын окуйт [405].

3-окуучу: Мен Алыкулдан Ата Журтту сүйгөндү үйрөндүм.

4-окуучу: Мен Алыкулдан өмүрдү сүйгөндү үйрөндүм.

5-окуучу: Мен Алыкулдан кийин ден соолукту күтө билүүнү үйрөндүм.

6-окуучу: Мен Алыкулдан наристенин, баланын ысыктыгын үйрөндүм.

1-окуучу: Мен Алыкулдун өжөрдүгүнө баа бердим.

2-окуучу: Мен Алыкулдун акындык дараметине багындым.

Мугалим: Бали, өркөнүңөр өссүн. Кезекти экинчи топко берсек.

2-топтун башчысы (слайдда А. Осмоновдун котормолору боюнча кластер көрсөттү).

Андан ары жогорудагыдай эле жол менен окуучулар акындын Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынан котормолорду окушту.

3-топтун башчысы: Алыкул үчүн мезгил учкан куш сыяктуу болгон. Куш канатын талпынган сайын Алыкул да артта калбайын деп умтулуп, жеке тагдырындагы бактысыздыктын тузагынан арылуу үчүн жан биргеси – кылкалеми менен алдыга озо берген. Чыгармачылык табити ачылып, тирүүлүккө суктанган. Ырларынан көркөм окуп беребиз (Сабакта «Каламга», «Өмүргө»,

«Отуз жаш», «Адамзат», «Эскерме» деген ырлары окулду. Соңунда мындай жыйынтыкталды)

Мугалим: Алыкулдан алган азыгыңар.

1-окуучу: Алыкулду кичине кезимден эле баалап, ырларын окуп келем.

2-окуучу: Ырларын уккан сайын уккун, окуган сайын окугун келет экен.

3-окуучу: Акын катары жакты.

4-окуучу: Адамзат деген ырындагы адамга көргөн камкордугу таасир этти.

5-окуучу: Классташтарымдын ырларды көркөм окугандары абдан жакты ж.б.

Мугалим: Алыкул жашоодо эч нерсеге өкүнбөй, дени сак жашаган көз ирмемдерин бир жылга теңеп, «эки-үч сап ыр жазганын» өмүрүнүн эң бир бакубат, бактылуу учуру деп эсептеген. Турмушта Алыкул айткандай «кеткен кетип, калган калып» жашоо улана берет. Өтүп жаткан өмүрдө акын үчүн эң аялуу, эң кымбаты – бул тирүүлүк. Тирүүлүк – Алыкулдун ою боюнча «кемибеген кенч», «шаан-шөкөт», адамга бир эле жолу келет.

Келгиле, балдар, тирүүлүктү баалап, ден соолукту карап, улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызаттап, таланттуу адамдарыбыз менен сыймыктанып, замандын татыктуу атуулу болууга умтулалы!

Жогорудагы сабактар ар түрдүү мугалимдер тарабынан өтүлгөнү менен алардын жалпылыгы – жаңычылыктыгы, окуучулардын чыгармачылыгын өстүрүүгө далалат кылгандыгы.

2.2.3. Изилдөөнүн эмпирикалык методдору

Бул методдор аркылуу төмөнкүдөй милдеттерге жетишүүгө болот:

- акын-жазуучулардын өмүр-баяндарын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун оптималдуу методикалык жолдорун ылгоо, табуу жана тандоо;
- тема боюнча эксперименттик материалдарды уюштуруу жана өткөрүү;

- акын-жазуучулардын өмүр-баяндарын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча эксперименттик сапаттык анализин математикалык жол менен эсептеп чыгуу.

Эмпирикалык методдордун ичинен биз төмөнкүлөрдү кеңири колдондук:

1. Байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо (анкета) – булар жалпысынан керектүү маалыматтарды жыйноо методдору.

2. Математикалык, сүрөт-графикалык, таблицалык – булар жалпысынан жыйналган маалыматтарды иштеп чыгуу методдору.

3. Констатациялык, калыптандыруучу эксперимент – булар жалпысынан эксперименталдык (педагогикалык тажрыйба жүргүзүү) методу.

Булардын ичинен ишибизде эксперименталдык методун уюштурулушуна жана жүрүшүнө, жыйынтыгына кеңири токтолобуз.

2.2.4. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

Акын-жазуучулардын өмүр баянын анын чыгармалары менен байланышта окутуу боюнча илимий изилдөө жүргүзүү максатында теориялык адабияттарды окуп чыгып, мектеп мугалимдеринин тажрыйбасын үйрөнүп жана өзүбүздүн методикалык сунуштарды эксперименттен өткөрүп проблеманын жалпы компоненттерин аныктадык.

Таблица 2.4. – Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун компоненттери.

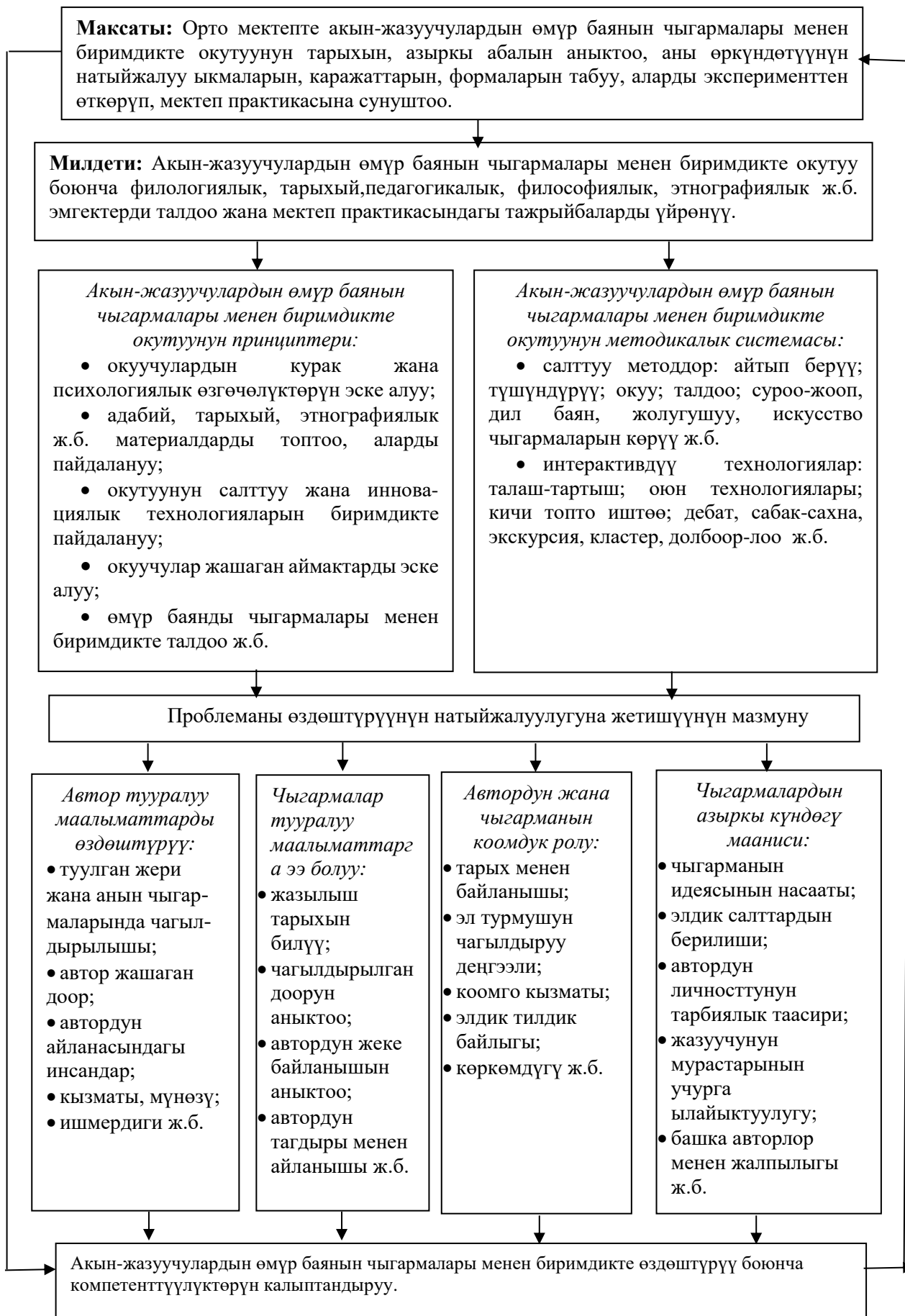
Максаты	Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасын өркүндөтүү
Милдеттери	Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун натыйжалуу ыкмаларын, каражаттарын, формаларын иштеп чыгуу. Иштелип чыккан сунуштарды педагогикалык эксперимент жолу менен текшерүү.
Каражаттары	Адабий тексттер, эскерүүлөр, маектер, адабий сын

	эмгектери, сүрөттөр, кино жана телефильмдер, театр чыгармалары ж.б.
Жолдору	Сабактар, класстан тышкары иштер, окуучулардын өз алдынча иштери, жолугушуулар, экскурсиялар ж.б.
Усулдары	Лекция, адабий талдоо, аңгемелешүү, талкуу, топтордо иштөө, кино жана театр көрүү, саякат, сүрөт көрүү ж.б.
Натыйжалары	Акын-жазуучулар чыгармаларында өздөрү тууралуу айтып бергендигин түшүнүштү. Жазуучулардын чөйрө, коом менен байланышын тереңирээк аңдып билишти. Окуучулардын мекенчилдик сапаттары, тарыхый аң-сезими дагы тереңирээк калыпталды. Жеке тагдыр менен чыгармалар салыштырылды ж.б.
Иштин натыйжасын текшерүү жолдору	Өмүр баян менен чыгармаларды салыштыра билүүлөрү. Ар түрдүү өмүр баяндарды жалпылоо жана жекелөө компетенттүүлүктөрү. Чыгармадагы окуялар өткөн жерлерди таба билүүлөрү. Адабий каармандын прототиптери тууралуу маалыматтары. Чыгармаларды талдоодо автордун личносттун ачып бере алуулары. Авторлордун чыгармаларын кыргыз элинин тарыхы, маданияты, тили менен байланыштыра билүүлөрү. Бул же тигил жазуучунун улуттук маданияттагы ордун белгилей билиши. Жазуучунун чыгармачылык бөтөнчөлүгүн, башка жазуучулардан айырмасын түшүнүүсү ж.б.

Жогоркудагы таблицадан берилгендей, орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун максат-милдеттерин, каражаттарын, жолдорун, усулдарын, натыйжаларын аныктап алгандан кийин

ушул эле иштин жалпы моделин төмөнкүдөй аныктадык:

Сүрөт 2.4. – Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун модели.

Изилдөө теориялык-эксперименттик мүнөздө болуп, 2011-жылдан 2018-жылга чейин үч этап менен жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы Ош шаарыдагы №18 А.Навои атындагы мектеп-гимназиясы, №38 Б.Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №107 А.Жунусов атындагы орто мектеп, Баткен облусундагы Ш.Токсонов атындагы орто мектеп жана Жалал-Абад шаарындагы №5 Б.Осмонов атындагы мектеп-гимназиясы.

Изилдөө этаптары:

Биринчи этапта (2011-2013-жж.) тема боюнча эстетикалык, философиялык, адабият таануучулук, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттар, көркөм, документалдык-мемуардык чыгармалар иликтөөгө алынды, мектепте үйрөнүлүүчү чыгармалардын авторлорунун өмүр баяны боюнча окуу программасында, окуу китептеринде, хрестоматияларда, кошумча адабияттарда берилген материалдар талдоого алынды жана изилдөөнүн максаты менен милдеттерине ылайык керектүү булактар менен толукталды. Проблема боюнча мугалимдердин жана окуучулардын компетенттүүлүктөрү аныкталды.

Экинчи этапта (2014-2016-жж.) кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча материалдардын методикасы иштелип, сунушталган методиканын натыйжалуулугун ачуу максатында үйрөтүүчү эксперимент өткөрүлдү.

Үчүнчү этапта (2017-2018-жж.) үйрөтүүчү эксперименттин жүрүшүндө алынган маалыматтар менен жыйынтыктар системалаштырылып, жалпыланды жана ушунун негизинде кайталоочу эксперимент өткөрүлүп, анын натыйжалары талдоого алынып жыйынтыкталды; бул мезгилде жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары талданып, анализдөө, синтездөө аркылуу теориялык ой корутундулар практикада текшерилди, алынган материалдар статистикалык жол менен эсептелди, эксперименттин натыйжалары айрым түзөтүүлөр, толуктоолор менен диссертацияга киргизилди, изилдөөнүн мындан

аркы перспективалары аныкталды.

Таблица 2.5. – Педагогикалык эксперименттин жүрүшүнүн, уюштурулушунун негизги этаптары, максат-милдети, колдонулган методу жана берген натыйжасы.

Байкоо, изилдөө, даярдоо этабы – 2011-2013-жылдар			
Максаты	Милдети	Методу	Натыйжасы
орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун абалы, проблеманын жалпы изилдениш абалы менен таанышуу; иштин алдын ала божомолун аныктоо; тема боюнча негизги тарыхый, адабий,	эксперимент жүргүзүү үчүн мектептерди, класстарды, мугалимдерди аныктоо; экспериментке материалды тактоо; эксперименттин багытын жана максатын тактоо; эксперименттин милдетин аныктоо; эксперимент жүргүзүүчү адабият мугалимдерин тактоо ж.б.	тестирлөө; анкеттөө; байкоо; адабияттарды талдоо; маалыматтарды жыйноо; аңгемелешүү; мугалимдерди аныктоо; нормативдик материалдарды үйрөнүү; мугалимдер тууралуу пикирлерди сурамжылоо ж.б.	орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун тарыхы талданды; проблеманын изилдениши такталды; орус адабиятын окутуу методикасы менен салыштырылды; методисттердин, мугалимдердин тажрыйбалары жыйынтыкталды; окуу-нормативдик материалдар (стандарт, программа, окуу китептери)

педагогика- лык ж.б. адабияттарды талдоо ж.б.			анализденди; проблема боюнча мугалимдердин, окуучулардын компетенттүүлүк- төрү аныкталды.
--	--	--	---

Аныктоо этабы – 2014 – 2016-жылдар

Максаты	Милдети	Методу	Натыйжасы
изилдөөнүн объектин, предметин, максатын, милдеттерин, божомолун аныктоо; орто мектепте акын- жазуучулар- дын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун теориялык моделин иштеп чыгуу.	орто мектепте акын- жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча адабият мугалимдеринин теориялык даярдыктарын, педагогикалык, адабий компетенттүүлүк- төрүн аныктоо; акын- жазуучулардын өмүр баянын	аңгемелешүү; анкеттөө; сухбат; сабактарга катышуу жана аларды талдоо; сабактардын модели; оозеки жоопторду талдоо; тестирлөө; жазуу жумуштарын анализдөө ж.б.	орто мектепте акын- жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутууга коюлган негизги талаптар такталды, окуу материалдары үйрөнүлдү жана алар текшерилди; мугалимдердин бул проблема боюнча жалпы даярдыктары, мүмкүнчүлүктөрү толук анализденип, аныкталды; орто мектепте акын-

	чыгармалары менен биримдикте окутуунун натыйжалуу жолун издөө жана анын моделин түзүү; эксперименталдык базалар үчүн материал тандоо жана сунуш кылуу.		жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча сунуштар иштелип, алар мугалимдерге берилди; иштин божомолу дагы да толукталды.
--	---	--	--

Текшерүү этабы – 2017-2018-жылдар

Максаты	Милдети	Методу	Натыйжасы
орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча педагогикалык эксперименттин натыйжаларын анализдөө, жалпылоо,	диссертациянын натыйжаларын апробациялоо; конференцияларга, жыйындага катышуу; макала даярдап, талкууга коюу; сабактарды талдоо; методикалык сунуштардын моделин дагы да толуктоо; орто мектепте акын-	аңгемелешүү; сабактарды талдоо; дил баян; эссе; текст менен иштөө; сурамжылоо; мугалимдердин тажрыйбаларын жалпылоо; долбоор коргоо; экскурсия	орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары анализденди; натыйжалар жалпыланды; теориялык жана эксперименттик материалдар

теориялык жана эксперимент- тик жана материалдарды тактоо; божомолдун ырастыгын дагы бир жолу текшерүү; каттоо, диссертацияны жыйынтыктоо.	жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун майнаптуу ыкмаларын, жолдорун, каражаттарын дагы да өркүндөтүүнүн жолдорун сунуштоо, аларга толуктоо киргизүү.	уюштуруу; жолугушуу өткөрүү; адабий ийрим ж.б.	такталды; божомолдун ырастыгы дагы бир ирет текшерилди; методикалык сунуштар китепчелер катары жарыяланды ж.б.
---	---	--	---

Байкоо этабында, 2011-2012-жылдарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыруу боюнча Ош МУнун 2-курсунун студенттеринин жана 6 мектептин мугалимдеринин компетенттүүлүктөрү аныкталды.

Аны аныктоонун жолу – анкеттөө катары суроо-жооптор жүргүзүлдү.

Суроолор:

1. Акын-жазуучулардын туулган жери тууралуу кандай чыгармаларын билесиңер?
2. Кайсыл чыгармалардыгы каармандардын прототиптери кимдер?
3. Акындардан кимдин лирикалык ырларында ошол акындын турмушундагы кайсыл учурлары (мисал келтирүү менен айтып берүү) көркөм берилген?
4. Биографиялык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?
5. Автобиографиялык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?

6. Мемуардык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?

7. Жазуучунун өмүр баяны дегенди кандай түшүнөсүң?

8. Окуу китептеринде кайсыл жазуучунун өмүр баяны кызыктуу жазылган, ал эми кимдин өмүр баяны эң начар берилген?

Таблица 2.6. – Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыруу боюнча ОшМУнун 2-курсунун студенттеринин жана мектеп мугалимдеринин компетенттүүлүктөрү (эксперименттин башталышына чейин).

Суроо-тапшырмалар	1	2	3	4	5	6	7	8
Студенттер								
боюнча жооптордун деңгээли (баары – 70)								
Толук жооп (саны, %ы)	16 – 22,8 %	15 – 21,42 %	14 – 20,00 %	16 – 22,85 %	19 – 27,14 %	20 – 28,57 %	24 – 34,2 %	16 – 22,8 %
Толук эмес, жарым-жартылай жооп (саны,%ы)	24 – 34,2 %	29 – 41,42 %	20 – 28,57 %	27 – 38,57 %	24 – 34,2 %	26 – 37,14 %	16 – 22,8 %	20 – 28,57 %
Туура эмес жооп (саны, %ы)	20 – 28,57 %	19 – 27,14 %	28 – 40,00 %	16 – 22,85 %	12 – 17,14 %	16 – 22,85 %	20 – 28,57 %	19 – 27,14 %
Жооп берүүдөн баш тарткандар (саны, %ы)	10 – 14, 28%	7 – 10,00 %	8 – 11,42 %	11 – 15,71 %	15 – 21,42 %	8 – 11,42 %	10 – 14, 28%	15 – 21,42 %

Мугалимдер								
боюнча жооптордун деңгээли (баары – 91)								
Толук жооп (саны, %ы)	42 – 46,15 %	61 – 67,03 %	54 – 59,34 %	56 – 61,53 %	50 – 54,94 %	61 – 67,03 %	48 – 52,74 %	46 – 50,54 %
Толук эмес жарым- жартылай жооп (саны, %ы)	39 – 42,85 %	22 – 24,17 %	28 – 30,76 %	39 – 42,85 %	24 – 26,37 %	16 – 17,58 %	28 – 30,76 %	39 – 42,85 %
Туура эмес жооп (саны, %ы)	7 – 7,69 %	6 – 6,59 %	5 – 5,49 %	7 – 7,69 %	8 – 8,79 %	6 – 6,59 %	8 – 8,79 %	8 – 8,79 %
Жооп берүүдөн баш тарткандар (саны, %ы)	3 – 3,29 %	2 – 2,19 %	4 – 4,39 %	7 – 7,69 %	9 – 9,89 %	8 – 8,79 %	7 – 7,69 %	4 – 4,39 %

Жогорудагы таблица экспериментке чейинки абал менен таанышуу үчүн гана алынды. Бул студенттер жана мугалимдер кийин деле экспериментке катышкан жок, болгону жалпы абалды билүү үчүн алардын жоопторун сурадык.

Биз берген сегиз суроого студенттердин 14 пайыздан 24 пайызга чейинкиси гана толук жооп берсе, толук эмес, жарым-жартылай жооп бергендер 16 пайыздан 26 пайызга чейин болду. Демек, 2-курстун студенттеринин 20-50 пайызы акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштырууну билишпейт.

Мугалимдердин болсо 8-16%ы акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыра албайт, демек, алар бул багытта сабак өтүү ишмердүүлүгүн өздөштүргөн эмес деп айтууга болот.

Андан кийинки биз изилдеген проблема – бул багытта эмне кемчилдиктер

бар экендигин билүү болду.

Таблица 2.7. – Мугалимдердин пикири боюнча акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыра албоого терс таасирин тийгизген көрүнүштөр (% менен).

	Көрүнүштөр	Пайызы
	Окуу китептеринде андай материалдардын жоктугу	24
	Методикалык колдонмолордо айтылбагандыгы	17
	Университетте бул багытта окуу ишмердүүлүгүнүн жетишсиздиги	15
	Окуучулардын кызыкпагандыгы	13
	Окуу программасына маани берилбегендик	12
	Мугалимдердин өздөрүнүн билбестиги	8
	Акын-жазуучулар өз өмүр баянын кызыктуу кылып жазып беришпегендиги	6
	Биографиялык чыгармалардын аздыгы	5

Таблицадан көрүнүп тургандай, акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштырып окутуу ишмердүүлүгүн жогорулатуу үчүн биринчи кезекте аткарыла турган иштер:

- окуу китептерин, окуу программаларын жакшыртуу;
- университеттерде бул проблемага өзгөчө басым жасоо;
- мугалимдерди методикалык адабияттар менен камсыздоо;
- акын-жазуучулардын өз өмүр баяндарын балдарга ылайыктап кызыктуу жазып беришин практикалоо;
- автобиографиялык жана биографиялык адабияттарды көбөйтүү.

Жогорудагыдай жалпы абалды аныктоо үчүн төмөнкүдөй иштерди жүргүздүк:

- студенттерден анкета алдык;
- мектеп мугалимдеринен анкета алдык;

- окуучулардан анкета алдык;
- оозеки аңгемелешүүлөрдү өткөрдүк;
- окуу-нормативдик материалдарды талдоого алдык;
- проблема боюнча орус, өзбек, казак адабиятын окутуу методикасында жазылган эмгектер менен таанышып чыктык;

- окуучулардын дил баян, доклад, эссе, долбоор ж.б. жазуу жумуштарын талдадык;

- тест тапшырмаларын алдык;
- сабактарга катышып, анализ бердик;
- илимий-методикалык адабияттарды үйрөндүк;
- мугалимдердин тажрыйбаларын жалпыладык;
- иштин айрым бөлүмдөрүн мугалимдердин методикалык секцияларында, кафедранын отурумдарында талдадык ж.б.

Мына ошондон кийин биз класстарды экиге бөлдүк жана эксперименттик класстарга өз методикабызды сунуштадык.

Биз илимий изилдөөбүздүн натыйжалуулугун толук текшерүү үчүн мектептерди жана мугалимдерди атайын максатта изилдеп, андан соң тандап алдык.

Эксперименттин тапшырмаларын ылгап алууга, таратууда болсо ар бир мугалим чыгармачылыгын демонстрациялай алуучу, окуучулар менен чыгармачылык түзө алуучу, чыгармачылыкта уюштуруучу материалдарды биринчи орунга койдук.

Педагогикалык эксперименттин (ПЭ) этаптарын жана формаларын төмөнкүдөй тандадык:

Таблица 2.8. – Педагогикалык эксперименттин этаптары.

№	Эксперименттик жумуштардын этаптары
1.	Эксперименттин максатын туура тандоо
2.	Эксперименттин натыйжасынан алынуучу божомолдорду аныктоо

3.	Эксперименталдык ишмердүүлүктүн жыйынтыгын долбоорлоо (проектирлөө)
4.	Эксперименталдык мугалимдерди алдын ала үйрөтүү
5.	Интернет желеси аркылуу педагогикалык эксперимент
6.	Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарына баа берүү
7.	Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарын математикалык-статистикалык жол менен таблицаларга жайгаштыруу
8.	ПЭнин натыйжаларын таанытымга (презентация) даярдоо

Жогорудагы этаптар 2011-жылы башталып, 6 жылга созулуп, 2018-жылы аяктады. Ар бир этабында улам толуктоолор, түзөтүүлөр киргизилип турду.

Таблица 2.9. – Педагогикалык эксперименттин формалары.

№	Эксперименттик жумуштардын формалары
1.	Эксперименталдык жана байкоо класстарынын окуучулары менен талкуулоо
2.	Мугалимдер, директорлор, ата-энелер, студенттер жана методисттер менен аңгеме жүргүзүү
3.	Сабактардын иштелмелерин, фрагменттерин экспериментчи мугалимдерге сунуштоо
4.	Алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларын экспериментчи мугалимдерге сунуштоо
5.	Интернет (кат куржун) аркылуу экспериментчи мугалимдер менен эки жактуу байланыш уюштуруу
6.	Окуу китептеринде сунушталбаган материалдарды сунуш кылуу
7.	Анкета жана алардын жоопторун талдоо
8.	Окуучулардын, студенттердердин жазуу иштерин жана оозеки жоопторун талдоо
9.	Экспериментчи мугалимдердин сабактарына үзгүлтүксүз катышып, багыт берип туруу
10.	Жалпылоочу-аналитикалык пикир жазуу

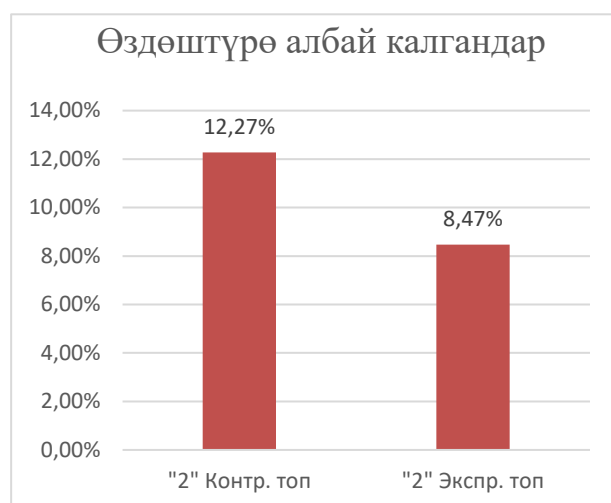
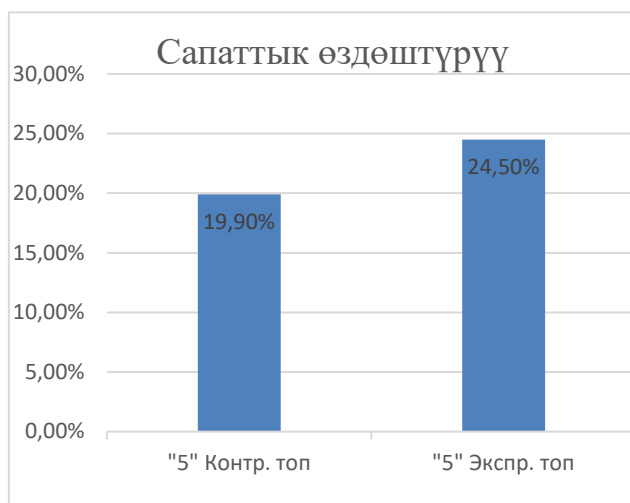
Таблица 2.10. – Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин, компетенттүүлүктөрүнүн көрсөткүчү (Эксперименттин жаңы башталган 1-этабында, б.а. 2012-жылы, баа жана пайыз менен).

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы	Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы
IX саны	44	69	51	16	180	IX саны	51	76	60	24	211
%	24,44	38,33	28,33	8,89	100 %	%	24,17	36,02	28,44	11,37	100 %
X саны	31	34	63	18	146	X саны	46	63	63	19	191
%	21,23	23,29	43,15	12,33	100 %	%	24,08	32,98	32,98	9,95	100 %
XI саны	28	23	31	12	94	XI саны	30	34	31	21	116
%	29,79	24,47	32,98	12,77	100 %	%	25,86	29,31	26,72	18,10	100 %

Таблица 2.11. – Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин, компетенттүүлүктөрүнүн көрсөткүчү (Эксперименттин соңку 3-этабында, б.а. 2018-жылы, баа жана пайыз менен).

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы	Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы
IX	36	47	75	22	180	IX	52	67	75	18	211
%	19,90	26,02	41,82	12,27	100 %	%	24,50	31,80	35,40	8,47	100%
X	38	44	47	17	146	X	61	63	49	18	191
%	26,08	30,43	32,06	11,41	100 %	%	32,11	32,92	25,60	9,34	100 %
XI	28	27	23	16	94	XI	39	32	36	9	116

%	30,2 8	29,1 4	24,0 0	16,5 7	100 %	%	33,92	27,2 3	30,8 0	8,03	100 %
---	-----------	-----------	-----------	-----------	-------	---	-------	-----------	-----------	------	-------

2.2. – Сүрөт. Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин деңгээли.

Жогорудагы таблицаны талдаган учурда эксперименттин жаңы башталган 1-этабында контролдук топтордо «беш» алгандар: IX класста – 24, 44; X класста – 21, 23; XI класста – 29,79; «төрт» алгандар: IX класста – 38,33; X класста – 23,29; XI класста – 29,79; ал эми «эки» алгандар: IX класста – 8,89; X класста – 12,33; XI класста – 12,77 пайыз болгон. Ал эми эксперимент жүргүзүү үчүн тандалган класстардын көрсөткүчтөрү мындай: «беш» алгандар: IX класста – 24,17; X класста – 24,08; XI класста – 25,86; «төрт» алгандар: IX класста – 36,02; X класста – 32,98; XI класста – 29,31; ал эми «эки» алгандар: IX класста – 11,37; X класста – 9,95; XI класста – 18,10 пайыз.

Экспериментке тандалган класстарды да көрсөткүчү негизинен ушунун айланасында эле болду (таблицаны караңыз).

Ал эми биздин методикалык сунуштардан, эксперименттик иштерден кийин 3-этапта «беш» алгандар:

контролдук IX класста – 19,90; эксперименталдык IX класста – 24,50;
 контролдук X класста – 26,08; эксперименталдык X класста – 32,11;
 контролдук XI класста – 30,28; эксперименталдык XI класста – 33,92.

«Эки» алгандар:

контролдук IX класста – 12,27; эксперименталдык IX класста – 8,47;

контролдук X класста – 11,41; эксперименталдык X класста – 9,34;
 контролдук XI класста – 16,57; эксперименталдык XI класста – 8,03.

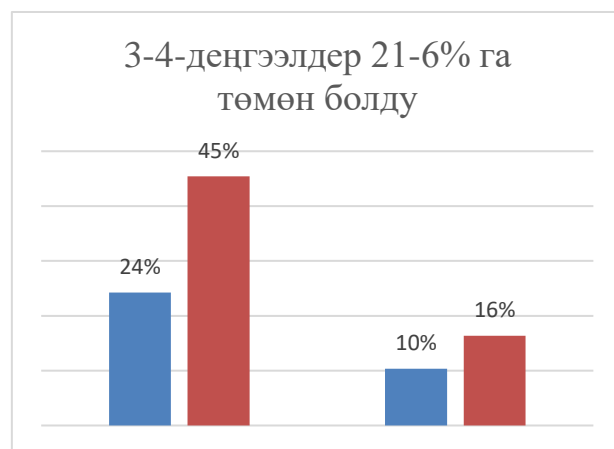
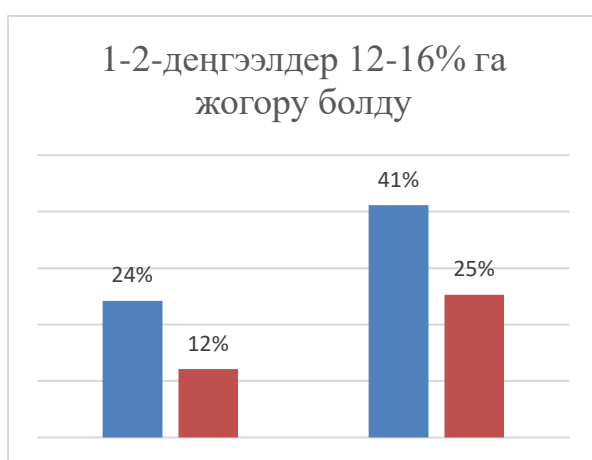
Мындан көрүнүп тургандай сапаттык өздөштүрүү эксперименттик класстарда контролдук класстарга караганда 4-6 пайызга жогору болсо, өздөштүрө албай калгандар эксперименттик класстарда контролдук класстарга караганда 3-8 пайызга төмөндөдү.

Бул болсо биздин методикалык сунуштардын натыйжалуулугун көрсөттү.

Таблица 2.12. – Окуучулардын автордун биографиясын чыгармалары менен айкалыштырып талдоо деңгээли (Эксперименттин 3-этабынын мектептер боюнча жыйынтыктары).

<i>Деңгээлдер</i>	<i>Талдоо деңгээли</i>			
	<i>1- деңгээл</i>	<i>2- деңгээл</i>	<i>3- деңгээл</i>	<i>4- деңгээл</i>
<i>Топтор</i>				
Ош шаарындагы №18 А.Навои атындагы мектеп-гимназиясы				
I контр. (140 окуучу)	13 – 9,29%	26 – 18,57%	88 – 62,86%	13 – 9,29%
II эксп. (162 окуучу)	33 – 20,37%	61 – 37,65%	59 – 36,42%	9 – 5,56%
Ош шаарындагы №38 Б.Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы				
I контр. (97 окуучу)	19 – 19,59%	23 – 23,71%	29 – 29,90%	26 – 26,80%
II эксп. (84 окуучу)	28 – 33,33%	35 – 41,67%	13 – 15,48%	8 – 9,52%
Ош облусунун Кара-Суу районундагы №107 А.Жунусов орто мектеби				
I контр. (241 окуучу)	26 – 10,79%	100 – 41,49%	74 – 30,71%	41 – 17,01%
II эксп. (204 окуучу)	36 – 17,65%	106 – 51,96%	38 – 18,63%	24 – 11,76%

Баткен облусундагы Ш.Токсонов атындагы орто мектеби				
I контр. (148 окуучу)	15 – 10,14%	36 – 24,32%	78 – 52,70%	13 – 8,78%
II эксп. (164 окуучу)	40 – 24,39%	68 – 41,46%	46 – 28,04%	10 – 6,09%
Жалал-Абад шаарындагы №5 Б.Осмонов мектеп-гимназиясы				
I контр. (196 окуучу)	21 – 10,71%	36 – 18,37%	100 – 51,02%	39 – 19,90%
II эксп. (154 окуучу)	39 – 25,32%	51 – 33,12%	35 – 22,73%	29 – 18,83%

2.3. – Сүрөт. Окуучулардын автордун биографиясын чыгармалары менен айкалыштырып талдоо деңгээли.

Эксперименттик иштердин жогорудагы жыйынтыгына караганда контролдук класстарга салыштырмалуу эксперименттик класстарда 1-2-деңгээлдер (жогорку баалар) ар түрдүү мектептер боюнча 6-15%га жогору болсо, 3-4-деңгээлдер 3-10%га төмөн болду, б.а. өздөштүрүүнүн жалпы көрсөткүчү биздин сунуштар боюнча 5тен 15 пайызга чейин көтөрүлгөн.

Мындай ийгиликке жетишүү үчүн биз: окуу программасын, окуу китептерин карап, айрым өзгөртүүлөрдү киргиздик; кошумча материалдарды бердик; өзүбүздүн жеке методикалык сунуштарды коштук; айрым учурда өзүбүздө да сабак өттүк. Окуучуларды кызыктыра ала турган слайд, анимация, мультимедия, роликтер, интерактивдүү оюндар колдонулду.

Бул көрсөткүчтөр болсо биздин методикалык сунуштарыбыздын натыйжалуу экендигин тастыктады.

ЭКИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Экинчи бап «Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталат. Анын «Илимий изилдөөнүн материалдары» деген биринчи параграфында диссертацияда кандай материалдар колдонулгандыгы чагылдырылат. Илимий изилдөөнүн материалдары катары V-VIII класстарда бул же тигил чыгармалары өтүлүүчү авторлор тууралуу маалымат ошол алдыда окутула турган чыгармага байланыштуу гана кыскача берилери, ал эми XI класста биографиялык материалдар бир кыйла кеңейтилери, X-XI класстарда болсо жазуучулардын өмүр баяны жана чыгармачылыгы өзүнчө берилген бир саатта коомдук окуялар, тарыхый-адабий процесс менен тыгыз байланышта үйрөтүлөрү айтылды. Ар бир класстын материалдары көрсөтүлдү жана ал окуу программасына байланыштуу талдоого алынды.

«Илимий изилдөөнүн методдору» деген экинчи параграф «Изилдөөнүн теориялык методдору», «Практик мугалимдердин иш тажрыйбаларын илимий талдоо, жыйынтыктоо, алардын идеяларын эмгекте колдонуу методу», «Изилдөөнүн эмпирикалык методдору», «Изилдөөнүн эксперименталдык методдору» деген бөлүмчөлөргө ажыратылып каралды.

Теориялык методдор катары төмөнкүдөй методдору көрсөтүп алар аркылуу алынуучу натыйжаларды белгиледик:

1. Материалдарды анализдөө.
2. Анализденип алынган материалдарды синтездөө.
3. Ар түрдүү көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү салыштыруу.
4. Материалдарды жалпылоо.
5. Илимий булактарды үйрөнүү методу.

Бул методдор иште кандайча колдонулгандыгын баяндоого алдык.

«Практик мугалимдердин иш тажрыйбаларды илимий талдоо, жыйынтыктоо, алардын идеяларын эмгекте колдонуу методу» деген бөлүмдө акын-жазуучулардын биографиясын чыгармалары менен биримдикте окутуу

боюнча Кыргызстандын мектептериндеги тажрыйбалардын анализи берилет. Бул багытта жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин чоң тажрыйбасы топтолгондугу, ал сабактар салттуу жана жаңычыл формаларда уюштурулуп келе жаткандыгы айтылуу менен адегенде Бишкек шаарындагы Ч.Айтматов атындагы лицейдин мугалими Гүлнара Султангазиеванын Алыкул Осмоновдун лирикаларын IX класста сабак-диспут формасында окутуу боюнча иш-тажрыйбасы баяндалат. Анда мугалим А.Осмоновдун өмүрүн «Ата Журт», «Тирүүлүк», «Коштошуу», «Адамзат» деген лирикалары менен байланышта үйрөтүү үчүн проблемалуу-изилдөө, суроо-жооп методдорун колдонуп, сабагын слайд, сүрөттөр, таяныч таблицалар, акындын чыгармалар жыйнагы менен камсыздагандыгын айтат. Бишкек шаарындагы №5 гимназия мектебинин мугалими Айгүл Батыркулованын IX класста өтүлгөн «Молдо Кылыч – жазгыч акын» деген сабагында долбоор жактоо, кластер түзүү, Венндин диаграммасын толтуруу сыяктуу инновациялык ыкмалар колдонулган. Бишкек шаарынан мугалим Зейнегүл Байсалбекова XI класстагы «Алыкул менен кездешүү» деген сабагында окуучулар менен мугалим суроо-жооп талкуусун жүргүзүп, философиялык-интеллектуалдык таймаш өткөрөт, ырларынан көркөм окушат. Жогоруда жаңычылыкка умтулган жана үчөө үч багыттагы сабактарды кыскача жыйынтыктадык.

Бул сабактардын маани бере турган жактары: сабакта борбордук орунга чыгарманы жазган авторду койгондугу; автордун жеке тагдыры чыгармалары менен кандайча байланыштырылганын конкреттүү мисалдар менен айтып беришкендиги; окуучу менен мугалим байланышынын чыгармачылык жогорку деңгээлде уюштурулгандыгы; интерактивдүү ыкмалардын (синквейн, Венндин диаграммасы, слайд, диспут ж.б.) колдонулгандыгы.

Кийинки бөлүмдө педагогикалык эксперименттин жүрүшү баяндалат. Ушул эле бөлүмдө орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун компоненттери жана модели көрсөтүлөт.

Биздин педагогикалык эксперименттердин базасы Ош мамлекеттик

университетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмү, Ош шаарыдагы №18 А.Навои атындагы мектеп-гимназиясы, №38 Б. Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №107 А. Жунусов атындагы орто мектеп, Баткен облусундагы Ш. Токсонов атындагы орто мектеп жана Жалал-Абад шаарындагы №5 Б. Осмонов атындагы мектеп-гимназиясы болду.

Иште педагогикалык эксперименттин этаптары, максаты, милдети, методу, натыйжалары таблица түрүндө берилди.

Эксперименттин биринчи этабында Ош МУнун 2-курсунун студенттеринин жана мектеп мугалимдеринин компетенттүүлүктөрү текшерилген жана ал таблица түрүндө берилген, акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыра албоого терс таасирин тийгизген көрүнүштөр көрсөтүлгөн.

Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары боюнча эксперименттин формалары чагылдырылды, контролдук жана эксперименталдык топтордогу окуучулардын билими жана компетенттүүлүктөрү салыштырылды, салыштыруунун натыйжасында биздин иштеп чыккан методикалык сунуштар 6-12 пайызга эффективдүү экендигин көрсөттү.

ҮЧҮНЧҮ БАП

V-VIII КЛАССТАРДА АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫ ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТ БЕРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмуну жана технологиялары

Кыргыз адабияты предметинин адабияттык окуу курсу (литературное чтение) V класстан башталат, андан VII класка чейин уланат, ал эми VIII класс адабияттын системалык курска өткөөл курс болуп, анда адабий окуунун да, системалык курстун да эреже-нормалары ишке ашырылат.

Адабияттык окуу курсунун, б.а. V-VII класстардагы адабий окуунун негизги милдети – окуучуларды көркөм тексттер менен тааныштыруу, ошол тексттин идеясын, мазмунун, андагы окуялар системасын, каармандарды, чыгарманын тилин үйрөтүү. Мына ушул негизги максатына карай бул класстарда жазуучунун өмүр баяны кеңири окутулбайт, б.а. 45 мүнөттүк сабактын 5-15 мүнөтүн гана алат. Бирок бул автор жөнүндө окуучулар эч нерсе билбеши керек дегендик эмес. Аталган класстагы бир катар чыгармалар акын-жазуучулардын өмүр баяны менен тыгыз байланыштуу. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги окуялар түздөн-түз жазуучунун согуш учурундагы балалык кези менен байланышат. Бул чыгарманы окуп-үйрөнүүгө VII класста 6 саат бөлүнөт. Окуу китебинде [56] жазуучунун өмүр баянына китептин эки жарым бети ыйгарылган, анда баягы эле туулган мезгили, жери, атасынын репрессияланышы, окуган жылдары, жазган чыгармалары аталат. Бирок эки абзацта алдыда окулуучу «Эрте келген турналар» менен байланышкан текст орун алган. Ал мындай: «Согуш башталып, алаамат түшкөн кезде, айылдагы эр бүлөнү аскерге жөнөтүштү. Эми ооруктагы бардык жумуш келин-кесектер менен өспүрүмдөрдүн мойнуна түштү. Эгин айдоо, суу сугаруу, кырман басуу,

колдо эмне болсо майданга жөнөтүү, айтор, кыбыр эткен жумуштун баарын бүткөргөн ошол бала-бакыра менен келин-кесектер. Жаштыгына карабастан Чыңгыз ал кезде көп иштин башын кармады: араба айдап, чөп чаап, сугат сугарып, колхоз ишине кол кабыш кылды, кийинчерээк айыл советинин катчысы, салык жыйнагыч сыяктуу кызматтарды да аткарды» [406].

Мына ушул биографиялык кыска маалымат «Эрте келген турналар» повестинин тексти менен тыгыз байланышат жана авторлор тексттин бул бөлүгү менен чоң утукка жеткен.

Повесть – согуш учурундагы балалык тууралуу, ал балдардын жетилүүсү – эрте келген турналардай эрте жетилгендик. Мугалим өмүр баян менен повестти байланыштыруу үчүн жазуучунун «Балалыгым» деген чыгармасын [35], «Манас-Атанын ак кар, көк музу» очеркин [22], жазуучунун чыгармаларына негиз болгон тарыхый адамдар менен жолугушуп китеп, макала, маек жазышкан Ү.Култаеванын [200], Т.Орокчиевдин [289], С.Чомотоева жана Г.Бейшембаеванын [42] маалыматтарына көңүл бурат. «Окутуунун мындай жолу автор менен анын каармандарынын байланышын, прототип, жазуучунун турмушту чагылдыруу ыкмаларын, турмуш чындыгынын искусствого айлануу процессин түшүнүүгө жардам берет, - деп жазып К.Кимсанов, андан ары мындай методиканы колдонгондугун баяндайт [194]: «Окуучуларга «Балалыгым» повестинен Ч.Айтматовдун согуш учурундагы айыл турмушу, балдар жөнүндө айтылган жерлерди таап келгиле деген тапшырма бергенде бир топ материалдарды таап келишти:

Биринчи үзүндү: «Азыр ойлоп көрсөм, ал кезде элдин сабырдуулугу жана көтөрүмдүүлүгү ушунчалык зор экен. Бүгүн адамдар ошондогудай кыйын-кысталышта жашаган болсо, ошол замат көтөрүлүшкө чыгып, болгон нааразычылыгын ашкере айтып-деп, бийликке акарат билдирип, коомдо баш аламандык өкүм сүрүп кетмек. Ал эми андагы согуш мезгилинде ачкалыктан тишинин кирин соруп отурушса да, жанагы милдеттүү салыгын төлөбөй коюу оюна да келчү эмес. Жок, бүгүн эч ким мындай кыйынчылыкка чыдамак эмес...» [407]

Экинчи үзүндү: «Башыман өткөн оор күндөрдү чагылдыруу, башкаларга айтып берүү үчүн адабият деген бир дүйнөгө аралашууга туура келди. Ошол дүйнөдө жазгандарымда жанагы киши тууралуу ойлорумду чагылдырып бердим го деген ой мени жубатып, инсан катары бир топ жайгарып жүрөт...

Ошол катаал жылдарда фронтто курман болгондордун кабары билдирилген «кара кагазды» маркумдун үй-бүлөсүнө тапшыруу иши да менин мойнумда эле. Мен бул жумуштан оңбогондой оор азап чектим.

Колхоздун катчысы жана салык топтоочу болуп иштеген күндөрүм менин жашоомо көп тажрыйба жыйнап берди. Ушул көргөн-билгендерден таасир алып алгачкы повесттеримди жаздым. «Жамийла», «Бетме-бет», «Саманчынын жолу», «Эрте жаздагы турналар», «Гүлсарат» деген чыгармаларым [406] ошол жылдардын сабактарынан улам жарык дүйнөгө келген. Булардын баары менин балалыгымда өз башымдан өткөргөн оор күндөрүмдүн элестери. Ошолордун көркөм чагылдырылышы.

Согуш кезинин окуялары ушунчалык бир жанды ачыткан жана үрөйдү учурган окуялар эле. Балалык баёо жан дүйнөм менен мен ошол кайнаган окуялардын – үрөй учурган коркунучтардын, адам чыдагыс азаптын, кишини эзген кайгынын чок ортосунда болгом» [406] ж.б.

Жогорудагы үзүндүлөрдү табуу жана талдоо менен биз төмөнкүлөргө жетиштик:

- өтүлө турган сабакка окуучулардын кызыгуусун пайда кылдык;
- жазуучунун биографиясынан маалымат бердик;
- адам бала чакта көргөн кыйынчылыктары анын кийинки жашоосуна кандай таасир эте тургандыгы менен окуучуларды тааныштырдык;
- согуш кезиндеги кыргыз элинин башына түшкөн кыйынчылыктар тууралуу кабарладык;
- азыркы учур менен согуш кезин салыштырууга «жем» таштадык ж.б.» [194, 75-78-бб.].

Жогорудагы К. Кимсанов өзбек класстарында колдонгон методика толугу менен биздин иш-тажрыйбада кыргыз класстарында да колдонулду. Биз мындай таблица толтурууну практикаладык.

Таблица 3.1. – «Эрте келген турналар» повестинин автору менен башкы каарманы Султанмуратты салыштыруу.

Чыңгыз Айтматов	Султанмурат
1941-1945-жылдарындагы согуш мезгилинде 13-17 жашар экендиги.	1941-1945-жылдарындагы согуш мезгилинде 13-17 жашар экендиги.
Атасы репрессияланып кеткен.	Атасы согушка кеткен.
Бир иниси бар (Илгиз).	Бир иниси бар (Анатай).
Майданда иштейт.	Майданда иштейт.
Шекерде жашайт.	Шекерде жашайт.
Манас-Атанын ак кар, көк музун,	Манас-Атанын ак кар, көк музун,
Күркүрө суусун көп эстейт ж.б.	Күркүрө суусун көп эстейт ж.б.

Жогорудагы салыштыруу аркылуу биз 1941-1945-жылдарындагы согуш кезиндеги өспүрүмдөрдүн жеңиш үчүн эмгегин көрөбүз. Чыңгызга курбалдаш балдар Султанмурат, Анатай, Эргеш, Эркинбек, Кубаткул сыяктуу «десанттар» Ч. Айтматов өзү көрүп-билген балдардын жалпыланган образы деп айтууга негиз бар. Кеңешбек Асаналиев жазгандай: «...согуштун жылдары Ч. Айтматов үчүн жөн эле унутулгус окуя эмес, жөн эле жеке тагдырдын катаал бир учуру эмес, ал баарынан мурда жалпы адамзаттык мааниси бар сабак, тарых. Албетте, бул жыйынтыкка, бул түшүнүккө жазуучу кийин келди. Ал эми согуштун жылдарында болсо ал Султанмурат, Анатайлардай болуп башка түшкөн не бир мүшкүлдөрдү көтөрүүгө аргасыз болду. Ошондуктан ал мүшкүлдөр, окуялар жаш баланын аң-сезимине эстен кеткис из калтырды. Жазуучу бул «эстен кеткис» окуяларга, турмуштук кырдаалдарга, кала берсе өзү көргөн, билген адамдардын тагдырына кийинчерээк көркөм чыгармаларында системалуу түрдө кайрылганы белгилүү. Мына ушунун өзүнөн эле согуш мезгили келечектеги

жазуучунун башталгыч турмуштук позициясынын, түшүнүгүнүн, мындан да кеңирээк айтсак, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына катуу таасир бергени талашсыз» [406].

Чыңгыз Айтматов өзүнүн согуш учурундагы катаал балалыгы тууралуу «Литературная газетасында» мындай дейт: «Адам мүнөзүндөгү прагматизм, рухий жармачтык, жүрөксүздүк, ойдун мажирөөлүгү сыяктуу сапаттардын негизинде эмне жатат? Албетте, балалыктын жардылыгы, кунарсыздыгы. Эгер адам өспүрүм же тестиер кезинде, же андан да мурдараак бүткүл өмүрү – өткөн чак да, учур чак да, келечек да даана ачылган адам рухунун бийик сересин жана эң бир толкундатуучу улуу мөнөттөрүн башынан өткөрбөсө, андан чыныгы личносттун өсүп чыгышы кыйын.

Ошон үчүн баланы тарбиялоодо аны аяп же эркелетүүнүн ордуна анын дүйнөсүн түшүнүп, мамиле этүү зарыл. Биз балалыктын дүйнөсүнө астейдил кунт коюп карай турган болсок, мүмкүн, өлбөстүк, түбөлүктүүлүк сыяктуу керемет сезимди баштан кечирээр элек...

...Адамда балалыктын сакталышы кандайдыр обочолонгон фантазия эмес, тескерисинче, ал келечек турмуш үчүн зарыл шарт. Балалык, менимче, адам духунун, чыгармачылыгынын, поэтикалык ажардуулугунун синоними. Бүгүнкү күндө «балалыктын, өспүрүм кездин жана жаштыктын» темасына кайрылуу адабий процесстин реалдуу фактысы болуп отурушу да мына ушуну менен түшүндүрүлөт» [406].

Жазуучу мына ошол максатта «Эрте келген турналарда» балалыкка кайрылып жатат, анда өз өмүр баянынын азыркы жана келечек муундарга сабактарын көрсөтөт, ал сабактын башкы насааты – гуманизм; толеранттуулук; эмгекчилдик; күрөшүүчүлүк; элдик салттарга аяр мамиле кылуу. Азыркы окуучулар мына ушул сапаттарды үйрөнүүгө багыт алгандыгы – бул сабактын баалуу жагы.

VI класста Жунай Мавляновдун «Нан» деген аңгемесинен үзүндү берилет. Ал аңгеменин текстинен мурда жазуучу тууралуу мындай биографиялык маалымат сунуш этилет: «Жунай Мавлянов (1923). Кыргыз Эл жазуучусу,

Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими Жунай Мавлянов 1923-жылы Ош областынын Кош-Дөбө кыштагында туулган. Улуу Ата мекендик согуштун катышуучусу. Узак жылдар бою мугалим, мектеп директору, «Мугалимдер газетасынын» редактору болуп иштеген. «Жүрөк», «Аркыт гүлдөрү» аттуу ырлар, поэмалар жыйнагы, «Нан», «Бийиктик» аттуу прозалык жыйнактары жарык көргөн» [328, 291-б.].

Окуу китебинде ушул маалымат берилет. Окуу программасынын талабы да ушундай – жөн гана кыска маалымат берүү керек. Биз болсо алдына окулуучу «Нан» аңгемесинин идеясын, проблематикасын, образдар системасын тереңирээк түшүнүү максатында жазуучунун өмүр баяны боюнча кошумча материал сунуш кылдык.

«Нан» аңгемесиндеги жана жазуучунун башка чыгармаларындагы, өмүр баянындагы кызыл сызык менен сызылып өткөн нерсе – согуш. Жазуучу согуштун катышуучусу, «Мени жана мага курбалдаш калемдештеримди жазуучу, акын кылган согуш деп айтып да, жазып да келатам дайыма. Жан дүйнөнү астын-үстүн кылып таштаган окуяны баштан кечирмейин калемгер болуш кыйын. Биздин муун үчүн андай окуя – дээрлик төрт жылга созулган Улуу Ата мекендик согуш болду» [235, 9-б.].

«Нан» дал ошол согуш кыйынчылыгын көргөн адамдын гана колунан чыга турган терең этнографиялык, этнопедагогикалык чыгарма, андай чыгарманы жараткан автор ошондой чыгарма жарала турган үй-бүлөдө, чөйрөдө калыптанышы керек.

Демек, «Нан» аңгемесин талдоо алдынан биз төмөнкүдөй учурларга өзгөчө маани берүү эффективдүү экенин сыноодон өткөрүп алдык:

- аңгемедеги окуялардын жазуучунун туулган жеринде өткөндүгү;
- чыгармадагы ыйман, ыймандуулук автордук жеке тарбиясы менен байланыштуу экендиги;
- жазуучу өзү туулган жердеги (Аксынын Кош-Дөбө айылы) элдин салтынын, маданиятынын аңгемеде чагылдырылышы (эски тамды бузуп, жаңы там салуу; нанды тиштеп катып коюу ж. б.).

Бул жагдайларды окуучулар туура аңдап көрүү үчүн жазуучунун өмүр баяны тууралуу автобиографиясы менен аңгемени салыштырып талдоо методикасын иштеп чыктык.

Аңгемени окутууга киришүүдөн мурун мугалим окуучуларга мээ чабуулу катары “Аңгемеде кандай окуялар баяндалышы мүмкүн?” деген суроо менен кайрылса болот.

«... Дароо эле катуу кагазына жете түшкөн папироско чырт этире тиш арасынан түкүргөн Жаныбек аны бут арасынан ылдый чертип жиберди. Өзү эмнегедир, жаш балачасынан анын кайда барып түшөрүнө көз салды. Үстүн жука топурак каптаган тегерек нерсенин үстүнө барып бир тийгенде гана папиростун күлгө айланган жагы үзүлүп кетти. «Тегерек нерсе эмне болду. Кичинебизде апам бизге аш куюп берчү кара аяк эмеспи? Аякка окшобойт. Тээ тамдын төбөсүнөн түшкөн кесектин калдырканы бекен?..» Кандайдыр бир сезим Жаныбектин жүрөгүн жанып өттү: Нан!.. Баягы нан!..

Муунган кишидей анын добушу каргылданып чыкты. Додолонгон топурактын үстүнө тик секирген Жаныбек алигини кош колдоп ала койду да, бетиндеги топуракты үйлөп жиберип, бооруна кысты. Чын эле нан экен!..».

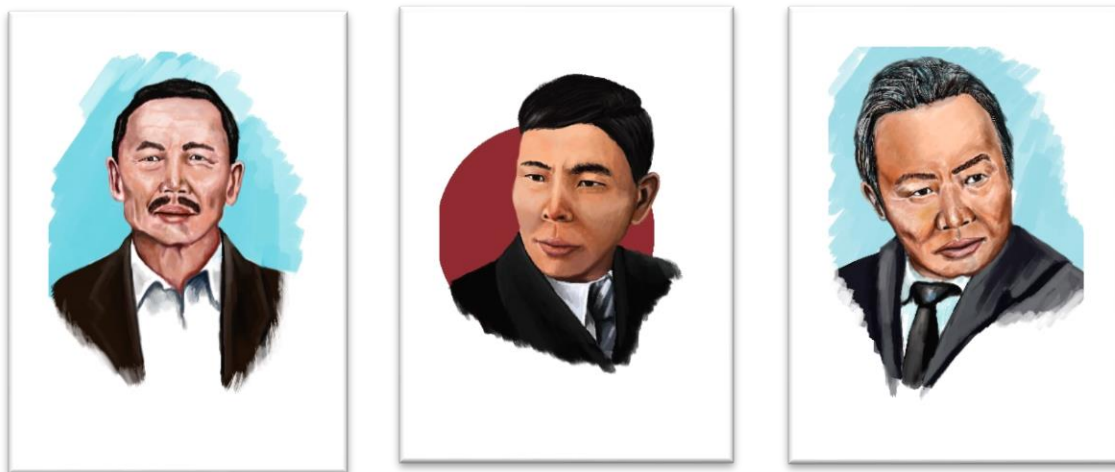
«Муну Айсалкын жеңем кантип унутуп койду? Бул үйдүн какыр чикирин өзү баш болуп жыйнаштырбады беле? Кантип нанды унутуп калды? Же «ырымдалганы менен не пайда берди, андан көрө топурак алдында тапталып калганы артык эмеспи» - деп атайлап таштады бекен? Андай болууга тийиш эмес эле. Далай жылдан бери ушул үйдүн шыбында ак калтага илинип турчу бу нанды бапестеп, бетин жөргөмүштүн желесине бастырбай, манар байлатпай апам өлгөндөн бери сактап келаткан өзү эмес беле?»

Ошентип, адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) биографиялык материалдардын мазмунун автордун туулган датасы, туулган жери, эң негизги чыгармалары, азыр эми алдыда окулуучу чыгармага байланыштуу автобиографиялык же биографиялык мүнөздөгү тексттер, автор тууралуу эскерүүлөрдөн, ой пикирлерден кыска үзүндүлөр түзүшү керек. Булардын баары

5-6 мүнөттөн ашпоосу керек, анткени алдыда жаңы чыгарма өтүүгө убакыт калтырылууга тийиш.

Акын-жазуучулардын кыскача биографиясын окутуунун технологиялары катары бир нече стратегияларды, графикалык уюштурууларды пайдаланууга болот. Алардын бири “**Маалымат алмашабыз**” технологиясы. Бул стратегияны жазуучулар тууралуу маалыматтарды бышыктоодо, окуучулардын билимин баалоодо колдонсо болот. Бул технология төмөндөгүдөй кадамдар менен ишке ашат:

- Окуучуларга акын-жазуучулардын чакан фото сүрөттөрү таркатылат;

- Мугалимдин көрсөтмөсү менен окуучулар бири-бири менен аралашат;
- Туш келген бирөөсүнө колундагы таркатманы (акын-жазуучунун сүрөтүн) көрсөтөт;

• Маңдайында турган окуучудан өзүнүн кармап турган таркатмасында сүрөтү чагылдырылган белгилүү инсан жөнүндө билген маалыматты бөлүшүүсүн сурайт;

- Маңдайындагы шеригине төмөндөгүдөй суроолор менен кайрылат:

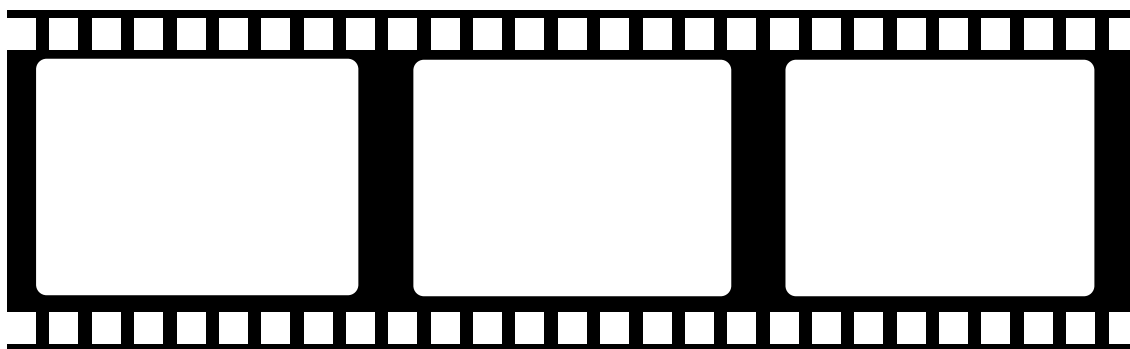
1. Бул ким?
2. Ал кайсы чыгармасы менен таанымал?
3. Сен аны мыкты акын же жазуучу деп эсептейсиңби?
4. Анын чыгармачылыгындагы эң мыкты деген чыгармаларын атап бер.

- Шеригинен өз суроолоруна жооп алгандан кийин, шеригинин суроолоруна жооп берет;
- Маектешип бүткөндүн кийин сүрөттөрүн алмаштырып, кийинки маектешин издеп жөнөйт;
- Ошентип белгиленген убакыт бүткөнчө бир нече окуучудан маалымат алууга жетишет.
- Бул процесс кайра-кайра кайталанат.

Бул стратегиянын күтүлүүчү натыйжасы – окуучулардын акын-жазуучулар тууралуу кызыктуу маалыматка ээ болуусу, фактылык маалыматтарды топтоосу, алган билимдерин презентациялашы.

Акын-жазуучулардын өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу маалымат алмашуунун дагы бир технологиясы “Үч кадр”. Бул технология төмөндөгүдөй кадамдар менен ишке ашат:

- Ар бир окуучуга кинонун кадрын элестеткен таркатма таркатылат;

- Ар бир окуучу өтүлүп жаткан акын же жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгындагы негизги 3 факты жөнүндө ар бир бош кадрга сүрөт тартат;
- Тартылган сүрөттү жанындагы шериги менен бөлүшөт;
- Бири-биринин маалыматтары менен өздөрүнүн тарткан сүрөттөрүн салыштырып сүйлөп беришет;
- Тапшырманы аткарууга болгону 5 мүнөт гана убакыт берилет.

3.2. Акын-жазуучулардын өмүр баянынан маалымат берүүнүн дидактикалык принциптери

XX кылымдын башында чыгарманы жазган авторду эске албай, анын чыгармада чагылдырылышын жокко чыгарган концепция («литературы без имен») өкүм сүргөн. Бул, албетте, туура эмес экендигин мектепте чыгармаларды талдоо жумуштары көрсөттү. Биографияны окуп-үйрөнүүнүн башкы методикалык максаты – чыгарманы тереңирээк окуп-үйрөнүүгө окуучуларды даярдоо [383, 62-б.]. Себеби Ю.М.Лотман айткандай «биографияга окурмандык кызыгуунун артында ар дайым сулуу жана бай адамдын инсандык сапаттары турат» [233]. Андыктан биографиялык материалдарды сунуш кылуунун биринчи принциби – *тексттин жандуулугу*. Окуу китебиндеги же мугалимдин баянындагы хронологиялык жыл санак, же цитаталык-декламациялык принцип мугалим менен окуучунун байланышын тереңдете албайт. Тилекке каршы, кыргыз адабиятынын өмүр баяндык материалдарынын көпчүлүгү мына ушул жагынан өксүйт.

VII класстын окуу китебинде [50] Бексултан Жакиев өз өмүр баянын өзү жазып берет, маселен, алдына окулуучу «Атанын тагдыры» драмасы тууралуу мындай деген жери бар: «Согуш учурунда бала элек. Кудайдын куттуу күнү эртели-кеч аялдардын кошогу менен тооктун чакырганы үн алышып турса да, кошок менен таңды аткызмай, кошок менен кечти киргизмейи мага салт сыяктуу сезилчү. Анан согуш бүттү... Бара-бара аялдардын ыйы сээлдеп, акыры кошоктор угулбай калды. Алиги ый менен таңды аткызмай, ый менен кечти киргизмей салт жоголуп кеткенсип, айыл ичи жым-жырт боло тунжурай түшкөнсүдү. Көрсө, мындай абал жеке эле биздин айылда эмес, жер-жерлердин баарында болуптур», - деп окуянын типтүүлүгүн айтып келет. Андан ары пьесадагы Акылбек менен чоң атасы Абийирдин окшош жактары бар экендигин, Зуура өз жеңесинин, Жеңишбек өз инисинин тагдырлары менен окшоштугун, ошолордон алынганын, ал эми Оңолкан, Майраш, Бошкой, берки балдар таптакыр ойдон чыгарылгандыгын жазат [50, 258-259-бб.].

Б. Жакиевдин мына ушул өз тагдырын өзү жазып чыккандыгы окуучулар үчүн өтө кызыктуу болду, аны адабиятка кызыккан окуучулар өз орду менен чыгарманын башталышында гана окуп тим болбостон, чыгарманы окуу процессинде да, ал чыгарманы кайталоо, жыйынтыктоо учурунда да окуп турушту.

Ошондуктан биздин окуу китептеринин авторлоруна сунушубуз – жазуучу өзү тууралуу өзү жазган кызыктуу, тексттер көбүрөөк берилип турса.

Биографиялык материалдарды сунуш кылуунун экинчи принциби – *тексттеги фактылардын акыйкаттуулугу, чындык окуялардын берилиши*. Мисалы, советтик-тоталитардык мезгилде акын-жазуучулардын баары эле кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган, баары эле орус жазуучуларынан үлгү алган, баары эле илим-билимдүү болгон. Тилекке каршы, бул фактылар да бурмаланып келет. Алсак, Жеңижок акындын Таластан кетип, Аксыда жашап калышы, Молдо Ныяздын Кокон хандыгы менен байланышы, Арстанбек акындын Анжиян беги Алымбек датка менен, Боронбай манап менен достук мамилелери, Казыбек казалчынын тагдыры, Касым Тыныстанов менен Аалы Токомбаевдин кармашы, «Майдан», «Жамийла», «Сынган кылыч» сыяктуу чыгармалардын тегерегиндеги Кыргызстан Жазуучулар союзундагы талкуулар окуу китептеринен оң жана терс жактары менен кошо чагылдырылбай, бир жактуу каралып келет.

Үчүнчү принцип – биографиялык маалыматтарды өмүр баяндар менен бирдикте чагылдыруунун *тарыхыйлык (историзм) принциби*, б.а, бул же тигил акын-жазуучу жашаган тарыхый доорду эске алуу керектиги. Сабакта Калыгул Бай уулу жашаган доор менен Жолон Мамытов жашаган доорду бирдей кароого болбойт, себеби экөө эки башка түзүлүштө, доордо туулуп, чыгармачылык сапарын уланткан.

Автордун жеке инсандык сапаттарынын, личносттунун так, ачык көрүнүш принциби. Эгер бул принцип ишке ашпай калса бардык акын-жазуучулар бири-бирине окшоп, бири-биринен айырмаланбай калмак, мисалы, ойлуу, түнт жүргөн Алыкул Осмонов менен ар дайым шарактап, шатыра-шатман

жүргөн Рамис Рыскуловдун мүнөздөрүндөгү, жүрүш-турушундагы айырмачылык алардын чыгармаларына да өтөт, натыйжада А.Осмонов философиялык темадагы ырларды көп жазса, Р.Рыскуловдун поэзиясына көтөрүңкү романтикалык пафос мүнөздүү.

Өмүр баяндын негизги учурларын, идеяларын заманбапташтыруу принциби болсо кандай гана биография болбосун азыркы окуучуларга кызмат кылуу менен байланышат, мисалы, Казыбек казалчынын чыгармалары менен таанышып жатып, азыркы окуучу адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин күрөшү, замандын оош-кыйыштары, ошол акын жашаган доор менен азыркы замандын окшош жана айырмалуу жактарын билет.

Биографиялык материалдар аркылуу окуучуларды тарбиялоо принциби болсо ар бир адамдын баскан жолу кийинки муун үчүн тарбия экендиги менен байланышат. Мисалы, Мидин Алыбаевдин жана Райкан Шүкүрбековдун ичкиликке жакын болгондугу окуу китептеринде жазылбаганы менен окуучулар көчөдөн, улуулардан угуп-билип жүрөт, демек, аны жашырууга мүмкүн эмес. Андыктан мындай жагдайда алардын ошол сапаттары жеке өмүрүнө, чыгармачылыгына зыян кылганын айта кетүүгө тийишпиз. Балдарга алардын ошондой жүрүш-турушу идеал болбошу керек.

Биографиялык материалдарды ал автордун чыгармалары менен байланыштыруу принциби окутуу процессинин башкы маңызын түзөт. Анда автордун өмүр баяны чыгармасында кандай чагылдырылгандыгы, жеке инсандык сапаттары кандай көрүнгөндүгү сыяктуу маселелер каралат.

Мына ушундай принциптер менен адабияттык окуу курсунда Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуудан мурда анын өмүр баянынан мындай кабарларды, материалдарды берүү сунушун киргиздик.

V класста «Атадан калган туяк» аңгемесинен мурда: Ч.Айтматовдун бала, анын тагдырын катыштырбаган бир да көркөм, бир да публицистикалык чыгармасы жок экендиги, түздөн-түз болобу же кыйырбы – алардын бардыгы тең балдарга тиешелүүлүгү. Айрыкча согуш мезгилиндеги балдарды көзү менен көрүп, өнүп-өскөн абалы жана алардын аң-сезимдери менен мүнөздөрү Чыңгыз

Айтматов тарабынан ар кыл палитрада берилгендиги. Булар «Жамийладагы» араба менен станцияга эгин ташыган өспүрүм Сейит, «Саманчынын жолунда» Толгонай менен бирге элден үрөндүккө эгин чогулткан, кош айдашып, чоңдор менен азапты тең көрүшкөн Бекташ жана эл жүгүн моюндарына арткан «Аксай десантчылары» – Султанмурат, Анатай, Кубаткул, Эркинбек, Эргеш. Согуштун кесепетинен – «Эрте келген турналардагы» кичинекей Ажымурат, күнүгө кечинде уктар алдында «Эртең атам келегөр» деп согуштагы атасын сагынып уктайт, атасынын эркелеткенин сагынат. Атага куса жеке булар эмес. Атасын элес-булас тааныбай калган, фильмдеги танкага гранат ыргытып, окко учкан солдаттын ролун аткарган актерду «атам» деп бир чети сыймыктанса, экинчи жагынан ал атасынын экинчи кайрылып келбесин сезген беш жашар Авалбек да бар...

Экинчи бир нерсе аңгемедеги каарман Авалбектей эле Чыңгыз да балалыгында репрессияланып кеткен атасын күтүп жашашы, атасын кинодогу ар кимге окшото бериши. Авалбек сыяктуу эле Айтматовдун да балалык кези Улуу Ата мекендик согуш учуруна туш келиши.

Сабактын жүрүшүндө мындай чыгармачылык иш-аракеттер аткарылат:

1-кадам. Окуучулар «Дүйнөдө», «Согуш», «Болбосун» деген сөздөрдү айтуу менен 3 топко бөлүшөт.

2-кадам. Ар бир топко макалдар жазылган карточкалар, бирден ватман, бир түстөгү маркер берилет. Макалдар болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

а) Баланын жакшысы – атанын даңкын чыгарат, кыздын жакшысы – эненин даңкын чыгарат.

б) Атан өлсө, тайлак бар, кому жерде калган жок.

в) Дайранын көркү – кемеде, баланын көркү – энеде.

3-кадам. Ар бир топ өздөрүнө бөлүнгөн макалды топто талкуулап, маркерлер менен ватманга жазышып, белгиленген убакыттан соң презентацияга чыгышат. Макалдарды чыгармага байланыштырып карашат.

4-кадам. Окулган чыгармалар боюнча «суроолор галереясын» өткөрүү.

Мында окуучулар биргеликте класстын каалаган жерине барып дубалдарга жабыштырылган «Суроолор галереясын» окуп чыгышып, талкуу өткөрүшөт. Ар бир суроо өзүнчө баракчаларга түстүү маркерлер менен даана жазылат. Суроолор төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

- а) Кино эмне себептен Авалбектин атасы жөнүндөгү киного айланып кетти?
- б) Авалбектин атасы теңдешсиз кармашта кантип курман болду? Сүрөттөп бер.
- в) Түшүп кеткен кутуну ала койбой киномеханик эмне себептен дал болот?
- г) Эмнеликтен бирге окуган бала Авалбек менен айтыша кетти? Аныкы туурабы?
- д) Акырында Жээнгүл: «Жүр, балам, жүрөгой. Ошол сенин атаң», - деп Авалбекти жетелеп кетет. Бул эмнеси? Же жоокер чын эле Авалбектин атасыбы? Сен кандай жыйынтык чыгарар элең?
- е) Эмне үчүн кыргызда эркек бала төрөлсө кубанышып, бир уруу айыл той берген?

5-кадам. Окуучуларга «Эсиңе тут» деген фактылык маалыматтар камтылган текст таратылат. Бул тарых сабагы менен байланышта бекемделет. Окуучулар текстти окушуп, класста талкуулашат.

Эсиңе тут.

Кыргыз ССР тарыхынан: «Социализмдин фашизмге каршы кан төгүлгөн салгылашуусу төрт жарым жылга созулду». Империалисттик державалар баштаган экинчи дүйнөлүк согушка дүйнөнүн 61 мамлекети – адам баласынын төрттөн үч бөлүгү катышты. 50 миллион киши курман болду... Советтер Союзу баарынан чоң жоготууга учурады – 20 миллион адамынан айрылды. «Согуштун совет элинин жана анын куралдуу күчтөрүнүн бүткүл дүйнөлүк тарыхый жеңиши менен аяктагандыгы өткөн согуштун башкы, көрүнүктүү жыйынтыгы болуп саналат» (II том, 1973.566-бет).

Кыргыз совет энциклопедиясынан: «Кыргызстандан майданга 300 миңден ашуун адам жөнөтүлүп, 71 жоокер Советтер Союзунун Баатыры болгон», (6-том, 165-бет).

6-кадам. Чыгарманын текстинен Авалбек менен чабандардын диалогун окушуп, талкуулашат.

- Баракелде, жигит, атың ким?

- Авалбек.

- Кимдин баласысың?

- Мен Токтосундун баласымын.

- Кайсы Токтосундун?

- Аа, туратур, сен алиги почтодон тилипан урган келиндин баласы эмессиңби?

- Айтам да, ошондой эмеспи, туурабы?

- Жок, мен Токтосундун баласымын!

7-кадам. Магнитофондон сөзү К.Малаковдуку, обону М.Рыскуловго таандык «Келген жок» ыры уктурулат.

Келген жок

Тоо томсоруп, чөл боздой,

Убайым жайың жел козгой.

Узаткан ой, узаткан эй, жарды майданга,

Келиндер санап жол тосо (ой)

Келиндер самап жол тосо.

Атасы кеткен бирөөнүн,

Айлына кайра келбеди.

Бешикте жаткан баласын,

Бир жолу чиркин көрбөдү.

Агасы кеткен бирөөнүн,

Үйүнө тирүү келген жок.

Үйрүлүп турган баласын,

Өскөндө сыйын көргөн жок.

Баласы кеткен бирөөнүн,
Жадырап кайра келген жок.
Жайкалган аппак сакалдуу,
Атасын уулу көргөн жок.

Бүкчүндөп уулум келет деп,
Сары май каткан энеси.
Жол карай караан көрө албай,
Суугандай болду денеси.

«Кош болгун, жаным» - дегендин,
Эчени кайра келген жок.
Бозоруп жүргөн жарлардын,
Бет жууган жашын көргөн жок.

Кан төгүп турган майдандан,
Канчалар келбей калгандан.
Канкордун жолу тосулуп,
Калды эле аман биздин жан.

Эстейли атын ар качан,
Майдандан келбей калгандын.
Эл үчүн болот эр курман,
Эсеси ушул армандын [408].

8-кадам. 5 мүнөттүк эркин жазуу. Окуучулар сабактын жыйынтыгында оюнда эмне турса, кандай абалда болсо, эмнени айткысы келсе, ошонун баарын кагазга түшүрөт. Каалоочулар окушат. Мугалим ар бир пикирдин баалуулугун эске алып, кол чабуулар менен коштотуп турат.

“Бетме-бет” чыгармасындагы согуш качкындарын жазуучу жаш кезинде айылдык кеңештин катчысы, салык жыйноочу болуп жүргөндө көргөндүгүн,

Шекерде Ысмайыл деген киши болгондугун, анын жашынган үңкүрү азыр да бар экендигин «Балалыгым» деген чыгармасына таянуу менен айтып берет.

Повестти окутууда Ысмайылды соттоо ыкмасы (сабак-сот) өткөрүлүп, сот процессине айыпталуучу, актоочу, каралоочу, сот, күбө жана аларга кошо жазуучуну да катыштыруу керек.

*III*класста «Эрте келген турналар» повестинен мурда: «Эрте келген турналар» повести биринчи жолу 1975-жылы «Новый мир» журналына басылып, 1979-жылы өзүнчө китепче болуп басмадан чыккан. Ошол жылдын акыркы айларынан баштап, белгилүү жазуучулар жана сынчылар Быков менен Степановдун, Мамладзе менен Оскоцкийдин бул повесть жөнүндөгү макалалары «Литературная газета», «Известия», «Комсомолская правда», «Литературная Россия» сыяктуу борбордук мезгилдүү басма сөздөргө биринин артынан бири жарыяланды. Кыргызстандын адабиятчылары менен сынчылары да ал жөнүдө өз пикирлерин айтышты. 1976-жылы «Эрте келген турналар» Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду. 1980-жылы бул чыгарма «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Ак кеме» повести менен бирге Италиянын Вольтера шаарынын «Этрурия» адабий сыйлыгына татыктуу болгонун да окуучулардын эсине салып коюш керек. Көрүнүктүү орус жазуучусу, мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Валентин Распутин: «Адамды жазуучу кылган анын балалык чагы» деп бекеринен айтпаса керек. Чыгарма жанрдык жактан повестке жатат.

«Эрте келген турналар» повестин үйрөтүүдөгү адабият мугалиминин негизги максаты – Ата Мекендик согуш учурундагы элет балдарынын түйшүгүн жана эрдигин даңазалоо. Султанмурат – балалык тазалыкты, ак ниеттүүлүктү, аруулукту, идеялга берилгендикти, эмгекчилдикти жана чынчылдыкты алып жүргөн каарман экендигин жеткирүү. Башкарма Тыналиевдин атуулдук-ыймандык үлгүсүн ачып берүү. Чыгармадагы символдук образдарды алып чыгуу. Сүйүү темасын көтөрүү. Аксайдагы кош айдоо, Султанмурат жана качкындар жөнүндөгү окуялардын биримдигин талдоо. Финалдагы кармаш, анын этикалык маани-маңызы жөнүндө кеп козгоо. Элдик таалим-тарбия

салттарын чагылдыруу жана алардын функциясы. Чыгарманын көркөмдүк жүзүн көрсөтүү. Мына ушундай чоң максатты көздөгөн, жазуучунун шедевр чыгармаларынын бири болуп саналган «Эрте келген турналар» повестин чыгармачылык менен окутуу да мугалимдин келечек муундар үчүн бир парзы.

Повесть Улуу Ата Мекендик согуш темасындагы тылдагы окуяны сүрөттөйт. Чыңгыз Айтматов өз көзү менен көргөн окуяларды чыгармасына материал кылып алып, согуш жөнүндө көп чыгармаларды жаратты. Нечендеген курмандык менен келген жеңишти жакындатуудагы балдардын ченемсиз эрдигине таазим кылынат. Ошол шумдуктуу күндөрдөгү балдардын тылдагы залкар эмгегин жазуучу «Манас атанын ак кар-көк музу» деген макаласында да ташка тамга баскандай көрсөткөн. Согуш жаңы башталганда Айтматов 13кө чыгып-чыкпаган бала болгон. Эр бүлөнүн баары тээ кан майданда, казатта от кечип, ажал менен алышып жүргөндө 14-15 жаш курагында айыл кеңешинин катчылыгына көтөрүлүп, жергиликтүү өкмөттүн башкаруучуларынын бири болуп калган. Мына ушул капсалаңдуу күндөрдөгү жаш балдардын зор эмгеги жөнүндө жазуучу жогорудагы макаласында бөтөнчө бир эргүү менен, бөтөнчө бир сезим менен жазыптыр. Көрсө, «Эрте келген турналардагы» Султанмурат, Анатайлар жазуучунун классташтары турбайбы. Бирок адабиятчы К.Асаналиев айткандай, «турмуштун өзүндөгүдөй күндөлүк чындыкка түспөлдөштүрүп, сүрөттөө жетишсиз». Маселен, жогорку макаладагы окуя бар болгону турмуштун фотографиясы гана. Ошол ачуу турмуш чындыгы жазуучунун жанын жай таптырбай улам бир чыгармадан экинчи чыгармага өтүп, дагы эле «баягы темага» кайрылууга аргасыз кылып отурат.

Чыгарма үч эпиграф менен башталат. Көпчүлүк мугалимдер берилген эпиграфка анча көңүл бөлбөй келишет. Чыгарманы өтөрдүн алдында эпиграфка түшүндүрмө беришибиз абзел. Анткени эпиграфтар чыгармада белгилүү деңгээлде көркөмдүк роль ойноп турат. Тагыраак айтканда, повесттин мазмуну жана идеялык-эстетикалык пафосу менен шайкеш келет. Эпиграф жөнүндө К.Асаналиев «Ч.Айтматов мурда чыгармаларына эпиграф берчү эмес эле, «Эрте келген турналарга» үч эпиграф берген экен: кыргыз лирикасынан, «Иова»

китебинен, байыркы индуc эпосунан. Эпиграф анчейин берилбеси белгилүү. Анын үстүнө жазуучу эпиграфты байыркы поэтикалык казынадан алып жатат. Башкача айтканда, байыркы акылман саптар жана Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы турмуш. Аралыктагы мезгилдик дистанция. Ошого карабастан эзелки философия менен биздин күндөрдүн ортосундагы тикеден-тике байланыш. Анткени автор согуш күндөрүн баяндап гана чектелбейт, адам тагдырына байланыштуу философиялык, нравалык проблеманы изилдейт. Жазуучунун изилдөө кароолунда – адамдын өмүр тагдыры. Ал өмүр тагдыр жаңы гана башталган. Ошентип, повесттеги арноо менен эпиграфка адабиятчылар чоң маани бергенин байкоо кыйын эмес» [70, 134-б.].

7-класстын окуучуларынын эпиграф жөнүндө маалыматы барбы же жокпу, жазуучу кандай максатта эпиграфты пайдаланат? Качан пайдаланат? ж.б. суроолорду мугалим күн мурунтан чечип алуусу кажет. Анткени жазуучу эпиграфтарды сөөлөт үчүн жазып жаткан жок. Себеби повесттин бүт духуна, тулку боюна, идеялык-эстетикалык маанисине ал эпиграф шайма-шай, шайкеш келип турат.

1. Биринчи эпиграфта «Ак-Сай менен Көк-Сайым жер соорусу турбайбы» дегенинен эмнени түшүнөсүңөр?

2. Чыгармада Ак-Сай айылга жакынбы?

3. Ак-Сайга айылдагылар тез-тез каттай турганга мүмкүндүк барбы?

4. Муну менен автор эмнени көрсөткүсү келген?

Экинчи эпиграфтын тексти мындай:

Иовго келип чабарман:

Кабар салды:

Тукумунду кылычтап,

Кырып салды.

Экинчи эпиграф боюнча окуучуларга суроолор:

1. Ушуга шайкеш келген окуя чыгармада барбы?

2. Ким кол салгандыгы жөнүндө кимге кабар келет?

3. Кимди ким кырмак болуп жатат? – деген суроолорго жооп алынат.

Үчүнчү эпитафия:

Кошчулар удаа-удаа жер аңтарып,
Дыйкандар удаа-удаа үрөөн септи.
Көк теңир үстү-үстүнө жамгыр төктү...
Адамдар үмүт менен жер оодарат,
Адамдар үмүт менен үрөөн себет,
Адамдар үмүт менен деңиз чалат...

(Байыркы Индостан адабиятынан)

Чыгармада ушул эпитафиятын маанисине окшогон окуялардын бардыгы Ак-Сай десанты болгон кошчулардын жер оодарганы, дыйкандардын үрөөн сепмек болгону, жамгырдын үстү-үстүнө төгүп жаткандай, кардын лапылдашы чыгармада кездешерин, али сөөгү ката элек жаш балдар «согуш качан бүтөт» же «атамдан айрылдым!» деп мүңкүрөп калбастан, жакшылыктан үмүт үзбөй, тээ батышта согуш оту алоолонуп жатса, Ак-Сайда үмүт менен жер оодарып, аталардын ишин улантып, Тыналиев башкарма айткандай, «Дыйкан тобокел кылат, бирок жерге дайым үмүттүү карашат».

Ошентип, бул эпитафиятан окуучулар менен бирдикте суроо-жооп аркылуу бир жерде адам кыргынга учурап атса, экинчи бир жерде турмуш, өмүр уланып жатканын аныктайбыз.

Бул чыгарма согуштун катаал мезгилинде өспүрүмдөрдүн шартка ылайык өз мөөнөтүнөн эрте жетилип, чоң турмушка эрте аралашканын баяндаган мыкты реалисттик чыгарма экендигин далилдеп берүү – адабиятчы мугалимдин эң башкы вазийпасы.

Ч.Айтматов бизге өтө эле тааныш, өтө эле жакын турмуш жөнүндө Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Ак-Сай талаасындагы болгон окуяны философиялык-нравалык аспектиде чечмелеп берди. Элдин башына оор кыямат түшкөндө ар бир адамдын, ал турмак турмушту жаңыдан тааный баштаган Султанмураттарды тагдырына да не бир күтүлбөгөн оор сыноолор туш келди. Ошондой кыяматка жаш өспүрүм каршы бара алабы, туруштук бере алабы – «Эрте келген турналар» повести ушу жөнүндө баяндады. Жазуучу турмуштун

бүткүл карама-каршылыктарын көрүнбөгөн татаал байланыштарын баланын, жаш өспүрүмдүн кабылдоосу, туюнуусу, түшүнүп билүүсү аркылуу өлчөмгө алат, баалайт. Маселен «Жамийладагы» Сейитти, «Ботокөз булактагы» Кемелди эске алсак, бул көркөм эволюциянын «Ак кемедеги» Баланын, «Эрте келген турналардагы» Султанмураттын, «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөттөгү» Кирисктин образдарына келип жетүүсү өзүнчө бир көркөм мыйзам ченемди түзөт.

Сабактын планынын модели

Колдонулган ыкма: «Сезимдер таблицасы»

Программанын бөлүмү: Улуу Ата Мекендик согуш темасынан

Сабактын темасы: «Эрте келген турналар»

Сабактын максаты: Согуш мезгилиндеги элдин оор турмушу, зар какшап жакындарынан айрылган, каңырыкты түтөткөн сезимдерин талдоо, анализдөө аркылуу боорукерлик, гумандуулук сезимдерин өрчүтүү. Чыгармадагы башкы каарман Султанмураттын образы аркылуу чыдамкайлыкка, адамгерчиликке тарбиялоо. Султанмурат менен Мырзагүлдүн сүйүүсүнүн тунуктугун талдоо.

Убакыт: 45 мүнөт.

Каражаттар (ресурстар): 4 топко 1ден ватман, 1ден түстүү маркер, скотч, чыгарма боюнча тартылган сүрөттөр ж.б.

Иш кадамдары:

1. Окуучулар 1,2,3,4 деп саноо менен төрт топко бөлүнүшөт. Каражаттарды алышат. «Эрте келген турналар» повестинин мазмуну боюнча, Султанмураттын образы Мырзагүлгө болгон сүйүүсү боюнча жекече «Сезимдер таблицасын» толтурушат.

Таблица 3.2. – «Эрте келген турналар» повестинин мазмуну боюнча «Сезимдер таблицасы».

Султанмурат менен Мырзагүл, алардын айланасындагы	Алар эмне кылат?	Султанмураттын тилеги, үмүтү	Каармандардын ички сезимдери. Султанмуратка
--	-------------------------	-------------------------------------	--

адамдар жөнүндөгү пикирин			карата кандай сезимдер пайда болду?

2. Жекече жазган ойлорун топтору менен талкуулашат.

3. Топ биргелешип таблицаны толтурушуп, ватманга жазып дубалга илишет.

4. Жалпы класска презентациялашат.

5. Жалпы класс талкуулашат, кошумчалашат, ой бөлүшөт.

6. Ар бир топ 1ден ватман, 1ден маркер алышат.

7. 1-топ: «Султанмураттын сапаттары», 2-топ «Султанмурат менен Мырзагүлдүн сүйүүсү», 3-топ «Чыгармага азыркы коомдун көз карашы» деген темаларды талкуулашып ватманга идеяларын чагылдырышат.

8. Ар бир топтон 1ден окуучуну журналисттин ролун аткаруу үчүн тандашат. Ал эми 2,3,4-топтордон да бирден өкүл дайындашып, алар «Убакыттын орундуктарына» отурушат (үч орундук биринин артына бири коюлат: өткөн мезгил, азыркы учур, болочок).

9. Журналист 2-топтун өкүлүнө суроо берет: Султанмурат Мырзагүлгө согуштан кийин, тынчтык орногондо жеттиби? Султанмураттын атасы согуштан кайтып келдиби?

3-топтун өкүлүнө: Келечекте Султанмураттын образы жаш өспүрүмдөргө таасирин тийгизе алабы? Султанмураттай эр жүрөк, мээнеткеч адамдар көп эле кездешеби?

Варианты: Процедуранын 1-кадамындагы таблицаны толтурбастан, повесттин мазмунун, Султанмураттын, Мырзагүлдүн сезимдерин талкуулашып, фактылар менен толукташса да болот.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Жазуучу чыгарманы эмне үчүн аягына чыккан эмес (финалы суроолуу бойдон калган)?
2. Султанмураттын Мырзагүлгө болгон сүйүүсү чыгарманын кайсы жеринде даана берилген?
3. Эмне үчүн чыгарманын аталышы «Эрте келген турналар»?
4. Анатай менен Султанмураттын мамилесине кандай көз караштасыңар?
5. Мырзагүлдүн сайган жүзаарчысында кандай керемет күч бар деп ойлойсуңар?

Бул чыгарма жазуучунун өз өмүрү тууралуу, өз тагдырына байланыштуу жазылган башка чыгармаларды окутуу учурунда да колдонулат деп, үлгү катары бир топ кененирээк көрсөттүк.

3.3. Чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары

Биздин изилдөө боюнча адабияттык окуу сабактарында акын-жазуучулардын биографиялык материалдарын окуучуларга жеткирүүнүн ыкмалары, жолдору, каражаттары төмөнкүлөр болду:

- биографиялык кыска маалымат гана берүү;
- автор тууралуу окуу китебиндеги жазылгандар менен таанышуу;
- алдыда чыгармасы окула турган жазуучу тууралуу мугалимдин жеке эскерүүсү;
- автордун өзү тууралуу жазган чыгармасынан үзүндү окуп берүү;
- автор тууралуу башка замандаштарынын кыска пикирлерин окуучуларга угузуп, алардын маанисин талдоо;
- жазуучунун фотолорун, сүрөттөрүн, слайддарды пайдалануу;
- жазуучу тууралуу документалдык кино көрүү;
- жазуучунун маектерин, макалаларын колдонуу;

- мемуарлардан, күндөлүктөрдөн, каттардан үзүндү окуу ж.б.

Мына ушуга мисал катары VII класста мемуардык чыгармаларды үйрөтүү аркылуу авторлордун биографиясы тууралуу маалымат берүүнүн технологияларын иштеп чыктык.

Мемуар гректин «эскерүү» деген сөзүнөн алынып, «...белгилүү адамдын өзүнүн көрүп-билген же башка жакын булактардан алган окуялары жөнүндө жазган эскерүү мүнөзүндөгү чыгармалары. Мында борбордук орунда баяндоочу автор турат да, окуяларга өзүнүн көз карашынан баа берет. Кыргыз мемуарлары автобиографиялык чыгарма (М. Элебаев «Узак жол», А. Токомбаев «Менин метрикам», Т. Сыдыкбеков «Жол»), эскерүү (К. Маликов «Замандаштарым жана каламдаштарым»), күндөлүк (А. Осмоновдун, М. Элебаевдин күндөлүктөрү), эпистолярдык форма (кыргыз акын-жазуучуларынын согуш мезгилиндеги кат алышуулары), адабий портрет (Т. Сыдыкбековдун Токтогул жөнүндө «Эки акын», «Кербез», Алыкул жөнүндө «Акындын элеси» деген портреттери) ж.б. формаларда болот» [217, 54-б.].

Мына ушулардын ичинен *Калык Акиевдин «Баскан жол»* деген мемуардык чыгармасы көп жылдардан бери адабият программасынан орун алып келет. Ал чыгарманы окутуу аркылуу эки чоң максатты ишке ашырабыз: биринчиси, төкмө акын Калык Акиевдин өмүр баянын, чыгармачылыгын билебиз; экинчиси К.Акиевдин эскерүүсү аркылуу кыргыздын башка акындарынын өмүр таржымалдары менен таанышабыз. Ошол эле кезде чыгармачыл адамдардын доор менен, жеке адамдар менен мамилесин, коомдогу, эл ичиндеги ордун көрөбүз, жалпы эле XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы кыргыз этнографиясын, искусствосун жеке адамдын призмасынан өткөрүп карайбыз. Демек мында К. Акиев акындардын турмушу менен азыркы окуучунун ортосунда көпүрө катары кызмат аткарууда.

Калык Акиевдин «Баскан жол» деген чыгармасы жанры боюнча мемуар, демек, аны окутууда ошол жанрдык белгилери эске алынууга тийиш. Мемуарлар жазып жаткан адам күбө болгон өтмүштөгү окуялар, адамдар жөнүндөгү авторлордун эскерүүлөрүн тастыктаган чыгарма. Ал чыгарманы жазып жаткан

мемуарист өткөндү кандай көрдү, ошол көргөндөрдөн кайсыларын ылгап алды – бул негизги маселелер. Демек, мемуар жазган киши көп нерселерди аныктайт.

«Баскан жол» акындын өзү көрүп-билгендерин баяндап, жазып берген эскерүүлөрү.

Бул чыгарманы окуп баштоонун алдынан өткөн жылдардын жана мугалимдердин ой-пикирлерин эске алдык, ал пикирлер жана тажрыйбалар «Баскан жол» окуучулар тарабынан кызыгуу менен кабыл алынарын көрсөткөн, анын себептери: чыгарманын окуялары кыска-кыска; сюжеттин өнүгүшү ыкчам; баяндоо балдар үчүн түшүнүктүү; эскерүүлөрдө сөз болуп жаткан адамдар окуучуларга мурдатан тааныш инсандар; тарыхый-биографиялык фактыларга бай.

Аталган чыгарманы окутууга киришүүдөн мурда Калык Акиевдин өмүр баяны жана чыгармачылыгы менен кыска тааныштырылат: «Калык Акиев (1883-1953) азыркы Жумгал районундагы Кара-Ой (Кулжыгач) айылында туулган. Жаш чагынан жокчулук турмушта жашайт, ошол эле кезде ырдап чыгат, Калмырза, Бекназар, Эсенаман, Жеңижок, Ниязалы сыяктуу устаттардан өнөр сырын үйрөнөт. 1897-жылы Токтогулга жолугушуусу анын өмүрүндөгү бурулуш учур болот. Бир топ мезгил Кетмен-Төбөдө жашайт, 1905-жылы шайлоодо Байгазыны жамандап ырдап, алардан качып кайра Жумгалга келет. Акын Сарыкунан менен 1910-жылы жолугушкан. 1919-жылы Калык Алма-Атадагы Жети-Суу областынын 1-съездине делегат болуп шайланып, барып келет. 1920-жылдары Осмонкул Бөлөбалаев менен жолугушуп, аны өзүнө шакирттикке тартат. Биринчи ырлар жыйнагы «Калыктын ырлары» деген наам менен 1936-жылы китеп болуп басылып чыкса, анын айтуусунда «Жаныш-Байыш», «Курманбек» дастандары 1938-жылы элге тартууланган.

Советтик мезгилде 1926-жылы Кыргыз улуттук театрына артист болуп орношот, кийин 1936-жылдан филармонияга которулат жана өмүрү өткөнгө дейре ошол жерде иштеген, ал мезгилде элди, жерди даңктаган ырларды чыгарган. Башынан төкмө акын болсо да, кийин жазганды үйрөнгөн.

Калык Акиевдин «Зилзала», «Жокчулук», «1916-жыл», «Күлүсүн» аттуу

поэмалары бар. «Баскан жол» аттуу мемуар китеби кыргыздын өнөр адамдарын таанып билүүдө чоң мааниге ээ чыгарма.

Ал кыргыздын эпикалык «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Карагул ботом», «Кедейкан», «Карач дөө», «Ак Мөөр», «Өмүр жана Болот», «Бир асыл» деген дастандарын айтып, кагазга жаздырган. Токтогул сыяктуу акындардын чыгармаларын айтып берген жана китеп болуп чыгышына көмөктөшкөн. Ал көп балдарды багып алып, тарбия берген, жетим жана кароосуз балдарга каралашкан, мектеп ачкан.

К.Акиевге 1939-жылы «Кыргыз ССРнин эл артисти» наамы ыйгарылат, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана медалдар менен сыйланган. 1953-жылы 66 жаш курагында каза болгон [270, 216-217-бб.].

Мына ушул өмүр баяндык маалыматтан бир нече учурду окуучулар менен суроо-жооп формасында талкуулап, тактап алышыбыз керек.

Биринчи учур – Калык Жумгал жеринде туулса да, өмүрүнүн бир топ бөлүгүн Кетмен-Төбөдө өткөрдү, эмне үчүн?

Экинчи учур – эмне үчүн акын бирде Кетмен-Төбөдө, бирде Жумгалда жашап жүрдү?

Үчүнчү учур – Токтогулдун чыгармаларынын эң көп бөлүгү, элдик эпикалык бир нече дастандар дал ушул Калык Акиевден жазылып алынып жатат, муну кандай түшүндүрөсүңөр?

Ушундай суроолорду талкуулоо алдыда окулуучу чыгарманы өздөштүрүүгө бир топ жардам берет. Бул чыгарманы окутуу боюнча А.Муратов методикалык сунуштарын иштеп чыккан [265, 204-218-бб.], биз ошол ыкмаларды жана жолдорду колдонууну ылайык көрдүк. Ага ылайык, «Баскан жолду» талдоодо ачып берилүүчү жана сабакта эске алынуучу жагдайлар:

1. Чыгарма - мемуардык формада экендиги, анын ичинде автобиографиялык баян түрүндө болуп, баяндоочу өзү көргөнүн жазып бергендиги.

2. «Баскан жол» кара сөздүү баян болгон менен анда ырлардын көптүгү.

3. Чыгармада Калык билген, аралашып жүргөн сөз устаттарынын, көркөм өнөр адамдарынын образы ачылгандыгы.

4. Ар кандай чыгармага, анын ичинде мемуардык чыгармаларга өтө мүнөздүү болгон бир көрүнүштүн, атап айтканда, ким жөнүндө сөз кылып атса, баяндоочунун ага антипатиясы, симпатиясына карап, тигил кишинин образын субъективдүү чагылдырып бериши. Демек, мемуардык чыгармага карап эле андагы адамдын толук бейнесин, көз карашын, адамгерчилигин бычып, оң же терске, ак же карага ылгап чыгарууга болбостугу, б.а. окурмандын автордун позициясына сынчыл мамиле жасашы.

5. «Баскан жолдун» жазылыш тарыхы: 1927-28-жылдардан баштап кагазга түшүрүлүп, 1954-жылы гана китеп болуп чыгышы.

«Баскан жолдо» «Эшмамбет ырчы менен беттешүү» деген бөлүм бар. Мына ошол бөлүмдү окуу процессинде окуучулар Калыктын «Эшмамбет менен ээрчишип ырдап» жүргөнүн билет.

«Калык Акиев «Баскан жолдо» минтип айтат: «Байгазы болуштун тарабындагы бир чоң байдын ашы болду. Ошол ашка бардык. Мен анда Караталдын ырчысымын. Каратал менен Байгазы экөө эки тарап. Эшмамбет – Байгазынын ырчысы» [57, 100-102-бб.]. Көрүнүп тургандай, мындагы сөз таймашы, кеп эрөөлү, өнөр сынагы акындардын – конкреттүү фигуралар Эшмамбет менен Калыктын эле жекеме жекеге чыгып, бири-бирин кордоосу эмес, мында эки тарап байлардын – Каратал менен Байгазынын, алардан өтүп, эки элдин, булардан да өтүп эки уруунун таймашуусу. Мына ушунун маанисин азыркы жаштар андап биле алабы? Акындык намыс, уруулук аброй, бай-болушунун кадыр-баркын коргоо дегенди учурдагы мектеп балдары түшүнө билеби? Түшүнбөсө, андабаса, мугалим мектеп менен мектептин, район менен райондун арасындагы ар кандай жарыштар, азыркы спорттук олимпиадалар аркылуу аналогияларды таап көрүү керек.

Бул жерде окуучу-мугалим кызматташтыгы Эшмамбеттин тагдырын аттап өтө албайт, тилекке каршы, ал киши тууралуу кеңири маалыматтар жокко эсе.

Эшмамбет Байсеит уулу 1870-жылы Талас өрөөнүнүн Кырк-Казык деген

айылында туулган, демек ал 1988-жылкы Калык Акы уулунан он жашка чоң. Эшмамбеттин чоң атасы – Ардан, атасы Байсейит. Экөө тең Копажы деген кишинин кызматын кылып келгендерден. 1987-жылы 17 жашында Кетмен-Төбөгө качып барып, аердин Камыш-Булак деген жеринде, легендарлуу чоңколордун арасында – таякелеринде жашап калат. Талас, Кетмен-Төбөдө белгилүү ырчылардын бири болгон. Ал беттегенин бербегендиктен Токтогулдун «Тулкара» деген баасына арзыган. 1926-жылы Кетмен-Төбөнүн Чечекти деген жайлоосунда 56 жашында көз жумат [95, 321-322-бб.].

Текст андан ары окулат, айтыштарды окутуудагы бир өзгөчөлүк – эки кишинин айткан сөздөрүн эки окуучу ролдоштуруп окуйт, же жаттап айтып берет, алардын бири Калык, бири Эшмамбет болот.

Андан ары Байгазы Эшмамбетке Акы устанын уулун жыгаччы деп кордогун деп тапшырма бергендиги, бул болсо Караталдын чоң атасы Самтыр жыгаччыга тийишкендиги болот экен.

Эшмамбет:

Топко кирсең жанашып,
Токтонбогон бала элең,
Толкундаса ээ бербес,
Токтогулдай бар элең.
Топ жыйында ырдасаң,
Торгойдун тилин талашып,
Туруп калган экенсиң,
Токтогулдан адашып.
Жамгырдай төгүп ырдасаң,
Жаңылбаган бала элең.
Жаактууга жаа бербес,
Жаңыбайча бар элең [410].

Эшмамбеттин бул саптарынан «топко кирсең жанашып, токтонбогон бала экенин, толкундаса ээ бербес, Токтогулдай бар экенин», «жаактууга жаа бербес, Жаңыбайча бар экенин» билебиз. Бул болсо Калыктын өмүр баянын толуктоочу

фактылардан.

«7-класстын окуу хрестоматиясында текст толук берилбей калган, ошон үчүн окуучуларга «Баскан жолдун» калган бөлүгүн окуп, Калыктын тагдырына ошол айтыш кандай таасир эткенин айтып бергиле» дегендей суроо берсе, балдар кийинки болуштук шайлоо, андагы бир тараптын жениши, экинчилеринин женилиши тууралуу билип, сөз дуэлиндеги таамай мээлөөсү үчүн Калык Акы уулу он эки айга түрмөгө кесилмек болгондо турак кылып жүргөн жерин таштап Жумгалга кетүүгө аргасыз болгонун, бул факт аркылуу акындык тагдырдын эзелтеден келаткан баталгага баш койгон өнөр экендигин билишет» [265, 213-214-бб.].

«Баскан жол» аркылуу биз кыргыз маданиятында өз орду бар Айдаралы тууралуу да кенен маалымат алабыз. Эл арасында «Айдаралы Жөргөлөк» деген ылакап аты менен таанымал ал кишинин биринчи көрүнүштөгү эле жүзү, жүрүш-турушу мындай: «Бетегелүү түзөңдө, тескейдин түбүндө, калың элдин орто ченинде, жал-куйругун кырккан күрөң бээ минген, чарчы бойлуу, өңү дандырдай кызыл, тегерек көк ала сакал киши, оң жаккы бутун аттын жалына арта салып, төбөсүнө кондурган топусун кыймылдатып, комузга колун ойноктотуп черте баштады». «Топусун чокусуна жөрмөлөтүп, комузуна колун ойнотуп, каткырып күлүп, элдин боорун эзип коюп, өзү кайра томсоро калат» [51, 106-б.].

Тексттин мына ушул бөлүгүнөн Айдаралы тууралуу окуучулар түшүнүк алат, ал эми ушул эле бөлүмдө Токтогул тууралуу да айтылат. Аны окуучулар менен таблица түрүндө салыштырып көрөбүз.

Таблица 3.3. – Токтогул менен Айдаралынын мүнөздөрүн, жүрүш-турушун салыштыруу.

Токтогул	токтоо, ойчул, келишимдүү, насаатчыл, сөздү таптап айткан, элге алымдуу, сөзү журтка сиңимдүү, устаттык кылып, шакирт ээрчиткен, көптү көргөн
Айдаралы	шашкалак, күлкүчү, куудул, куу, бети-башын тез өзгөрткөн, топусун башына кийип, ары-бери

«Окуучулар бул чыгармадан кабыл ала турган башкы нерселер булар:

1. Айдаралы Жөргөлөк тууралуу. Ал киши комуз, кыяк, чоор тарткан, элдик күүлөрдү мыкты билген. Антсе да аны Талас, Кетмен-Төбө, Аксы жергеси куудул катары, накта элдик клоун катары урматтаган. Атасынын аты Биршүкүр болсо да ага ырына, аткаруучулук талантына, мүнөз-образына карап, «Жөргөлөк» деген ылакап ат берилген. Жери – Бакайыр, уруусу – кытай.

2. Айдаралынын «Көйрөң күүсү» жөнүндө түшүнүк. «Көпчүлүктүн ортосунда элди кыраан-каткы күлкүгө бөлөп аткарылган Айдаралынын «Көйрөң күүсү» өзүнчө эле бир кичинекей моноспектаклди көз алдыга алып келет. Айдаралы куудулдун аткаруусунда «Көйрөң күү» күлкүлүү ыр саптары, бөтөнчө интонация, добуш, каткырык, оозу-мурдун кыймылдатып, дене-боюн солкулдатып шумдуктануу, башындагы топусун ары-бери секиртип жөрмөлөтүү, комузда кол ойноктотуу менен коштолот. Айдаралы нагыз комик-актердун, жадагалса клоундун дал өзү. Анын «Көйрөң күү» оюнунда сырткы комизим өтө күчтүү. Бир сөз менен айтканда, Айдаралы жөргөлөктүн бул сахнасы тамашалуу буффонаданын, комикалык фарстын боекторуна ширелген, ичине музыканы да, ырды да, үндү да, мимиканы, пантомиманы да камтыган, чебер артистизмге оронгон синкретикалуу жайдары, шайыр эстрада болуп эсептелет», - деп жазып филология илимдеринин доктору С.Байгазиев ушундай фольклордук оозеки драматургия жана элдик драмалык-театралдык чыгармачылык профессионал драматургиянын башаты болгондугун белгилейт [92, 12-б.].

Бул күү канткен менен кыргыз элине кеңири тараган, көп аткаруучулардын репертуарынан туруктуу орун алып келаткан чыгармалардан. Аны Токтогул да, ошол эле Калык Акиев да аткарчу экен, көп жыл Кыргыз филармониясынын солисти Мыктыбек Үмөталиев аткарып, элибизге кеңири тааныштырды. Күү виртуоздуу, өтө чапчаң, комузду ары-бери калчап, аткаруучуну да бир орунга койбой, мимика, жест, бүт дене кыймылы катышкан, синтетикалуу өнөрдү

көрсөткөн, эл жакшы кабыл алган жана ар дайым суранып уккан күү. Ошон үчүн окуучулар бул күүнү аткарып жаткан учурду видеотасмадан көрүүгө тийиш.

3. Эки окуучу, бири – Айдараалы, экинчиси – Калык болуп, бири суроо берип, экинчиси жооп кылып көркөм окуу, же комуз менен төкмөлөрдөй аткаруу [409].

Мындай бүтүн айтышты айрым тандалган окуучулар суроо-жоопко карап бөлүп аткарып көрүшсө да болот. Мисалы:

Калык:

Суусамырдын сазындай,
Балкылдаган сен кимсиң?

Айдараалы:

Аксы менен Таласка
Айдараалы мен атым.

Калык:

Жинди болгон эмедей,
Шылкылдаган сен кимсиң?

Айдараалы:

Бой тирешкен ырчыга,
Болжолу жок санатым.

Калык:

Айылчылап күнүгө,
Бир тынбаган сен кимсиң? [409] ж. б. д. у. с.

4. Айтыштын аягында Айдараалынын нарк сактап, салт сактап, Калыктын талант-шыгын жогору баалашы, «кара тажаал» деп баа бериши, «ыр – сенде, күлкү – менде» деп моюнга алышы, «бу жыйындан чыгайын, аягым менен жылайын, элди аралап бастырып, эптеп оокат кылайын» деп кетип калышы жана мунун мааниси ачылышы кажет.

5. Калык жана Эшмамбет айтышын Айдараалы Жөргөлөк менен Калыктын айтышына салыштырып талдоо.

6. «Баскан жол» деген мемуардык чыгарманын кыргыз маданиятынын

тарыхындагы ордун, маанисин белгилөө ж.б. [265, 216-218-бб.]

Ошентип, биз Калык Акиевдин «Баскан жол» деген чыгармасын окутуу менен, биринчиден, окуучуларды кыргыз маданиятынын унутта калган өкүлдөрү Эшмамбет, Айдараалы менен тааныштырсак, экинчиден, автобиографиялык мемуар кандай боло тургандыгы менен тааныштырдык, ушундай жанрдагы чыгармаларды окуу жана түшүнүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырдык.

ҮЧҮНЧҮ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Үчүнчү бап «V-VIII класстарда акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы» деп аталат да, биринчи бөлүгү жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмунун жана технологияларын ачып берүүгө арналат. Кыргыз адабияты предметинин адабияттык окуу курсу (литературное чтение) V-VII класстар болуп, бул класстарда адабий окуунун негизги милдети окуучуларды көркөм тексттер менен тааныштыруу, текстин идеясын, мазмунун, андагы окуялар системасын, образдарды, чыгарманын тилин үйрөтүү болуп эсептелет, андыктан бул класстарда жазуучунун өмүр баяны кеңири окутулбайт, б.а. сабактын 5-15 мүнөтүн гана алат. Антсе да ошол убакытта алдыда тексти берилүүчү чыгармага байланыштырылып, биографиялык маалыматтар сунушталат. Мисалы, иште Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги окуялар жазуучунун согуш учурундагы балалык кези менен байланыштуу болгондуктан автордун биографиясындагы согуш учуруна басым жасалат. Окуу китебинде жазуучунун өмүр баянына китептин эки жарым бети ыйгарылган, анда туулган мезгили, жери, атасынын репрессияланышы, окуган жылдары, жазган чыгармалары аталат да согуш учуру тууралуу маалымат аз берилет. Андан ары жазуучу тууралуу маалымат берүүдө «Балалыгым» деген чыгармасын, «Манас-Атанын ак кар, көк музу» очеркин, жазуучунун чыгармаларына негиз болгон тарыхый адамдар менен жолугушуп китеп, макала, маек жазышкан Ү.Култаеванын, Т.Орокчиевдин, С.Чомотоева жана Г.Бейшембаеванын маалыматтары пайдалануунун технологиялары көрсөтүлөт.

Жогорудагы материалдардан үзүндүлөрдү табуу жана талдоо менен алдыда талдануучу чыгармага окуучулардын кызыгуусун арттырдык.

«Эрте келген турналар» повестин азыркы окуучуларга үйрөтүүдө жазуучунун жеке турмушу менен байланыштыруунун технологиялары төмөнкүлөр экендигин көрсөттүк:

- жазуучунун автобиографиясы менен повесттин текстин салыштыруу;
- автор менен каарманды салыштыруу;
- адабий изилдөөлөрдү пайдалануу;
- жазуучунун эскерүүлөрүн колдонуу;
- текстти талдоо.

Диссертацияда андан ары VI класста Жунай Мавляновдун «Нан» деген аңгемесин окутууда жазуучунун «Менин таржымалым» аттуу эскерүүсүндөгү маалыматтарды текст менен байланыштыруу, аңгемени окутууга киришүүдөн мурун мугалим окуучуларга «мээ чабуулу» катары суроолорду коюу, ал жоопторду жалпылоо жана бул аркылуу окуучулардын чыгармага карата психологиясын билип, көңүл буруусун багыттап алуу ыкмалары көрсөтүлөт. Мына ушундай ыкмалар жана жолдор менен акын-жазуучулардын өмүр баяндарын чыгармалары менен байланышта окутуу технологиялары көрсөтүлөт да бул бөлүм боюнча мындай жыйынтык чыгарылат: адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) биографиялык материалдардын мазмуну төмөнкү учурларды камтуу керек деп эсептейбиз:

- автор туулган мезгил;
- туулган жер;
- негизги чыгармалары;
- алдыда окулуучу чыгармага байланыштуу автобиографиялык же биографиялык мүнөздөгү кыска текст;
- ошол авторго карата айтылган башка атактуу адамдардын кыска баалары;
- айрым убакта максатына карай архивдик-документалдык материалдар;
- автор тууралуу эскерүүлөр;
- чыгармалардан кыска үзүндүлөр ж.б.

Бул баптын экинчи бөлүгүндө акын-жазуучулардын өмүр баянынан маалымат берүүнүн дидактикалык принциптери тууралуу айтылат. Мында методологиялык таянычтарга негизденип биографиялык материалдарды сунуш кылуунун жана окутуунун төмөнкүдөй принциптери көрсөтүлдү: тексттин

жандуулугу; тексттеги фактылардын акыйкаттуулугу, чындык окуялардын берилиши; тарыхыйлык (историзм); автордун жеке инсандык сапаттарынын, личносттунун так, ачык көрүнүшү; өмүр баяндын негизги учурларын, идеяларын заманбапташтыруу; биографиялык материалдар аркылуу окуучуларды тарбиялоо; биографиялык материалдарды ал автордун чыгармалары менен байланыштыруу принциби. Мына ушул принциптерди ишке ашыруунун мисалдары көрсөтүлөт, ал багытта V класста «Атадан калган туяк» аңгемесинен мурда Ч.Айтматовдун балалыгы тууралуу, VI класста «Бетме-бет» повестинен алдын Ч.Айтматов жаш кезинде айылдык кеңештин катчысы, салык жыйноочу болуп жүргөндө көргөндүгүн, Шекерде Ысмайыл деген киши болгондугун, анын жашынган үнкүрү азыр да бар экендигин «Балалыгым» деген чыгармасына таянуу менен айтып берүү методикасына кеңири токтолдук. VII класста «Эрте келген турналар» повестинен мурда жазуучунун өмүр баянындагы өз көзү менен көргөн окуяларды чыгармасына материал кылып алганын, ал мезгилде 13кө чыгып-чыкпаган бала болгондугун, 14-15 жаш курагында айыл кеңешинин катчылыгына көтөрүлүп, жергиликтүү өкмөттүн башкаруучуларынын бири болуп иштегенин, повесттеги Султанмурат, Анатай жазуучунун классташтары экендигин түрдүү мисалдар менен түшүндүрүүнүн ыкмалары көрсөтүлөт. «Эрте келген турналар» повестин «Сезимдер таблицасы» ыкмасы менен окутууда бир сабактын модели иште кеңири баяндалат.

Экинчи баптын «Чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары» деген үчүнчү бөлүмүндө К.Акиевдин «Баскан жол» аттуу мемуардык чыгармасын окутууда Калык, Эсенаман, Токтогул, Айдараалы сыяктуу бир топ акындын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы иштелип чыкты. Биздин изилдөө боюнча адабият мугалими жазуучунун биографиясын окуучулар менен бирдикте терең үйрөнүү үчүн репродуктивдүү жана изилдөөчүлүк методдорду колдонот, алар:

• жазуучунун өмүрүнүн урунттуу учурларын, кимдердин чыгармаларын окуп, кимдердин таасиринде болгондугун таап, дептерлерине хронологиялык тартипте жазып чыгат;

- акын-жазуучунун эмоционалдык-психологиялык портретин изилдейт;
- анын кимдер менен дос, кимдер менен кас болгонун аныктайт;
- акын-жазуучунун көз карашынын эволюциясына анализ берет;
- жазуучунун турмуштук жана сүрөткерлик принциптерин талдайт ж.б.

ТӨРТҮНЧҮ БАП

ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫ МЕНЕН БИРИМДИКТЕ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

4.1. Жогорку класстарда автобиографиялык чыгармаларды окутуунун мааниси, максаты жана жолдору

Автобиографиялык чыгармалар дүйнөлүк адабиятта кеңири кездешет. Атүгүл көпчүлүк жазуучуларды «жазуучу-автобиограф» деп аташат, анткени алар өзүнүн көргөн-билгендерин, башынан өткөргөндөрүн гана жазат. Кээ бир жазуучулар ушунчалык кыйын тагдырды башынан өткөрөт да, аны жазууга болбой койгондон улам жаздым дейт. Мисалы, Н.Островскийдин «Болот кантип курчуду», Б.Полевойдун «Чыныгы адам жөнүндө повесть», К.Баялиновдун «Ажар» повести сыяктуу көптөгөн чыгармалар мына ушулардын катарына кирет. Автор ар бир чыгармасында кийинки муундар үчүн өз доору жөнүндө эстелик калтыргысы келет, мына ошол эстеликтин башкы каарманы да, баяндоочусу да өзү болот. Муну менен ошол жазуучу өзү жана өз мезгили тууралуу айтып берүү менен окурманга өзүнүн турмуштук тажрыйбасын, дүйнөнү жана адамды кабылдоосун кошо өткөрүп берет. Демек, көпчүлүк чыгармадагы автобиографизм, автобиографиялык же биографиялык элементтер мына ушул максаттан келип чыгат. Жазуучу өзү жөнүндө айтып бергиси келет. Мындай сапаттары менен улуу адамдар өзүнчө бөлүнүп турат жана өзү жөнүндө жазып жатып да дүйнөнү, адамдарды бийиктен карайт. Ошол жазып жаткан темасын алар жан дүйнөсүнөн өткөрөт, ансыз бирөөнүн кунарсыз турмушу кимге керек. Булардын баары эле автобиографиялык чыгарма боло бербейт.

Адабият таануу сөздүктөрүндө автобиографиялык чыгармаларга мындай аныктама берилет:

«Автобиографиялык чыгарма жазуучунун өзүнүн өмүр жолуна негизделип

жазылган чыгарма. Мындай чыгармалар автобиографиялык роман, повесть, аңгеме, эскерүү, кат ж.б. жанрларда жаралат. М. Элебаевдин «Узак жол» повести, А. Токомбаевдин «Автобиографиялык фрагменттер», А. Осмоновдун «Жазуучулук баяным», К. Акиевдин «Баскан жол» сыяктуу чыгармалары акын-жазуучулардын өз өмүрү жөнүндөгү баян-эскерүүлөрү болуп эсептелет. Бул мемуарга таандык өтө байыркы адабий көрүнүштөрдөн. Дүйнөлүк адабиятты автобиографиялык чыгармалардын өнүктүрүүчүлөрү катары Ж. Ж. Руссо менен А. И. Герцен эсептелинет» (А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков) [271, 10-б.].

«Өзүнүн жеке турмушуна, өмүр жолуна, тагдырына тикеден-тике байланыштуу окуялардын негизинде коомдук-социалдык кубулуштардын, өзгөрүштөрдүн мүнөздүү жактарын баяндап сүрөттөгөн учурлар, атайы чыгармалар кездешет. Мындай көркөм басылмалар автобиографиялык чыгарма деп аталат» (Р. З. Кыдырбаева, К. Асаналиев) [204, 35-б.].

«...адабий прозалык жанр, эреже катары, автор тарабынан өз өмүр баянынын ырааттуу сүрөттөлүшү» (В. А. Мильчина) [250, 12-б.].

Мындай чыгарманы жазуу үчүн жазуучу дүйнөнү, турмушту башкача сезим жана акыл менен кабылдап, ошол көрүп-билгенинин баарысын өзүнүн жан дүйнөсү аркылуу өткөрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу керек. Жазуучунун автобиографиялык чыгарманы жаратууга болгон шыгынын натыйжасы көбүнесе акыйкаттыкка ыктагандыгы болуп эсептелет: жазуучу өз жан дүйнөсүн ачып берүү, аны курчап турган нерсенин бардыгына «өз» мамилесин билдирүү укугуна басым жасайт, мында ал жазуучу кандай масштабга жеткендигинен көп нерсе көз каранды. Автобиографизмсиз акыйкаттык да, чыгармачылык ийгилик да болбойт. Ошол эле кезде искусствонун ар кандай таланттуу чыгармасы автордун баштан кечирген тажрыйбасынын негизинде жаралат, бул деген чыгармаларда жазуучунун автордук концепциясы, анын өзү сүрөттөп жаткан чындыктын көрүнүштөрүнө карата мамилеси чагылдырат дегендик. Ал турмушту жанынан байкап, ага аралашып турат.

Кыргыз жазма адабиятында автобиографиялык жанрдын классикалык үлгүсү Мукай Элебаевдин «Узак жол» романы. Анын башкы каарманы автордун

өзү, окуялар ошол автор бала чагында көргөн-билгендер.

Калык Акиевдин «Баскан жол» деген чыгармасы да автобиографиялык өңүттө жазылган, анда акын өзү көргөн, учурашкан, бирге жүргөн чыгармачыл адамдар тууралуу эскерүү формасында жазат.

Кыргыз автобиографиялык прозасында өз орду бар чыгармалар Түгөлбай Сыдыкбековдун «Жол» (1982), «Бел-белес» (1996) романдары. Абдулхай Алдашевдин «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1988), «Өх, бүттүкпү» (2000) деген трилогиясын да автобиографиялык чыгармалардын катарына кошууга болот.

Автобиографиялык чыгармалар түздөн-түз жазуучунун өмүр баянынан алынат, анын тагдырынын бир үзүмү баяндалат. Мындай чыгармаларды окутуунун *методикалык өзгөчөлүктөрү* катары биз төмөнкү ыкмалардын, жолдордун өзгөчө маанилүү экендигин белгиледик.

Биринчиси, жанрдык табиятын ачуу. Автобиографизмдин табияты жөнүндө ой жүгүртүү менен, автобиографиялык жанр биографиядан башталарын айтууга тийишпиз, демек, анын өзөгүндө өмүр баяны өзүнө гана эмес, өзгөлөргө да кызыктуу бир тагдыр жатат, ар кандай эле адамдын басып өткөн жолу, кызматтан кызматка көтөрүлгөнү, тигил же бул адам менен урушуп талашканы автобиографиялык чыгарманынын материалы боло бербейт.

Автобиографиялык чыгарманын жанрдык табиятын түшүнүү үчүн окуучулар төмөнкүдөй нерселерди андап билиши керек:

- автордун чындыкты поэтикалык көрө билиши;
- стили эскерүүлөрдөн жана азыркы учурду да сүрөттөөдөн турушу;
- каалагандай макалдарды, поэтикалык сөздөрү жазып аткан учурда таап, колдоно бериши;
- эскерилип, же сүрөттөлүп жаткан учур менен чыгарма жазылып жаткан учурдун байланышы;
- өмүр баяндын урунтуу учурларын «саман-топондон» ылгай алуу;
- бир адамдын тагдыры менен жалпы элдин тагдырынын байланышы;

- башкы планга адамдын чыгышы.

Бул багытта кыргыз адабияты мугалимине М. М. Бахтиндин байыркы Грециядагы жана байыркы Римдеги автобиографиялык жана биографиялык чыгармалардын формаларынын өзгөчөлүгүн ачып көрсөткөн, булар ушул гана жанрлардын эмес, бүтүндөй Европада романдын өнүгүшүнө зор таасир бергендиги тууралуу эмгектери, Кайра жаралуу доорунун адабиятындагы биографиялык жанрдын өзгөчөлүктөрүнө арналган С. С. Аверинцевдин эмгектери өзгөчө жардам берет. Деги эле мындай чыгармалар тууралуу ойлор Аристотелдин «Поэтикасынан» эле башталат, анын теориясы боюнча тарыхчы реалдуу нерсе жөнүндө айтып берсе, акын мүмкүн болгон нерсе жөнүндө айтып берет, бул тарыхый чындык менен көркөм чындыкты, факты менен кыялданууну айрымалоодогу алгачкы кадам болгон.

1956-жылы француз сынчысы Ж. Гюсдорф «Автобиографиянын шарттары менен чектери», 1971-жылы француз изилдөөчүсү Ф. Лежен «Франциядагы автобиография» деген эмгектерин жазып, анда автобиографиялык жанрга кеңири аныктама берген.

Экинчиси, «автобиография» деген терминдин мааниси. Бул аталышты термин катары илимде 1809-жылы Р. Саути колдонгон. Грек сөздөрүнөн келип чыккан, маанилери: *autys* – өзүм, *bios* – жашоо, *grapho* – жазам, демек, «өзүмдүн жашоом жөнүндө жазам» деген маанини түшүндүрөт.

Үчүнчүсү, дүйнөлүк классикадагы автобиографиялык чыгармалар. Аларга байыркы падышалардын өз жеңиштерин жазып чыгышын (мисалы, Юлий Цезардын баяндары, Темирландын осуяттары ж.б.) алып көрсөк болот. Августиндин «Акыйкаты» («Исповедь»), француз философу жана диний адиси Пьер Абелярдын (1079-1142) «Менин мүшкүлдөрүмдүн тарыхы» деген, италиялык акын Франческо Петрарканын (1304-1374) автобиографиясын жазуусу, италиялык зергер жана скульптор Бенвенуто Челлининин (1500-1571), француз философу Мишель Монтендин китеби («Тажрыйбалар»), француз жазуучусу жана ойчулу Жан-Жака Руссонун «Акыйкаты» («Исповедь») деген китептери дүйнөлүк адабияттын өнүгүшүндө өз орду бар автобиографиялык

чыгармалар болгон.

Орус маданиятында А. Никитиндин «Үч деңиз аркылуу саякат», («Хождение за три моря») жана «Протопоп Аввакумдун турмушунан» («Житие протопопа Аввакума»), А. Герцендин «Өтмүш жана ойлор» («Былое и думы»), Л. Н. Толстойдун «Бала чак» («Детство») (1852), «Өспүрүм курак» («Отечество») (1852-54), «Жаштык кез» («Юность») (1855-57), С. Т. Аксаковдун «Үй-бүлөлүк хроника» («Семейная хроника») (1856) жана «Багров-неберенин балалык жылдары» («Детские годы Багрова-внука») (1858), Н. Г. Гарина-Михайловскийдин «Теманын балалыгы» («Детство Темы») (1892) деген чыгармалары орус адабиятынын гүлдөгөн дооруна кошулган салым болду.

XX кылымдын баш жагында В. Г. Короленконун «Менин замандашымдын тарыхы» («История моего современника») (1909), М. Горькийдин «Бала чак» («Детство») (1913-14), «Эл арасында» («В людях») (1915-16), «Менин университеттерим» («Мои университеты») (1922), А. Белыйдын «Котик Летаев» (1915-16), «Чокунган кытай» («Крещеный китаец») (1921), И. А. Буниндин «Арсеньевдин турмушу» («Жизнь Арсеньева») (1927-33) сыяктуу чыгармалары жарыяланган жана советтик окурмандарды тарбиялоого чоң салым кошкон.

Мына ушундай теориялык жана практикалык билимдерден кийин гана кыргыз адабиятындагы автобиографиялык чыгармаларды талдоого өтүү эффективдүү экендигин тажрыйба көрсөттү. Адегенде биз окуу программасын талдоого алалы.

Таблица 4.1. – Кыргыз адабияты программасында автобиографиялык чыгармаларынын берилиши.

№	Класс	Автор	Чыгарма	Теориялык маалымат
1	VII	К.Акиев	«Баскан жол»	Мемуардык чыгарма
2	VI	М.Элебаев	«Бороондуу күнү»	Аңгеме жөнүндө түшүнүк

3	X	М.Элебаев	«Узак жол»	Автобиографиялык чыгарма
---	---	-----------	------------	--------------------------

Окуу программасында М.Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу менен «Узак жол» романын окутууга 5 саат бөлүнөт жана мындай талаптар, шарттар коюлат: «Узак жол» – автобиографиялык жана тарыхый окуялар жуурулуштура сүрөттөлгөн чыгарма. Романдагы элдин социалдык абалынын, көтөрүлүштүн чыгыш себептеринин, анын жеке адамга тийгизген таасиринин сүрөттөлүшү. Чыгармадагы баяндоонун реалисттик салты, көркөм деталдардын эстетикалык мүмкүнчүлүгүнүн кеңири ачылышы. «Узак жол» – сүрөткер жазуучунун көркөм туундусу. Бала менен ата-эненин байланышы, жетимчилик жөнүндө ойлор. Мекен темасы. Гуманизмди даңктоо, адам эркин, кайрат-күчүн даңазалоо. Адам мүнөздөрүн чагылдыруудагы жазуучунун чеберчилиги. Бурмаке, Мукай сыяктуу каармандардын башынан өткөн тагдыр-таржымалынын типтүүлүгү. Пристав, Чоңкол сыяктуу терс сапаттагы кишилердин образынын ачылышы. Романда автордук баяндоонун жөнөкөйлүгү жана табигыйлыгы, сюжеттик сызыкты алып баруудагы «кийлигишпөөчүлүгү». Чыгарманын тили. Кыргыз адабиятынын калыптаныш процессинде «Узак жол» романынын ээлеген орду [216, 41-б.].

Ошондой эле программада адабият теориясынан «Автобиографиялык чыгарма» деген түшүнүктү аныктоо, кошумча окуу үчүн М.Элебаевдин күндөлүктөрү берилет. Мында программа түзүүчүлөр билгичтик менен системалуу мамиле кылганын көрөбүз, ал түзүм – жазуучунун өмүр баяны – автобиографиялык чыгармасы – автобиографиялык чыгарма тууралуу теориялык түшүнүк – жазуучунун күндөлүктөрү.

Сабактын жүрүшү:

1. Жазуучунун сүрөтү коюлат жана анын негизинде аңгемелешүү жүрөт.
2. Слайдда М.Элебаевди ар кандай сүрөттөрү, фото материалдар берилет.
3. Акындын биографиясы боюнча мындай хронологиялык таблица жасалат.
1906-жылы Түп районуна караштуу Чоң-Таш айылында туулган.

1916-жылы Үркүндө Кытай жерине качып барат.

1917-жылы Кытайдан кайра Ысык-Көлгө келет.

1921-жылы Караколдогу жетим балдар интернатка кабыл алынып, андан Түп районуна караштуу Монастырь деген жердеги айыл чарба техникумунан окуусун улантат.

1930-жылы Фрунзедеги борбордук педагогикалык техникум бүтүрөт.

1924-жылы «Зарыгам» аттуу туңгуч ыры «Эркин Тоо» гезитинде жарык көрөт.

1931-жылы «Бірлар жыйнагы» деген биринчи китеби чыккан.

1933-жылы «Майдан» деген ат менен ыр китеби жарыяланган.

1936-жылы «Бірлардын толук жыйнагы» деген 3-китеби жарык көргөн.

1936-жылы «Узак жол» автобиографиялык романы басылып чыгат.

1943-жылы Улуу Ата мекендик согушка чакырылат.

1944-жылы май айында Псков облусунда согушта каза болот.

Ушул жумуштардан кийин окуучуларга жөнөкөй тапшырмалар берилет:

Кыргызстандын картасынан Чоң-Таш айылын, Каракол шаарын, Монастырь деген жерди тапкыла?

Орусия Федерациясынын картасынан Псков облусун тапкыла?

Мына ушул цифралар жана фактылар окуучулардын улуу жазуучу тууралуу түшүнүгүн гана пайда кылат да, ал адамдын кишилик касиети, кандай жашап, кандай күндөрдү өткөргөнүн айтып бере албайт. Сабактын кийинки этабында мугалим «Узак жол» романы тууралуу лекциясын баштайт, анда окуу китебинин материалдарынан тышкары Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору чыгарган «Кыргыз адабияты» деген энциклопедиялык окуу куралын [215, 48-б.] пайдаланат.

4. Лекциянын кыскартылган тексти окулат [411].

5. Мугалимдин баяндоосунан кийин жалпы окуучуларга мындай суроо коюлат:

«Узак жол» романынын бөтөнчөлүктөрү кайсылар?

Окуучулар жогорудагы мугалими айткан роман тууралуу пикирлерди бышыктап, кыскача айтып беришет.

6. Окуучулар үчүн бул чыгарма Үркүн окуяларын сүрөттөгөндүгү белгилүү болот. X класстар башка адабий чыгармалардан, тарыхтан, кинолордон 1916-жылдыгы көтөрүлүш, анан Үркүн окуясы тууралуу билет. Алардын ошол билгендерин төмөнкүдөй суроолор менен бышыктайбыз:

- Үркүн окуясы эмнеден улам келип чыккан?
- Көтөрүлүшкө кимдер катышкан, анын масштабы канчалык эле?
- Эл эмне үчүн Кытай жерине качты?
- Качкан элди Кытай жеринде кандай тосуп алышкан?
- Мукай жана анын айылдаштары кайсыл жол менен качышы мүмкүн?

(Географияны, атласты пайдалануу менен)

7. Үркүн тууралуу тарыхчылардын пикирин пайдалануу (К. Усенбаев, М.Махмутбекова, Т. Чоротегин, Т. Кененсариев, К. Молдокасымов ж.б.).

Мисалы, К. Молдокасымовдун мындай пикири тааныштырылат: «1916-жылдагы Кыргызстандын түндүгүндөгү улуттук-боштондук көтөрүлүштүн башталышында эле, тактап айтканда, 6-августта, нааразычылыкка чыккан эл өрөөндөгү эң абройлуу инсан катары Канаат Ыбыкени эзелки кыргыз салты менен хан көтөрүшүп, анын жетекчилиги алдында күрөшкө аттанган. 10-август күнү Канаат хан жана Дөөткул Шыгаев (Калыгул олуянын небереси – К.М) башкарган 3 миң кыргыз Столыпино (азыркы Кочкор) айылын камоого алышкан. Столыпинону ээлген соң, Канаат хан 2 миңден ашык кошууну менен Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган. Шамшы, Тынай, Бурана, Нурманбет болуштугундагы жалпы эл кайрадан Канаат Ыбыкени экинчи жолу хан көтөрүшөт. Жалпы көтөрүлгөн эл Токмоктун тегерегиндеги бир катар айылдарды каратып, Жаңы Токмокту курчоого алышкан. Бирок Ташкент, Алматы тараптан келген казак-орус аскер бөлүктөрү Канааттын аракетине бөгөт коёт. Ал кошууну менен Кочкорду көздөй чегинүүгө аргасыз болгон. 22-августта Канааттын кошуунуна 700 кишиси менен Көкүмбай Чыны уулу келип кошулган. Кочкор жергесинде туш тараптан келген падышалык жазалоочу аскерлер менен

куралданган көтөрүлүшчүлөрдүн ортосунда катуу кагылышуулар болот. Бирок начар куралданган кыргыздар оор куралданган жазалоочу аскерлерге каршы туруштук бере алган эмес. Жеңилүүгө дуушар болгон кыргыздар Кытайды көздөй качууга аргасыз болгон» [412].

Мындай бир нече пикирлер окулган соң мугалим менен окуучулардын биримдиги текст окуп, талдоого бурулат.

8. Биринчи үзүндү-окуучу: «Биздики – элден обочо, жалгыз тамдын түбүндөгү жалгыз кара үй эле. Шашке кез. Биз төшөктөн жаңы туруп жатканбыз. Бир кезде Алмакан эжем ойдо жок жорукту баштап, эпкиндеп, чыркырап барып төшөктө жаткан энемди басып жыгылды. Анын төшөк тартып жатканына көп болгон.

Энем да күндөкүдөй эмес, көздөрү коркунучтуу, чарасынан чыгып, көкүрөгү кырылдап, билинер-билинбес дем алып, улам жоошуп кетип баратат. Өлүп бараткан адамды биринчи көргөнүм ушул. Ошондо мен он бирдемин» [396, 140-б.].

Мугалим: Окуяны сүрөттөп жаткан бала канча жашта эле?

Окуучулар: Он бирде.

Мугалим жогорудагы үзүндүнүн негизинде бир нече суроолорду коёт, эң негизгиси, М.Элебаев өзү катышкан окуялар айтылып жаткандыгы белгилүү болот.

Экинчи үзүндү-окуучу: «Энем өлгөн соң, анын ордун басып жетимдерге көз болууга Бурмаке кемпир келди. Бул – атамдын агасы Элебестин зайыбы. Алтымышка келип калган, бүкчүйгөн гана кичине кемпир. Булардан башка карашаарыбыз жок. Элебес – эзелтен томаяк адам. Ошондуктан Кызыл-Кыя деген жерге жолчу болуп, биротоло көчүп кеткен. Кедей жан багышка бул жер бир аз ылайык эле. Мында көчүп келгенине быйыл үч жыл» [396, 140-141-бб.].

Үчүнчү үзүндү-окуучу: «...он күн өтпөй бир Бурмакеден башкабыз текши кыйрап жыгылып, ооруп калдык. Ар кай жерде чачылып, кыңкыстап жаткан адам. Бурмаке бөкчөндөп, калтыраган кары колу менен кыдырып, ооруларга суу берип жүрөт. Баягыда бир тамырчы келип, мага он-он беш күнчө суу бер деп

кеткен. Ансыз да суудан бөлөк ичээрибиз жок. Мынабу чачы жүндөй уйпаланып, эс-мас болуп жаткан – эжем. Анын бери жагында, коломтого жакын жерде алсыз кыңкыстап Беккул жатат. Капшыра кармап койсо сынып кетчүдөй илмийген билегинин тарамыштары көгөрүп, саналып турат. Тырп этер ал жок» [396, 141-б.].

Төртүнчү үзүндү-окуучу: «Сарыбайдыкы Кең-Суунун ичинде, алыстан бадырайып турган эки ак үй эле. Тегерегинде дайым мандырдай болгон төрт-беш боз үйлөр тигилип турар эле. Ысмайыл, Букара, Карыбай деген балдарында да бирден ак үй бар. Бирок, Сарыбайдын өз үйү бүтүн Кең-Сууда бадырайып бөтөнчө туруучу» [396, 147-б.].

Мына ушинтип тексттин бир топ бөлүктөрү окулат жана ар бир окулган үзүндүнү суроо-жооп менен талкуулашып отурат.

9. Булардын негизинде окуучулар төмөнкү маалыматтарды өздөштүрөт:

«Узак жол» – бир үй-бүлөнүн башынан өткөргөн окуялары.

«Узак жол» – бир үй-бүлөнүн башынан өткөргөн окуялары аркылуу жалпы доордун, элдин тарыхын көрсөткөн чыгарма.

«Узак жол» – Мукайдын көргөн-билгендеринин 15-20 жылдан кийин кайра эстелип жазылышы.

«Узак жол» – бир жагында Элебес менен Элебайдын топ жетимдери менен экинчи жагында падышалык чиновниктер, байлар, жасоолдор, бийлер, старчындар турган таптык карама-каршылыктар тууралуу реалдуу жазылган чыгарма.

10. Чыгарманы образдык талдоо-өзгөчө керектүү ыкмалардын бири. Бул багытта Б. Алымов мындай планды сунуштайт.

1) Мукайдын эмгекке болгон мамилеси. Анын өмүрүндөгү эмгектин мааниси.

2) Бала Мукайдын оюнда таптык сезим, аны боолголоп түшүнүшү кандайча пайда болду?

3) Анын эзүүчү таптын өкүлдөрү жана Урмамбет, Байболот жөнүндөгү ойлору.

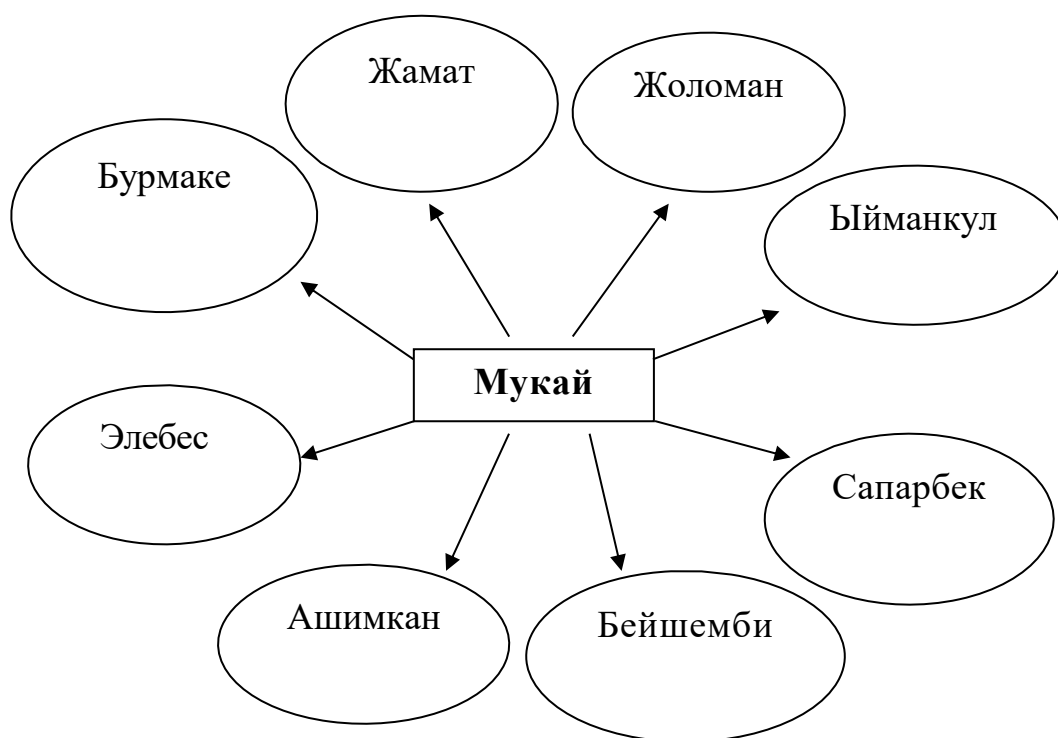
4) Гумандуулук – Мукайдагы эң негизги касиеттеринин бири. Бөбөктөрүнө камкордугу.

5) Мукай жана Жамат, Жоломан, Бйманкул, Сапарбек. Алардын жолдошчулук, достук, тилектештиги.

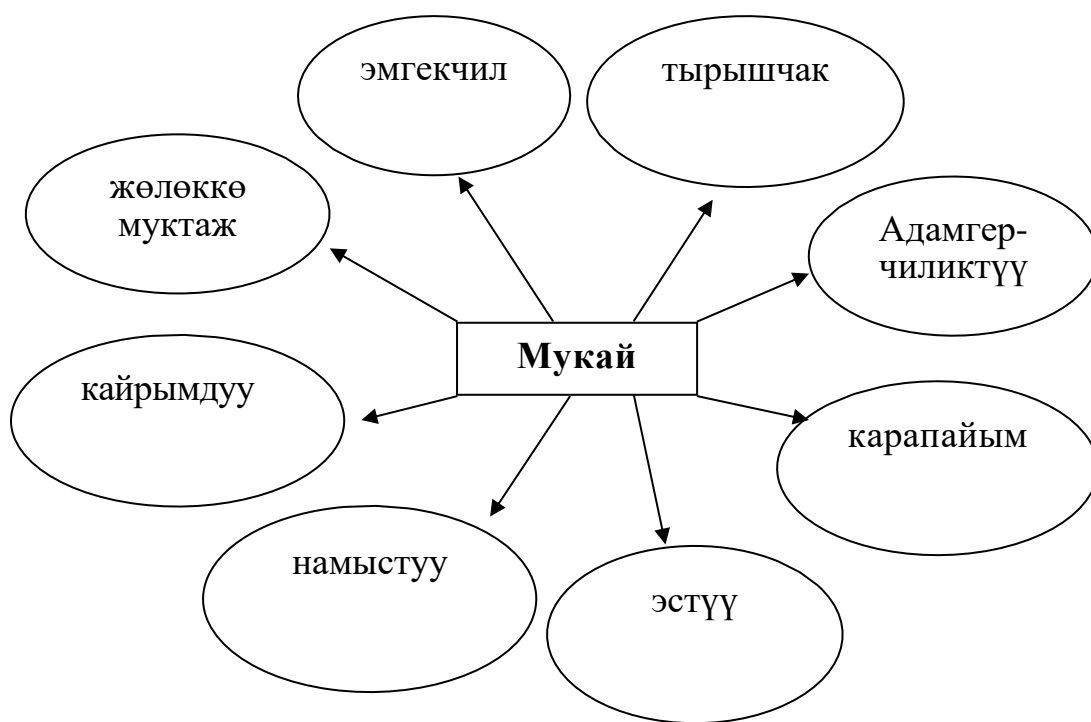
6) Мукай – эрки күчтүү, эмгекке, жокчулукка ымыркай кезинен бышкан кайраттуу балдардын бири [58, 410-б.].

Бул план Мукайдын образын кыйла терең ачып берет.

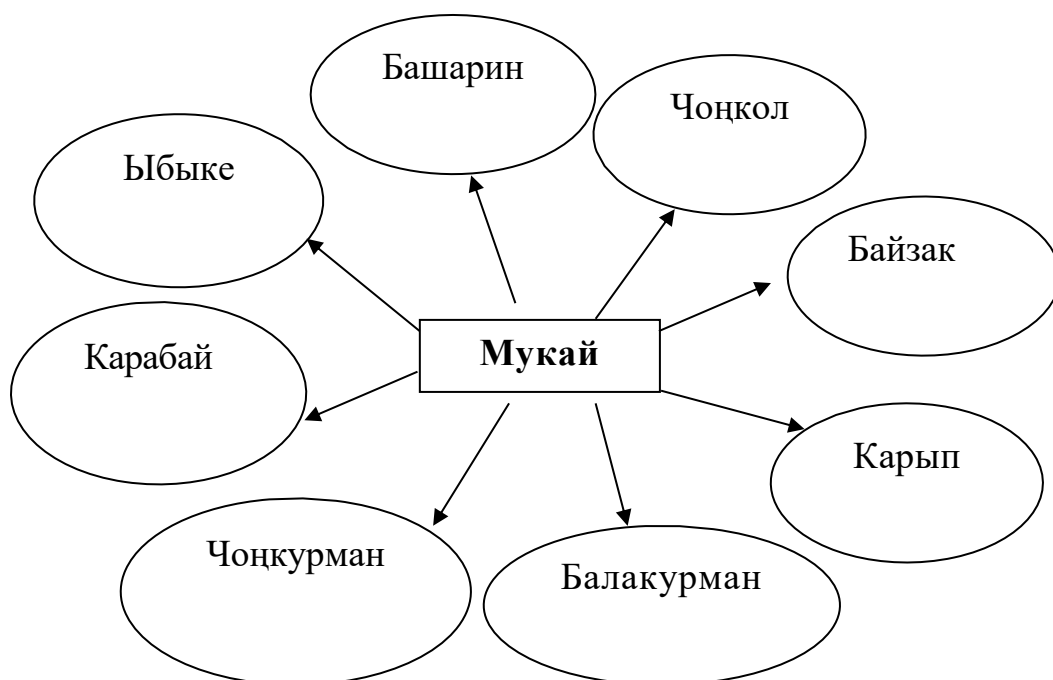
11. Ошол эле кезде анын кандай адамдар менен байланышканын талдоо үчүн мындай схема пайдаланабыз.

Сүрөт 4.1. – Мукайдын айлана-чөйрөсүндөгү адамдар

Сүрөт 4.2 – Мукайдын негизги сапаттары

Сүрөт 4.3. – Мукайдын айлана-чөйрөсүндөгү адамдар (уландысы)

Бул талдоолор жана схемалар окуучулардын ойлоосун өстүрүп, Мукай сөз кылып жаткан каармандарды жана Мукайдын сапаттарын эске көпкө сактоого

мүмкүнчүлүк жаратат.

12. Чыгарманын автобиографиялык мүнөзүн талдоо үчүн дагы бир тапшырмалар:

Романдагы жер-суу аттарын жазып чыгуу: Кызыл-Кыя, Сарытологой, Каркыра, Түп, Кеген, Каракол, Кулжа, Байсоорун, Үрүмчү, Жылдыз, Күчөргө, Чолок-Терек, Көк-Терек, Текес ж.б.

Романдагы тарыхый инсандар: Ыбыке болуш, Карабай старчын, Байзак болуш, стражник Чоңкол, Василий Башарин ж.б.

Буга бир мисал катары азыр да Каркыранын башталышындагы айыл Башарин деп аталарын, аны ушул чыгармадагы Василий Башариндин атынан (анын конушу болгон) аталып калганын айтуу да бул чыгарманын тарыхый-автобиографиялык негизин бекемдейт.

13. Сөздүк менен иштөө жумуштары.

Азыркы окуучулар М.Элебаев колдонгон мындан бир кылымдай мурда жалпы эл жапырт билген сөздөрдүн көбүн билбей калышты. Адабият боюнча хрестоматияда [214] бир катар сөздөргө түшүндүрмөлөр берилген, алар:

Төшөк тартып жатуу – ооруп, төшөктө гана жатып калган кишиге айтылат.

Поселка – поселок. Орус кыштактары көчмөн кыргыздардын тоо-таштагы айылдарына карата башкача болгон да алардын поселок дегенин кыргыздар тилине ыңгайлаштырып ушинтип айтышкан

Чыгдан жак – боз үйдө тамак-аш, идиш-аяк сактала турган жагын калкалап, тосуп коюу үчүн чийден токулуп жасалган калканч.

Моло – мүрзөнүн үстүн топурак менен бийик кылып үйүп койгонду ушундайча аташкан.

Акыр – атка жем, чөп салууга ылайыкталып атайын жасалган жай.

Шакел – чөп-чардын мал жеп атып, андан ары жегенде мүмкүн болбой калган жегенге жараксыз калдыгы.

Тогуз коргоол – кыргыз элинин улуттук оюну.

Чаңыттап – бозомук, суюп, киргилт кылып.

Жумурубузга жук болбойт – эч нерсеге жарабайт, билинбей дале калат

деген мааниде.

Көнөчөк – төөнүн терисинен ыштап жасалган, көнөктөн кичирээк идиш торгун – жибек кездеменин бир түрү.

Элечек – аялдардын баш кийими. Аны жасоого көп кездеме кетип, ошол кездеме менен оролуп чыккан, көбүнчө колунда бар адамдар кийген.

Садага – жетим-жесирге, карып-мискинге, думаналарга берилүүчү кайыр акча же буюм.

Төрт кыбыласы түгөл жетим – эч бир жакыны тирүү калбаган жетим.

Кара таан – абдан топтолуп, көп болуп учкан канаттуу.

Котур улак үчүн өлгөн өңкөй сараң – жеткен сараң, өтө эле сараң.

Болуш – ошол кездеги админстративдик-аймактык бөлүнүш. Алардын башчыларын да болуш дешкен.

Омбу кар – өңгүл-дөңгүл, өйдө-ылдый.

Насыбай – чекендинин, арчанын, теректин күлүн тамекиге кошуп талкалап, акиташ кошуп анын эринге салып шимиген нерсе.

Жаргылчак – дан тартуучу кол тегирмен.

Апийим – өсүмдүктүн бир түрү. Андан дары-дармек, баңгизаттарын даярдашкан.

Байсоорун – Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү жердин аты. Кийин Ананьево деп да аталып жүрдү.

Саяк, сарыбагыш – кыргыздын чоң уруулары.

Чылапчын – кир жууй турган, же кол чайкаганда кир суу куюла турган идиш.

Тыпын – топондун майда ыпыр-тыпыры. Топон болсо эгиндин даны алынгандан кийинки калган орду.

Мындай сөздүктү ар бир аймактын, класстын деңгээлине карата мугалимдер уланта берүүгө мүмкүн.

14. Автордун өзү тууралуу жазгандары. Мисалы, М.Элебаев 1940-жылы 3-октябрда өз колу менен жазган өмүр баянында мындай саптар бар: «Мен бала күндө жетимчиликти, жокчулукту көп кечирдим. Он бир жашымда ата-энемден

жетим калдым. 1916-жылы кыргыз козголоңунда Кытайга барып, Көк-Терек деген жерде бир кытайдын колунда турдум. Жаз алды менен бу жерден кайра тартып Суу-Ашуу, Кулжа, Жалгыз-Сай, Кетменти деген жерлерди басып отуруп, Жергент үйөзүнө караштуу Жон Ак-Суу деген жерге келип, бир уйгур дамбылдада жалданып туруп калдым.

Мында эки жылга жакын турдум да, кожоюнум коё бербеген соң, бир күнү түн катып качып чыктым. Бери келип Кыргыз-Сай деген казак-орус кыштагына келип, жайлай бир кыштактын музоосун багып турдум да, күзгө жуук болгондо, эми элге жетемин деген ой менен бу жерден бошоп алып, бир табак буудайды куурутуп, азык кылып алып жолго түштүм. Бу кезде жашым али он алтыга жете элек. Кыргыз-Сайдан жөө чыгып, 9 же 10 күн дегенде Ысык-Көл бетине келдим» [71, 125-б.].

Мына ушундай жазуучунун жеке жазгандары менен күндөлүктөрү да чыгарманы түшүнүүгө чоң жардам берет.

15. Чыгарма тууралуу пикирлер. Мисалы, мындай бир пикирлер менен окуучуларды тааныштырсак болот:

«Мукай - баарынан мурда, прозаик-жазуучу. Анын табигый мекени, стихиясы – проза. Мукайдын бардык күчү ушул кара сөзгө чыккан. Көөнөрбөс, оңой менен оңбос, эскирбес чыгармаларды ал кара сөздө жараткан. Мукай – кара сөздүн акыны» (С.Байгазиев) [71, 134-б.] ж.б. ушул сыяктуу пикирлер, ойлор.

Автобиографиялык чыгармаларды окутуунун жолдорун, ыкмаларын жогоруда «Узак жол» романын талдоо аркылуу көрсөтгүк, алар:

- чыгарманынын тексттин автордун өмүр баяны менен байланышта талдоо;
- автобиографиялык чыгармадагы «автобиографиялуу» жерлерди жана «кошумча» жерлерди таап, анын негизинде класста жамаатташып талкуу жүргүзүү, дискуссия өткөрүү;
- сүрөттөрдү жана видеолорду, кинофильмдерди көрүү жана алардын чыгарма менен байланышын талдоо;
- чыгармадагы тааныш эмес сөздөрдү аңдап түшүнүү үчүн сөздүктөр менен иштөө;

• кыргыз адабияты предметине автордун жашаган доорун, жашаган жерин, окуган, иштеген орундарын так көрсөтүү үчүн Кыргызстандын тарыхы, Кыргызстандын географиясы предметтери менен интеграциялап окутуу;

• автобиографиялык чыгармага тематикалык, образдык, поэтикалык талдоо жүргүзүү;

• чыгарманын негизинде жазуу иштерин жүргүзүү;

• окуучулар өз автобиографияларын жазып чыгуу;

• чыгарманы талдоо процессинде искусство чыгармаларын пайдалануу ж.б.

4.2. Чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу

Окуу программасына кирген кыргыз акын-жазуучуларынын жашаган доорун бир нечеге ажыратууга болот:

- 1) Аты уламышка айланган акындар
- 2) Орток түрк мурастарын жазган акындар
- 3) XIX кылымдын II жарымында жашаган акындар (төкмөлөр жана жазгычтар)
- 4) XX кылымдын башында (1900-1917) жашаган акын-жазуучулар
- 5) XX кылымдын 20-50-жылдарында жашаган акын-жазуучулар
- 6) XX кылымдын 50-90-жылдарында жашаган авторлор
- 7) Эгемендүүлүк жылдарындагы (постсоветтик учурдагы) акын-жазуучулар.

Бул, албетте, шарттуу бөлүштүрүү. Ошол эле бир доордо, бир мезгилде жашаган акындардын да аймактарына, устаттарына, тарбиясына ж.б. факторлорго карай айырмалары болот.

Кыргыз акындарынын ичинен өзгөчө тагдырдагы инсан - **Токтогул Сатылганов**. Анын өмүрү жана чыгармачылыгы, ырлары орто мектептин программасында кеңири берилген.

VIII класста акындын өмүр жана чыгармачылык жолу, «Кош, апаке», «Айланган тоонун бүркүтү», «Эңсеген элим, аманбы», «Жаштарга», «Эшмамбет менен учурашуу», «Гүлдөп ал», «Дүнүйө», «Алымкан», «Өмүр», «Карылык», «Өлүм алдында ырдаганы» деген ырлары, «Кедейкан» поэмасы окутулат. Андан тышкары VII класста Коргол Досу уулунун «Токтогулдун баласынын өлгөнүн угузганы», Алымкул Үсөнбай уулунун «Токтогул менен биринчи жолугушуу», XI класста Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» деген чыгармаларын окутууда улуу акындын өмүр жолуна дагы кайрылабыз.

«Кош, апаке» деген ырдын текстти менен тааныштырабыз [413].

Бул ыр болжолу 1898-жылы жай айларында Кетмен-Төбөдө ырдалган. Ырдын маанисин окуучуларга түшүндүрүү үчүн акын жашаган тарыхый доорду, ал кездеги коомдук түзүлүштү, уруулук чыр-чатактарды, акындын жеке сапаттарын түшүндүрүү керек. Аны бир нече учурга бөлүп түшүндүрсөк болот.

Биринчи учур – ырдын жаралган, ырдалган жери. 1898-жылы Анжиан козголоңу ишке ашпай калгандан кийин пристав Бушенов Жети-Суу, Олуя-Ата шаарларынан мергенчилерди жана казак отрядын алып келип Ийри-Суу деген жерден Токтогулду карматат. Аны менен Андаштын уулу Сары уста да кармалат, ал атактуу уста болгон [130, 237-б.]. Сапарбай, Кыпчакбай, Кутубай, Бакай, Качканак, Муратаалы, Мурзабек, Кулданбай, Молдосан, Карабап, Айдараалы, Курама, Мамыр, Баратаалы, Салбан, Кыдыраалы балбан, Айдараалы дегендер кармалат жана камалат. Булардын ири жетекчилери Шадыбек калпа, анын мырзасы жана катчысы намангандык өзбек Молдо Төрөхан Арипбай Агалыков менен кыргыз Даулет Акимбаев, айылдын бийи Төрө бий Бешкемпиров болгон. Мына ошол кармалуу учурунда Ийри-Сууда жогорудагы ыр эл көзүнчө ырдалып жатат.

Экинчи учур – «Керимбай кылды кесирди, кекенип мага эсирди» жана «Акыр бир күн алармын, Керимбайдан өчүмдү» деген саптар.

Т.Сатылгановдун тагдырында ага душмандык кылган Керимбай деген ким? Окуучулар бул каарман тууралуу маалымат алышы керек. Борбор Азияны кыдырган П.Кушнер «Горная Киргизия» деген китебинде (1929-жылы

Москвадан басылган) Кетмен-Төбөдө жашаган Керимбай Атахановдун сүрөтүн жарыялайт. Семиз киши болгон. Нарбото деген Рыскулбектин атасы да, анан баласы Нарбото уулу Рыскулбек да болуш болот, эл башкарат. 1851-жылы Рыскулбектин көзү өтүп, кызматы уулу Дыйканбайга калат, Дыйканбайдын көзү 1885-жылы өтөт, кийин Рыскулбек тукумунан Атакандын уулу Керимбай болуш болуп шайланат. Ал 1870-жылы туулуп, 1933-жылы каза болгон тарыхый инсан.

Мына ошол киши Токтогулдун камалышына себеп болуптур. Көрсө, Токтогул «Беш каман» деген ырды ырдап, Рыскулбектин беш баласы Дыйканбай, Акмат, Атакан, Миңбай, Мырзакан менен душман болот. Мына ошолор Анжиян көтөрүлүшүнүн шылтоосу менен акынды кармап беришет деп айтылат.

Наманган шаарынын төрагасы генерал-майор Лобавский баш болуп Убактылуу аскер соту 1898-жылдын 3-августундагы жабык отурумунда бул ишти карайт. Ошондогу акынга коюлган айып Кетмен-Төбөдө 3-июнь күнү 20 чакты кыргыздардын ичинде Шадыбек калпанын жанында Токтогулдун болгондугу. Алар орустарга каршы кутумчулук уюштуруу үчүн кеңешип жаткандыгы. Бул күнкү алардын жолугушуусун көргөндөр жана сотто күбө өткөндөр Бактыяр, Керимбай Атаханов, Чынаалы Беков. Ошолордун күбө болуусу менен Токтогул айыпталат.

Үчүнчү учур – Токтогул Сатылгановдун Анжиян көтөрүлүшүнө катыштыгы. Бул фактыны окуучуларга түшүндүрүү үчүн изилдөөчүлөрдүн пикирин окуучулар менен бирге талкуулайбыз:

Омор Сооронов: «Кетмен-Төбөдөн, Суусамырдан жигит даярдаганы келген Мадалы эшендин кишилери эң биринчи Токтогулга жолугушкан экен. Токтогул өзү минтип эскерет: «Мен жүгөрү сугарып атат элем. Анан бир жигит келип, Шадыбек калпа чакырып атат деди. Үйүнө барсам, үч киши бар экен. Бири ооган, бири өзбек, дагы бири ирандык окшойт. Мени бөлүп, бир боз үйгө киргизишти да жаңы кийим кийгизишти. Кийим мага өлчөп тигилгендей чак келди. Өмүрүмдө биринчи жолу өзүмө ылайык кийимди кийишим. Боз үйдүн жанында бир жакшы ат турган экен, ошого мингизишип, жанагы үч киши менен

Алексеевкага, дүкөн иштеткен намангандык өзбектин үйүнө келдик. Түн бир оокумга чейин биздин жерлерди орустар басып алгандыгы, аларды кантип кууп чыгыш керектиги жөнүндө сөз болду. Палоо желип бүткөндөн кийин колума комузумду алып, ырдамакчы болдум эле, жанагы үч кишинин бири «ырды коё туралы, бул жерде өтө олуттуу маселе талкууланып атат» деди.

Тиги үч кишиде ар кандай китептер, баракчалар бар экен. Ошолорду «кантип таратабыз» деген маселе коюлат. Бири «Токтогул таратсын» дегенде Шадыбек калпа: «жок, сен тарат, бул жерде көп киши менен аралашып жүрөсүң, көбүн тааныйсың» дейт дүкөнү бар өзбекке. Анан жума намаздарда, эл көп чогулган жерлерде жанагындай сөздөр айтыла баштайт да. Токтогул «Акмат, Дыйкан алдамчы, Атакан, Миңбай жалганчы» деп ырга кошкон «Беш камандын» бири Атакан ошол жерде болуш экен. Атакандын жигиттери «Токтогул да көтөрүлүшчүлөрдүн арасында жүрөт» деп айтышат...Токтогул көтөрүлүшкө түздөн-түз катышкан эмес, аякка жеткен да эмес. Биздин колдогу документтердин биринде да анын көтөрүлүшкө катышканы тууралуу маалымат жок. Сүргүнгө баары болуп 64 адам айдалат. Ошолордун ичинен эң көбү багыш, сарыбагыш, анан сарттар» [336].

Осмонакун Ибраимов: «Совет заманындагы тарых илими Токтогулдун биографиясындагы айрым маанилүү фактыларды абдан эле бурмалаптыр. Биринчиден, улуу ырчыны «Заман агымы» деп аталган Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылычтардан жасалма түрдө бөлүп карап жүрүшпүз. Жок, нака заманист, орус оторчулугуна каршы сөзү менен эле эмес, иши менен каршы чыккан, 1898-жылкы Анжиан көтөрүлүшү деген көтөрүлүшкө түздөн-түз катышкан ырчы Токтогул Сатылганов экен. Ага катышуусунун негизги себеби – орус бийлигинин кыргыз калкына көрсөткөн чектен тыш залымдиги, ачыктан-ачык кордогону жана жергиликтүү бай-манаптардын кош бийлиги болуптур. Бала чагынан бай-манаптарды, «эл жегенге жардамчы» эшен-калпаларды, төбөлдөрдү жек көргөн Токтогул Анжиан көтөрүлүшүнө чын ишеними менен катышканын өзү да Н.С.Ладушев деген орус интеллигенти менен сыр чечишкен убагында, 1928-жылы ачык айтып бериптир» [414].

Абдыкерим Муратов: «Рыскулбектин балдары Токтогулду Анжиан көтөрүлүшүнө катышкандарга ырдап берүүгө, элди үгүттөөгө өздөрү чакырып атпайбы. Мындан улам кетмен-төбөлүк Шадыбек калпа (Шадыбек Шергазы уулу) баш болгон жана жогоруда биз айткан Фергана өрөөнүнүн авторитеттеринин арасында Анжиан козголоңуна катышкандардын ичинде Рыскулбектин балдарынын өздөрү болуп калышы жана алардын мындан кутулуп кетиши гана Токтогул сыяктуу 64 абакчынын кыжырын кайнаткан болушу керек. Токтогулдун Керимбайларды жаман көрүп калышы эң алды менен ушуга байланыштуу го деп ойлоймун.

Токтогул «жазыксыз кеттим», «жалган жалаа менен кеттим» деп атпайбы, ал анын эркиндик үчүн, оторчулукка каршы күрөшкөнүм үчүн, ислам динин сактоого аракет кылганым үчүн – бул айыптоого, камоого, сүргүн кылууга эмес, кайра эл тарабынан мактоого, сый-ургал алууга, Алла Тааланын алдында мусурманчылык парызымды аткаргандыгым деп түшүнгөн. Чынында туура түшүнгөн. Бул жагынан ал айыпсыз болгон. Көтөрүлүштө жазаланган бардык 777 (*айрым маалыматтарда 546*) адам ошол ойдо дарга асылганы – асылып, камалганы – камалып кетти» [261, 92-б.].

«...Кетмен-Төбө жана Көк-Арт өрөөнүнүн кыргыздары бир ашта миңдей жигит топтолуп, мужуктарга чабуул кылабыз деп Чыйбыл болуш менен казы найыбы Молдо Рахматилланын тегерегине баш кошуп, болгон куралын, союздарын алып, буйрук күтүп даяр турушту. Каапырларга каршы казатта өлгөндөр шейит болуп, түз эле жаннатка түшөт деп молдолор айтса, акындар элди эркиндик үчүн күрөшкө үндөп жүрдү. Демек көтөрүлүштүн руханий лидерлери Мадали, же Ийикчи эшен болсо артынан, Алибек датка, Өмүрбек датка, Чыйбыл болуш, Баатыр миң башы Нармат уулу, Молдо Гайыпназар Артык уулу сыяктуу болуштар (волость башчылары), Арзыкул паңсат, Мухаммад Ибраим токсобо паңсат, казы Акмат молдо наиб Мырза уулу, Айтпай токсобо, айыл башы Молдо Касым амин, Сатыбай мырза ж.б. ири ишмерлер, кадыр-барктуу кишилер турган. Анын активдүү катышуучусу Кокон хандыгында иш башкаруучу, өзгөчө кадырлуу Зыйабидин максым болгон. Демек мына ушундай

масштабдуу иш-чарадан Токтогулдун оолак калышы мүмкүн эмес эле. Ал гана эмес жалпы калайык калк каржылык жана аскердик жардам берип турган. Ошол кездеги Фергана өрөөнүнүн бийлик башчылары Токтогул сыяктуу өнөр адамдарын атайын өздөрү алып жүргөн» [261, 80-б.].

Мына ушундай пикирлерден кийин тарых предметиндеги Кокон хандыгы, 1898-жылдыга Андижан көтөрүлүшү деген темалар эске түшүрүлүп, көтөрүлүштүн чыгуу себептери, аймагы, жүрүшү, басылышы жана аёосуз жазаланышы талкууланат. Ошондо окуучулар Т.Сатылгановдун 30-35 жаштагы учурунун тарыхый өзгөчөлүктөрү менен таанышат. Адамды, баатырды да, акынды да тарых, доор жарата тургандыгын билишет.

Бул тема анын «Айланган тоонун бүркүтү», «Казак жериндеги ыр», «Эңсеген элим аманбы» деген ырларын өтүү менен андан ары бекемделет.

Эгер Кокон хандыгынын мезгилинде жана падышалык Орусияга караган кезде жашаган акындарда башкача биография, башкача тагдыр болсо, XX кылымдын башында чыгармачылык менен алпурушкан жазуучуларда башкача тагдыр болду. Алардын бири – **Касым Тыныстанов**.

Касым Тыныстанов 1901-жылы 10-сентябрда азыркы Ысык-Көл районунун Чырпыкты деген айлында туулган. Атасы арабча билген, баласына ошол араб жазууларын үйрөтөт. 1909-1912-жылдарда Чырпыктыда мусулман мектебинде окуйт, кийин Сазановка (Байсорун) айылындагы өзбек медресесинен диний билим алат. 1914-1916-жылдары Караколдогу орус-тузем мектебинде орусча үч классты бүткөндө Үркүн чыгып, 1916-жылы Кытайга качкан.

Ал жактан 1918-жылы кайра келип, 1919-жылы Ташкент шаарына барып, ал жактан Казак-кыргыз агартуу институтунун даярдоо тобуна кирет. 1920-1924-жылдары «Өрис», «Ак-Жол» гезиттеринде, «Жас Кайрат», «Сана» журналдарында кызматкер болуп иштөө менен алгачкы ырларын жарыялаган.

1925-жылы Кыргыз Автономиялуу облусунун Академиялык Борборунун Кыргыз бөлүмүнүн катчысы болуп иштөө менен бир эле «Эркин-Тоо» гезитинин жооптуу редакторунун милдетин да аткарат. 1927-жылы Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Эл Агартуу Комиссары болуп дайындалып, үч жыл иштейт,

бир эле убакта «Жаны маданият» журналын уюштурат жана редактору болот (1928-1931).

1931-37-жылдарда Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, сектор башчысы, директордун милдетин аткаруучу, бир эле мезгилде Кыргыз педагогикалык институтунда мугалим болгон.

Алгачкы кыргызча ыры «Ала-Тоо» деп аталат, 1922-жылы жазылган «Жас кайрат» журналынын төрт санына «Мариям менен көл боюнда» деген аңгемеси «Келгин» деген жашыруун ат менен жарык көргөн. 1925-жылы Москвадан «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен ыр китеби жарык көрөт, ага 1919-1924-жылдары жазылган казак тилиндеги он эки, кыргыз тилиндеги жыйырма бир ыры жана «Жаныл Мырза» поэмасы кирген.

Маршактын ыры «Интернационалды», И. А. Крыловдун тамсилдерин, «Өзгөрүштүн ырлары» деген ат менен орустун революциялык маанайдагы ырларын кыргыз тилине которгон.

1924-жылы «Окуу китебин», 1926-жылы «Чоңдор үчүн алиппе», 1927-жылы «Эне тилибиз», 1933-жылы «Социалдык-экономикалык сөздүк», 1934-жылы «Кыргыз тилинин морфологиясы», 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксиси» деген китептерин жазып, караңгы элдин сабатын көтөрүүгө өзгөчө салым кошкон.

Адабият мугалиминин лекциясы мына ушул өңүттө барат. Мындан төмөнкү проблемалар талкууланат жана окуучуларга түшүнүктүү болот.

1) Касым Тыныстановдун өмүр баянынын башталашы башка акын-жазуучулардыкына окшоп кетет.

2) Касым Тыныстанов орус тилин жетик билген.

3) Касым Тыныстанов алгачкы чыгармаларын казак тилинде жазган.

4) Касым Тыныстанов эне тилибиздеги алгачкы басылмалардын («Эркин-Тоо», «Жаны маданият») уюштуруучусу жана редактору болгон.

5) Касым Тыныстанов кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерин жазган.

6) Касым Тыныстанов алгачкы кыргыз интеллегенттерин окутуп, тарбиялаган.

7) Касым Тыныстанов эң алгач профессор наамын 1936-жылы алган.

8) Касым Тыныстанов «Манас» эпосун жана кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын изилдеген.

9) Касым Тыныстанов Саякбай Каралаевдин «Манас» үчилтигин жазып алуунун демилгечиси жана уюштуруучусу болгон.

10) Касым Тыныстанов «Манас» эпосун алгачкы жолу орус тилине которгон.

11) Касым Тыныстанов кыргыз улутунан чыккан алгачкы мамлекеттик жана коомдук ишмер, акын, адабиятчы, котормочу, драматург жана агартуу иштерин уюштуруучулардын башчысы.

Демек, баары өз-өз ыгы, жолу менен кетип жаткан. Анан дал ошол учурда доор башка жакка бурулуп, адамдар бири-биринен шектенип, бири-бирин жамандап, сталиндик репрессиянын учкуну келе жаткан.

Ушул жерден мугалим тарых сабагынан өтүлгөн сталиндик репрессия тууралуу мындай түшүнүк бере кетет: Сталиндик репрессия – Иосиф Виссарионович Сталиндин (чыныгы фамилиясы Джугашвили) аты менен аталган бул массалык кыргын 1936-1938-жылдары СССРде болуп, Сталиндин өзү жана ага жакын турган партия жетекчилери 43 768 адамды атып салууга буюрган. Бул тууралуу НКВДнин жетекчиси Николай Ежов отчет берип турган. «Тазалоонун» статистикалык планын Сталин өзү аныктап, план аткарууга жан үрөп киришкен. Жалпы эле СССР мезгилинде 4,5 – 4,8 миллион адам саясий куугунтукка алынып, 1,1 миллиону өлүм жазасына тартылып, калганы ГУЛАГка айдалган, 6,5 миллион адам депортацияланып, 4 миллиону добуш берүү укугунан ажыратылган.

1935-жылдын апрель айында Сталиндин демилгеси менен кабыл алынган укуктук актыга ылайык «Чоң террор» башталган. Анын идеясына ылайык улуттук тилдин, адабияттын, тарыхтын материалдарын туура изилдеген илимий багыттарга тыюу салынып, көрүнүктүү илимпоз, окумуштуулар, инженер жана

дарыгерлер куугунтукталган. Мындай көрүнүш өлкөдөгү илим-билимге жана маданиятка чоң жоготуу алып келген. Тарых жана маданият сталиндик идеологияга тууралап жазылып, статистка зарыл гана сандарды көрсөтүп турган. Элдин саны, бир жылда канча өлүм болгону айтылган эмес.

Мына ушул доор, ушул репрессия кыргыз илиминин каймагы Касым Тыныстановдун башына келди. Ал башка авторлор менен бирге «Академия кечелери» аттуу пьесалар түрмөгүн жазышып, ага негиз кылынып «Манас» эпосундагы «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы» жана «Үргөнчтүн жээгинде Айчүрөктүн кырк кыз менен турушу» деген эки эпизод алынган.

«Академия кечелери» театрга коюла баштаган учурда 1933-жылдын 24-февралындагы жана 6-мартындагы «Кызыл Кыргызстан» гезитинин эки номерине Аалы Токомбаевдин «Академиялык кечеси тууралуу» жана «Академиялык кеченин тыянагы» деген эки макаласы жарыяланып, анда «Касым ырлар жыйнагы», өзгөчө андагы «Жаңыл Мырза» поэмасы, «Академиялык кечелери» бул өткөн феодалдык доорду көздөө, эскини идеалдаштыруу деп, улутчулдукка, түркчүлдүккө, исламчылдыкка айыпталган.

Жашында алаш ордочулар, туранчылар менен бирге болгон деген жарлык тагылат. 1937-жылы Москвадан чакыртылып, партиядан чыгарылып, 1-августта камалган. 1938-жылдын 5-ноябрында СССР Жогорку Аскер сотунун жабык көчмө сессиясында К.Тыныстановго 1921-жылдан тартып улутчул «Алаш-Ордо» уюмуна, андан кийин буржуазиячыл-улутчул, диверсиялык зыянкеч, «Социалдык-Туран» партиясынын жетекчилик тобуна кирген деген айып менен атууга өкүм кылынып, ал өкүм 7-ноябрда аткарылган.

Окуучулар менен К.Тыныстановдун ырларынан үзүндү окулат.

Күү уксам, күңгүрөнгөн, күүгө салган,

Угулсун мейли ыраактан, алда кайдан.

Өткөндүн бирин койбой терип айтып,

Далилдеп долуланса комуз жазган.

Элирбей эт жүрөгүм жатмагы жок,

Эрте-кеч өткөн күнүн ойлой азган.

Денине кан жүргөн соң көкүрөгүн
Эркиндеп дем албайбы жараланган.

Мойну узун күздүн түнү... уйкум качты,

Чубалжып учсуз, түпсүз кыял басты...

Кысылып көкүрөгүм, алым куруп,

Оодарды түпсүз кыял бербей башты.

Талаада темир аяз дооран сүрүп,

Чыгарбай күндүн көзүн таң да атпады.

Угулуп чалган комуз алда кайдан

Умачтай түн ортодо көзүмдү ачты («Жаңыл Мырза» поэмасы) [415].

Окуучуларга бул жана башка ушул сыяктуу үзүндүлөр окулган соң, алардын идеясынын «таза эместигин» табуу тапшырмасы берилет. Азыркы жаштар андан эскини эңсөөнү, жаңы заманга каршы келген ойлорду таба албайт. Мында тарыхый бир доордо болуп өткөн элде айтылып келген Жаңыл Мырза, анын баатырдыгы, эрдиктери тууралуу айтылгандыгы белгиленет.

Окуучуларга ачып көрсөтүлүүчү фактылар:

1. Касым Тыныстановдун чыгармаларында совет коому үчүн эч кандай жат идеялардын жоктугу.

2. Аалы Токомбаев менен Касым Тыныстановду атайын кайраштыруу.

3. Советтик идеология кыргыздын эң мыкты интелленти К.Тыныстановду жок кылуу менен башкалардын сесин алуу.

4. К.Тыныстановго байланышты ошол 1932-жылдан 1937-жылга чейинки окуялардын хроникасы менен окуучуларды тааныштыруу:

1932-жыл: Кыргыз театрында К.Тыныстановдун «Академия кечелери» аттуу пьесалар цикли боюнча оюн коюлат; «Ленинчил жаштын» 16-февралындагы санына А.Токомбаевдин «Академия кечеси... тууралуу» деген макаласы басылат; «Кызыл Кыргызстан» гезитине (№ 44, 48, 49, 54) А.Токомбаевдин «Академия кечесинин» тыянагы» деген сын макаласы жарыяланат; Партиянын Кыргыз обкомунун «Кыргыз совет адабияты тууралуу»

деген токтому чыгат; ВКП(б) БКнын «Көркөм адабият уюмдарын кайра куруу жөнүндө» токтому жарыяланат; КырАПП жоюлуп, Кыргызстан Жазуучулар Союзунун (КЖС) уюштуруу комитети түзүлөт.

1933-жыл: «Правда» гезитинин 7-марттагы санында К.Тыныстановдун чыгармалары сыналдат. 3-июнда Кыргыз АССР Эл комиссарлар Совети «Адабий көркөм чыгармалардын сапатын жакшыртуу жөнүндө» токтом кабыл алат; 7-июнда «Кызыл Кыргызстан» гезитине К.Тыныстановдун «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим» деген макаласы басылат; А.Токомбаевдин жазуучулук жана коомдук-саясий ишмердигинин 10 жылдыгы белгиленет; КЖСнын жалпы чогулушу болуп, А.Токомбаев «Адабият жат идеядан тазалансын» деген темада доклад жасайт.

1934-жыл: Январда болгон Кыргызстан областтык партиялык конференцияда К.Тыныстановдун идеялык каталары көрсөтүлүп, «Академия кечелери» театрдын репертуарынан алынып ташталган; 21-25-апрелде Кыргыз жазуучуларынын 1-съезди өтөт, А.Токомбаев «Жогорку көркөм жана чоң адабият үчүн» деген темада доклад жасайт. 6-майда СССР Жазуучулар Союзу деген уюмга мүчөлүккө кабыл алуу башталган. 17-августтан 1-сентябрга чейин СССР ЖСнин 1-съезди өтөт. М.Горький доклад жасайт. ЖСнин Уставы кабыл алынат. Кыргыз жазуучуларынан съездге А.Токомбаев, Ж.Турусбеков, М.Элебаев, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, К.Баялинов катышат [270].

Бул хронологиялык маалыматтарды мугалим менен окуучулар талдап, төмөнкүлөргө жетишет: К.Тыныстановду каралоо түздөн-түз партиялык чечимдер, токтомдор менен коштолуп тургандыгы; бул иште Жазуучулар союзу жана А.Токомбаев чоң роль ойногондугу; К.Тыныстановдун тагдыры тескери жакка чечилген сайын А.Токомбаев кызматтан жогорулап, кадыр-баркы өсүп отургандыгы ж.б.

«Академия кечелери» боюнча К.Тыныстановго коюлган дооматтар кандай экендигин билүү максатында окуучулар бир катар эмгектер менен таанышат. Өзгөчө К.Асаналиевдин мемуарында [72], К.Артыкбаевдин [66], С.Жигитовдун [155], С.Станалиевдин [343, 344], О.Ибраимовдун [165], С.Байгазиевдин [93],

А.Эркебаевдин [398], К.Даутовдун [143], Д.Асакееванын [73] эмгектеринде Касым Тыныстановдун биографиясын, анын тагдырынын доор кагылышы менен бет келишип, трагедия менен аякташын так, жеткиликтүү көрсөтүлөт.

Мугалим К.Тыныстановдун доордун курмандагы болгон трагедиялуу тагдырын дагы тереңирээк ачып берүү үчүн адабиятчылардын пикирин окуучулар менен бирге талдайт.

К.Асаналиев: «1932-жылы 1-апрелде Кыробкому оозеки чыгармачылыктын сюжетин, эң оболу «Манас» эпосунун мотивин, тарыхый инсандардын биографиясын көркөм чыгармага айландыруу негизинде «Академиялык кечелерде» пайдаланууну сунуш этет. Биринчи иретте – Касым Тыныстановго. Чынында да таланты жагынан да, эрудициясы боюнча да, дүйнөлүк адабиятка тааныштыгы жагынан да, ага тең келе турган эч ким жок болчу» [72, 183-б.].

Сынчынын бул пикирин талдап окуучулар төмөнкүдөй жыйынтык чыгарышты: биринчиси, «Академиялык кечелерди» партия өзү заказ берип жаздырып, кайра өзү сындаткан; экинчиси, 30-жылдардын башында «таланты жагынан да, эрудициясы боюнча да, дүйнөлүк адабиятка тааныштыгы жагынан да, ага тең келе турган эч ким жок» болгон, демек, К.Тыныстанов №1 интеллигент болгон, ушунун өзү ичи тар адамдардын көзүн кызарткан.

О.Ибраимов: «К.Тыныстановдун «Академия кечелери» – анын инсан катары, жазуучу катары эволюциясынын көрөсөн жемиши, жыйынтыгы десек болот. Бул пьесалар цикли баарынан мурун ошол кездеги большевиктердин идеологиясы атайылап жүргүзгөн тарыхый нигилизмге карама-каршы коюлган чыгарма болуп саналат» [165].

Адабиятчынын бул пикирин талдап окуучулар төмөнкүдөй жыйынтык чыгарышты: биринчиси, «Академия кечелери» 30-жылдардагы вульгардык сынга туш келип калып сахнадан алынып салынгандыгы; экинчиси, бул чыгарма өз мезгилинде өтө күчтүү жазылгандыгы; үчүнчүсү, жазуучу бул чыгармасы менен 30-жылдардагы тарыхый нигилизм менен күрөшкө чыккандыгы.

А.Эркебаев: «А.Токомбаевдин эң башкы дооматтары: К.Тыныстанов өткөн заманды даңазалайт, «пролетардык сахнада» «канкор» Манасты жана башка

феодалдарды көрсөтөт, эмгекчилер менен эзүүчүлөрдүн ортосундагы таптык айырмачылыкты жымсалдап, ошол аркылуу революцияга, Совет бийлигине каршы чыгат ж.у.с.» [398, 241-б.]

А.Эркебаевдин бул пикирин талдап окуучулар төмөнкүдөй жыйынтыкка келди: А.Токомбаевдин К.Тыныстановго койгон дооматты саясый багытта гана болгондугу, ал дооматтары аркылуу жазуучуну жыгып түшүү аракети гана көрүлгөндүгү.

Ушул сыяктуу башка пикирлер да талданып, алардан К.Тыныстановдун доору, анын чыгармачылыгы, 30-жылдардагы партиялык саясат тууралуу кенен маалымат алышат. Ошол эле «Манастын» негизинде «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» деген аталыштарда трилогия-пьеса жазган Жалил Садыков, «Теңири Манас» романын жазган Ашым Жакыпбеков эгемендүүлүк жылдарында Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктарды алгандыгы айтылат.

Жазуучулардын өмүр баянын доор менен байланышта окутууда ХХ кылымдын 30-жылдарындагы акындардын чыгармачылыгында эмгек темасын, колхоз темасын өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот, ал мезгилде акындардын ыр китептери да «Эмгек төлү», «Эмгек күүсү», «Эмгек» дегендей аталышта болгон.

Буга мүнөздүү мисал катары Алыкул Осмоновдун «Жибек кийген эрке кыз» деген ырын мисал келтиребиз [416].

Ыр жамгырда калган кыз жөнүндө, жамгырды шаардык кыздын жана тоо алдындагы айылда жашаган колхозчу атанын экөөнүн эки түрдүү кабыл алышы тууралуу ойлор берилген.

Бул ырды талдоодо «колхоз», «колхозчу», «легковой» деген түшүнүктөрдүн мааниси ачылат, азыркы окуучулар бул сөздөрүн лексикалык маанисин ача албайт. Андыктан мугалим А.Осмоновдун бул ыры жазылган мезгил – өткөн кылымдын 30-жылдарынын жалпы картинасы тууралуу маалымат берет, ал кездеги акындын жана жалпы элдин жашоосу менен тааныштырат.

4.3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык-документалдык чыгармаларды пайдалануунун жолдору

Документалдык-биографиялык же биографиялык-документалдык чыгарма деп тарыхый реалдуу тагдыр менен жашап өткөн инсан тууралуу, анын өмүр баянын көркөм баяндап берген чыгармаларды айтабыз. Бул чыгармалар сюжетин реалдуу турмуштук окуяларга негизденишет, адамдын образы көркөм жалпылоолордо архивдик маалыматтарга, эскерүүлөргө, күндөлүктөргө, ал адам тууралуу жакындан билген адамдардын айткандарына таянат.

Р.Кыдырбаева менен К.Асаналиев «белгилүү бир адамдын, маселен, атактуу жазуучунун, окумуштуунун, мамлекеттик, коомдук ишмердин туулгандан баштап акырына чейин өмүр баянынын урунтуктуу, маанилүү учурларын жазып чыгаруу биография деп аталат» деп аныктама берип, «өмүр баян десе да болот, бирок биография илимий дефиниция (аныктама) катарында кыргыз тилине кирип кетти» дейт [204].

Ал эми башка сөздүктө мындай аныктама берилет: «Биография (гр. – өмүрдү жазуу) – адам өмүрүнүн тарыхын жазуу. Адабияттаанууда жазуучунун өмүр жолу үйрөтүлөт. Бул же тигил акын же жазуучунун чыгармачылыгын изилдөө ишинде, аны үйрөнүүдө өмүр баяндык фактылардын, турмуштук окуялардын мааниси чоң. Көптөгөн өлкөлөрдө «Өрнөктүү адамдардын өмүрү» (ЖЗЛ) деген адабияттардын сериясы чыгып жатат. Алардын ичинде акын-жазуучулар да бар. Буларды үйрөнүүнүн мааниси чоң. Кийинки жылдары кыргыз адабиятында А.Осмоновдун, Ж.Турусбековдун, М.Элебаевдин чыгармачылык өмүр жолуна К.Жусупов («Ыр сабындагы өмүр»), С.Бөлөкбаев («Биздин Жусуп» повести), О.Сооронов (Мукай жөнүндө биографиялык мүнөздөгү чыгармалары) кайрылышты. Мамлекеттик жана коомдук ишмерлер И.Раззаков, С.Ибраимов, Н.Исанов, Т.Кулатов, Ж.Ибраимов, К.Оторбаев ж.б. жөнүндө биографиялык чыгармалар жазылган» [271, 384-б.].

Мындай чыгармаларга мисал катары алсак, А.Токомбаевдин «Мезгил учат»

повести сүрөтчү Гапар Айтиевдин, С.Өмүрбаевдин «Телегей» романы баатыр чабан Телегей Сагымбаеванын, Ш.Бейшеналиевдин «Болот калем» романы акын-агартуучу Тоголок Молдонун, Касым Каимовдун «Атай» романы ырчы, комузчу Атай Огонбаевдин өмүр жолунан алынган, бирок аларга кошумчалар көп киргизилип, ойдон чыгарылган каармандар, окуялар арасына синдирилген. Ал эми башка бир катар чыгармаларда, мисалы, тарыхый-биографиялык роман, повесть, аңгемелерде, очерктерде, эсселерде андан ойдон чыгарылган окуялар көп кошулбайт, документалдуулук сакталат. Буга мисал катары Кеңеш Жусуповдун «Бір сабындагы өмүр» эссесин алсак болот. Эссе, же документалдык баян, же биографиялык повесть акын Алыкул Осмоновдун өмүр жолун негиз кылып алат.

X класстар үчүн программада акындын өмүрү жана чыгармачылык жолу, лирикаларынан «Отуз жаш», «Өмүргө», «Дүнүйө», «Адамга», «Чын жолдош», «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген ырлары, «Жеңишбек», «Майдын түнү», «Махабат» поэмалары берилет. Булардын баарына 7 саат ыйгарылган. Программада мындай жазылган: «А.Осмоновдун мурда окуган чыгармаларын эске түшүрүү менен анын чыгармачылык индивидуалдуулугун жана новаторлугун ачып көрсөтүү. Философиялык лирикаларындагы («Отуз жаш», «Өмүргө», «Дүнүйө», «Адамга», «Чын жолдош») ойлорунун олуттуулугу, өлүм-өмүр жөнүндө толгонуулары, лирикалык каармандын чынчылдыгы, тазалыгы, ачыктыгы, өз дүйнөсүнөн сыгылып чыгышы. Акындын личностунун поэзияда чагылышы, дүйнөлүк адабий тажрыйбадан пайдаланышы. Өлбөстүктүн гарантиясы таза абийир, адал мээнет, ак кызмат, түбөлүктүү ырлар экендигин көрсөтүшү.

Махабат темасындагы поэзиясында («Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга») акындык толгонуулардын драматизми, көз карашынын карама-каршылыгы. Кыргыз совет поэзиясындагы сүйүү темасын чагылдыруудагы салтты Алыкулдун бузуп чыгышы. Акындын сыр жашырбас ачыктыгы, ышкы кумарынын бийиктиги. Ашыктык ырларынын эстетикалык күчү, аял бейнесинин ачылышы.

«Жеңишбек» – согуш трагедиясын чагылдырган кыска-нуска поэма. Окуя кууган, сюжет курган поэмалардан «Жеңишбектин» айырмасы. Миңбай карыянын арман-күйүтү жана анын табият менен гармониясы. Поэманын эмоционалдык-экспрессивдүү күчү, андагы лирикалык чегинүүлөр, риторикалык суроо-кайрылуулар, психологиялык деталдар.

«Майдын түнү» поэмасы – адамдын моралдык ыймандык касиетин чагылдырган чыгарма. Турмуштук бир кырдаалда инсандардын ички татаал дүйнөсүн ачуу. Таза сулуу жана кызганчаактык. Мүнөз жана аракеттердин мотивировкаланышы. Баян менен Бүбүштүн образын ачуудагы алардын ички дүйнөсү менен тышкы кыймыл-аракетин бирдикте алып баруу. Поэмадагы лирикалык чегинүүлөр, пейзаждык сүрөттөөлөр.

«Махабат» – лиро-романтикалык поэма. Касым менен Күлшайдын тагдырын согуш темасы менен байланыштыруу жана андагы шарттуу-фантастикалык ыкма. Сүйүү сезиминин Мекен менен бирдикте каралышы. Чыгармада кызыл сызык сыяктуу туруктуулуктун, адамдык эрктин көрсөтүлүшү.

А.Осмоновдун ыр куруу чеберчилиги, образ ачуу өзгөчөлүгү. Акындын кыргыз адабиятынын кийинки өнүгүшүнө тийгизген таасири жана которулушу, изилдениши.

Кошумча окуу үчүн. А.Осмонов «Эскерме», «Менин күнүм», «Жакшы ыр жазсам», «Билбейм кандай...».

Адабият таануу жана сын. С.Жигитов. «Акындын эки өмүрү» китеби» [216, 45-46-бб.].

Акындын лирикаларын окутуу боюнча бир топ эмгектер жазылган (Б.Алымов, С.Батаканова, С.Момуналиев, Т.Мусамбетов, А.Муратов ж.б.), бирок ошолордун ичинен анын өмүр баянын жана чыгармачылыгын үйрөнүү процессинде Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» деген эссесин колдонуу технологиялары сунушталган эмес.

Муну эки жактуу кароо керек: биринчиси, X класста А.Осмоновго арналган сабактарда «Ыр сабындагы өмүрдү» пайдалануу, экинчиси, XI класста Кеңеш

Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» деген эссесин окутуу учурунда А.Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу маалыматтарды колдонуу. Демек, бул эки материал бири-бирин толуктап, колдойт. Мугалим бул мүмкүнчүлүктүү туура жана натыйжалуу пайдалана билиши керек.

Сабакта адегенде адабият теориясынан эссе тууралуу түшүнүк берилет: «Эссе» француз тилинен биздин тилге которгондо «тажрыйба», «иштелип бүтпөгөн чыгарма» деген маанилерди билдирет. Эссе адабияттын бир жанры болуп, документалдуулугу, тарыхый-биографиялык темага кайрылгандыгы менен айырмаланат. Адегенде XII кылымда Европада жаралып, адабий сын сыяктуу теманы баяндоо ырааттуу берилбей, эркин берилген. Автордун ой жүгүртүүлөрүнө, кыялданууларына кеңири жол ачылып, эссечи ар тараптуу чабыттап, өзү жазып жаткан темага өз оюн батыл аралаштырат. Стили образдуу келип, сүйлөө речине жакын жана курч болот, мындай чыгармаларда көбүнчө философия, эстетика, адабий сын, көркөм публицистика, илимий маалыматтар аралашып келе берет. Жанрдын башкы белгиси – документалдуулугу, б.а. тарыхый болгон окуяга, реалдуу турмушка, чыныгы жашап өткөн жана жашап жаткан каармандарга кайрылышы. Бул жагынан ал очеркке жакын, а бирок фантазиясынын байлыгы, субъективдүү ой пикири, тигил же бул окуяга, адамга, тагдыр-мүнөзгө мамилесинин күчтүү берилиши. Мындай эссе жанрына мисал кылып Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр», «Жаз», «Тулпар» ж.б. чыгармаларын көрсөтсөк болот» [271, 192-б.].

«Ыр сабындагы өмүр» 1974-жылы жарыяланып, кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүш катары адабий сында да, окурмандар чөйрөсүндө да жогору бааланган. «...анда окурман ык алып калган тез-тез өзгөрүп турган окуялар да, биринен бири куушуп келген сюжет да жок эле, анда акындын күндөлүгү, ырлары, Алыкул тууралуу бирөөлөрдүн эскерүүлөрү, архивдеги саргарган барактар, жазуучунун жеке сезим-туюмдары аралаш келип, акыры бир адамдын – Алыкул акындын ыр сабында калган өмүр жолун, сүйүүсүн, достугун, адабиятка мамилесин, чыгармачылык азабын, ырахатын, сүйүүдөн тапкан кайгысын, оору менен кармашкан оор күндөрүн айтып берүү максаты коюлат.

Буга чейин чыгармачыл адамдар тууралуу жазылган менен (А.Токомбаев «Мезгил учат», К.Каимов «Атай» ж.б.) мындай жеке кайгыны, жеке тагдырды эссе формасында ачып берген эмес эле» [69, 191-б.].

«Бір сабындагы өмүрдүн» «Бет ачарында» минтип баяндайт: «Көптөн бери акындын өмүрүнө кулак кагып, иликтеп келем. Алыкулдун баскан жолдорун, түнөгөн үйлөрүн, чогуу жүргөн досторун көрүп, сүйгөн адамдары менен бетмебет маектештим. Акындын кол жазмаларын барактадым... Чынчыл, ары иштерман, ары адил акындын өмүрү жөнүндө окуучу менен... маектешким келди. Эң оболу акындын өмүрүн камтыган бир көркөм чыгарма жазсам деп да көрдүм. Антсе да болор эле го. Канткен менен Алыкул акындын өмүрүн угуптуйгандай чындыгын маалымдасам окуучуга кызыктуу болгудай көрүндү» [157, 3-б.].

Мектепте акындын махабат темасындагы «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген үч ыры окутулат [416].

Бул ыр мындай караганда лирикалык каармандын ички толгонуулары, ар бир акын эле ойдон чыгарып жаза берчү саптар сыяктанат. Алыкултаануучу адабиятчылардын (А.Садыков, К.Бобулов, С.Жигитов, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Ш.Үмөталиев, Б.Шамшиев, П.Казыбаев, М.Тентимишов ж.б.) эмгектери менен таанышып чыкканда, алар Алыкул өз ырларында өзүн жазганын далилдешет. Демек, ыр кандайдыр бир даражада автобиографиялуу.

Автобиография – Алыкулду таанытуучу, Алыкулду Алыкул кылып турган касиет. Эгер ал жаңы эле төрөлгөн перзентинен айрылып калбаганда, сүйгөн кызы, алган жары менен ажырашып кетпегенде, акыр бир күн өлүм алып келүүчү оорусу тууралуу билбегенде мындай элегиялуу, трагедиялуу лирикаларды жарата алмак эмес. Ал колхоз-совхоз, эмгек, достук, мекен темасынан дагы тереңдеп кирип, өмүр, өлүм, өзү жөнүндө жазды, ал ырларына өзүнүн жеке тагдырын, жеке «Менин» төгүп берди.

Акындын махабат темасындагы «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген ырлары бул ойлорду толук чагылдыруучу фактылардан. Аны биз сабакта ырлардын талдоо процессинде «Бір сабындагы өмүр» эссесине кайрылуу менен

толук ынанабыз.

Мындагы акындын биринчи сүйүүсү ырда: «...эң биринчи жаш сүйүү, бермет, жакут, каухар кийип жолукту, кучактадым, өптүм, кыстым боорума, бул турмушта өлгөнчө бир болууга».

Демек, өзүнчө бир бийик сүйүү, романтикалык дүйнө. Бирок ал сүйүү «эң жалганчы нерсе экен, кош деди да от карматты колума».

Муну «Бір сабындагы өмүр» эссесинин «Алгачкы махабат баяны» деген бөлүмдө мындай баяндан көрөбүз: «Алыкулдун сүйгөнү Айдай Жигиталиева деген кыз болгон. Ал айылдан он үч жашында Фрунзе калаасына келип, педтехникумдан окуган. Айдай он жетиде, жаш чыбыктай солкулдаган, ажардуу, кой көздүү, олоң чачтуу, маңдайы жарык, кийимди сынга салгандай жарашыктуу кийинген, кыз бурак эле. Орундуу сүйлөгөн, бир сырдуу, токтоо, сөздү тыңшаган жаракөр. Аны курбулары «Айдай», «Күндөй» деп тамашалап эркелетишет. Комсомолдук ишке жан үрөп катышкан, кыздарга сүйлөсө «бир адам болсок ээ» деп оозунан түшүрбөй кыялданаар эле. Айдай окуу жайындагы улан-ушактардын көзүнө түшүп жүрчү. Уландар кызга далай ашыктык каттарын жазышчу. Кыз эч кимисине жооп бербеди.

Ушундай кезде Алыкулдун ыр менен жазылган каты ылажы болуп, Айдай кыздын жүрөгүн тыз эттирди. Алыкулдун Айдайга арналган «Гүл жана куш» деген ыры 1936-жылы жазылган.

Алыкул кийинчерээк жазгандай, жан кемеси ышкы отуна чаалыкты: «Ошондуктан эң биринчи жаш сүйүү бермет, жакут, каухар кийип жолукту» [157, 17-б.].

Окуучулар андан ары акын менен Айдайдын сүйүү баяндары, каттары тууралуу бөлүмдөрдү окушат, экөөнүн ажырашуу себебин мындай дейт: «Ушул айда (1938-жылдын майы) мен өмүрүмдө биринчи сүйгөн Айдай Жигиталиева деген кыз менен ажырашкан болчумун. Анын себеби эмне экенин ушул күнгө чейин билбейм» [157, 18-б.].

«Алыкул Койсарыда өмүрүндөгү бактылуу да, түйшүктүү да күндөрдү өткөрдү. Ал куру кыял менен кош айтышып, чындык менен табышты. Алыкулга

дүйнө ажайып ачылып, сырдуу көрүндү, жан дүйнөсү байып, колу-жолу бош эркин кушка окшоду. Ал көнүмүш талаш, ичи тардык, дүнүйө, көроокат азгырыгынан арылды, жаны сеп ала түштү. А тургай оорудан да, өлүмдөн да баягыдай коркпой, тобокел карады. Ал жаштык күндөрдү, курбуларды, Айдайды эстеди. Алыкул жаш кездеги ашыктык делебесин өмүр бою ала жүргүсү келди» [157, 19-б.].

Эмне мына ушундай эч кимге атпай турган адам сырларын азыркы окуучуларга айта берүү керекпи деген суроо коюлат.

Кээ бир мугалимдер, ата-энелер акындардын сүйүү темасындагы ырларын окууга, балдардын сүйүү романдары менен таанышуусуна каршы чыгышат. Буга өзгөчө диний чөйрөгө жакын адамдар сын көз менен караганын айта кетүүгө тийишпиз.

Мугалимдерге жана коомчулукка дүйнөлүк адабияттан алынган мисалдарды эскерте кетмекпиз. Француз жазуучусу Алигер Данте (1265-1321) Беатриче деген кызды сүйүп калат. Ал кыз 1267-жылы туулган, 1287-жылы турмушка чыккан жана 1290-жылы 23 жашында каза болуп калган, реалдуу жашаган тарыхый адам болгон. Ошол сүйүүсүн ыр менен басып А.Данте дүйнөлүк адабияттын классикасына айланган «Ажайып комедия» («Божественная комедия») деген чыгармасын жазат.

Франческо Петрарка (1304-1375) чиркөөдө 1327-жылы 6-апрелде бейтааныш бирөөнү көрүп, анын улуулугуна карабай ашык болуп, ага арнап сүйүү ырларын, сонеттерин чыгара баштайт. Кыздын аты Лаура эле, ошол сүйгөн адамы деп акылдан азат, аял башка бирөөгө турмушка чыгып, он бир балалуу болсо да акын ырга салат берет, 1348-жылы Лаура каза болот, бирок акын анын сулуулугун, акылынын тунуктугун, ургаачылык касиеттерин тынымсыз ырга айлантип өмүрү өтөт. Бул ыр дагы алты кылымдан бери ашыктардын бири-бирине жазышкан каттарына кирип, ашыктардын бири-бирине айткан сөздөрүнө сиңип келет.

Немец акыны Иоганн Фольфганг Гёте (1749-1832) Франкфуртта аябай бай үй-бүлөдө туулган. Жашынан билим алып көп тилдерди билген. Ошол таанымал

акын, бай көпөс жетимиш беш жашында он сегиз жашар Ульрика деген кызды сүйүп калып, ага арнап толгон-токой сүйүү ырларын жазып калтырган [76, 100-102-бб.]. Ал ырлар да дүйнөлүк поэзияда махабат ырларынын көч башында келет.

Дүйнөлүк поэзиянын эң бийик чокусу орус акыны А.С.Пушкин (1799-1837) болсо, анын поэзиясынын чокусу «Евгений Онегин» романы менен «А.Кернге» деген ыры. А.С.Пушкин 1819-жылы Анна Керн деген аялга жолугат, ал үй-бүлөсү бар кошуна келин эле. Аны он алты жашында өзүнөн отуз жаш улуу генералга зордуктап эле турмушка берип коюшкан экен. Керн орустун улуу акынынын чыгармачылыгын баалай билген, экөөнүн ортосунда сүйүү сезимдери өткөн, алар мындай керемет ырга айланган.

Көз алдымда турат бир укмуш:
Көрүнгөнүң мага мелт этип,
Шумдук эле көркүң унуткус,
Шуу дей түшкөн жүрөк селт этип.

Көңүл чөгүп жүрдүм буулугуп,
Көп эңседим түйшүк ичинде.
Дилгир үнүң даана угулуп,
Дидарыңды көргөм түшүмдө.

Жаштык өттү, жылдар күбүлдү,
Жаш кыялдан үмүт үзүлдү.
Укпай калып лаззат үнүңдү,
Унуттум го аруу жүзүңдү.

Күнүрт жакта, жылас сүргүндө,
Күндөр жылды сүңгүп күүгүмгө.
Жакшылыксыз, жансыз, толкунсуз,
Жар сүйүүсүз же бир ый-муңсуз.

Сезимге зор кыял кирди эми,
Сен көрүндүң кайра жарк этип.
Шуу дегендей көздөн бир пери,
Шумдук элес келди жалт этип.

Кенен согуп жүрөк туйлады,
Келди баары күткөн ордуна:
Жар сүйүү да, шык да, ый дагы,
Жакшылык да, тоодой толкун да (которгон Эрнис Турсунов) [148, 86-б.].

Мына ушул бир ырга каарман болгон Анна Керн тууралуу орус тарыхчылары, адабиятчылары жүздөгөн макалаларды жазды, художниктер сүрөттөрүн тартты, анын образын ар түрдүү трактовкалашты. Бул эки тагдыр тууралуу орус балдары мектеп партасынан эле тааныш болушуп, ырды жатка айтып, сүйүүнүн даңалазуу ыры кылды.

Тилекке каршы, мындай көрүнүштөр кыргыз адабиятынын тарыхында учураса да, алар тууралуу советтик учурда айтуудан, жазуудан тайсалдып келип, эми болсо алардын көбү унутулду. Аалы Токомбаевдин «Мунарым», Алыкул Осмоновдун «Саанчы жеңе», Мидин Алыбаевдин көптөгөн махабат ырлары, Омор Султановдун «Сен жөнүндө поэма» деген чыгармалары кимге арналган эле, акындардын чыгармачылык илхамын ойготкон периштелер кимдер эле? Аларды изилдеп, окуп-билип коюу окурман үчүн керек болчу. Бул жагынан Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» эссесиндеги жакшы башталыштар улантылбай калды.

Жогорудагы «Сүйүү жана мен» деген ырдагы акындын сүйгөндөрүнүн экинчиси [416].

«Ыр сабындагы өмүр» эссесинде Зейнеп экендигин билебиз: «Алыкул жыйырма бешке чыгып калган, шыңга бойлуу жигит кези. Эки жылдан бери Москвага тынбай каттайт. Келээр менен Зейнепке барат. Кыз театралдык институтта окуйт. Алыкул кызды педтехникумда жүргөндө сыртынан билүүчү.

Москвада экөө ынак болуп кетишти» [157, 33-б.]. Андан ары экөөнүн үйлөнүшү, бактылуу күндөрү айтылат. 1942-жылдын кышында балалуу болушат. Ал учур тууралуу кийин ошол кездеги жары Талипова Зейнеп минтип эскерет: «...кызыбыз төрөлгөндөн кийин үй-бүлөбүзгө кандайдыр жылуулук кирди. Алыкул кубанганынан уктабай чыгат. Абалымды, кызымдын абалын сурамжылап, төрөт үйүнө нечен келип, нечен кетет.

Адегенде кызыбызга ысым таппай кыйналдык. Алыкул кызына угумдуу, кооз, ошону менен бирге мааниси жетимдүү кыргыз ысмын койгусу келди. Акыры эң сонун ат тапты – Жыпар! Ооба, чынында Жыпар угумдуу ысым эле [357].

Ушул кызы чарчап калган соң экөөнүн ымаласы бузулгандыгы, бири-биринен алыстап кеткендиги «Ыр сабындагы өмүрдө» таасирдүү берилет.

Бирок сүйүү уудан бүткөн нерсе экен,

Үчүнчүсү, заар чачты бетиме, - деген саптары бар.

Бул үчүнчү аял тууралуу «Ыр сабындагы өмүрдө» айтылбайт.

К. Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» эссесин А. Осмоновдун Ысык-Көл түрмөгүндөгү ырларын, философиялык лирикаларын, поэмаларын талдоо учурунда да пайлансак болот. Ал чыгармада эң негизгиси Алыкул Осмоновдун образы акын катары жана адам катары терең ачылган.

«Ыр сабындагы өмүр» эссесинде ондогон адамдардын аттары аталып, ондогон адамдар менен кездешсек да, анда башкы образ катары биринчи планга Алыкул Осмонов гана чыгат. Ал жетектөөчү фигура. Жазуучу да, жазуучуну ээрчип биз да Алыкулдун гана айланасында жүрөбүз. Алыкул татаал тагдырды башынан кечирген инсан. Анын жанжолдошу оору болгон, ошол кездеги медицина анын кургак учук оорусун айыктырууга алсыздык кылган, ал ошол оорусу бирөөлөргө жугуп калбасын деп этияттанып жашап, акыры өзү бир үйдө жалгыз калган. Ошол жалгыздыкта анын эрмеги да, өзүн сооротору да, өмүрүн улантат деп ишенгени да поэзия гана болгон. Дүйнөлүк классиктерди кайра-кайра казып окуган, алар менен атаандашкан, чыгармачылык сырларын чукуп казып, алардын табылгаларын өздөштүрүү менен өз өнөрканасында иштеп

чыккан. Бул жагынан өз мезгилинде кыргыз адабиятынын бир да өкүлү ага жеткен эмес.

Эсседе Алыкул табиятка жакын, жаратылыш менен сырдаш киши, ошон үчүн ал Ысык-Көлгө барып турат. Жашоо үчүн күрөшөт. Эмгек адамдары, айылдык карапайым кишилер менен бир болуп, алардын турмушунан алып ырларды жазат, аларды өзүнөн алда канча жогору коёт, көп нерселерди ошол жөнөкөй кишилерден аларын жашырбай жазат.

Ал – поэзиянын алдында акындык милдетин ак аткарган, бир жолу даяр кол жазмасын өрттөп да салган, чыгармачылыктагы бут тосууларга эчен жолу кабылса да, уулуу сынга уукса да, көбүнчө жүрөгүнөн чыккан гана нерсени жазган. Алыкул отуз беш гана жашка жеткен. Өзүнүн ошол аз жашоосун билгендей, күнү өтүп бара жатканын сезгендей өмүрүнүн акыркы беш жылын абдан жемиштүү өткөрүп, жалаң гана ыр, пьеса жазуу, которуу менен алектенди.

Ошол эле кезде эсседе акындын түнттүгү, көктүгү, айрым учурда кекчилдиги, тартынчаактыгы сыяктуу сапаттары мисалдар жана эскерүүлөр аркылуу ынанымдуу көрсөтүлөт.

К. Жусупов эссесинде ачып берген Алыкул бул акын гана эмес, жаштарга таалим-тарбия берүүгө үндөгөн үлгүлүү инсан, кыргыз маданиятынын тарыхындагы эң атактуу да, өрнөктүү да жашап өткөн унутулгус каарман» [68, 196-197-бб.].

Мына ошол эссе менен акындын ырларынын байланышын ачып берүү үчүн мындай методикалык сунуштар эффективдүү экендигин аныктадык:

1) Бир эле учурда эссени да, акындын күндөлүктөрүн да окуп, анда айтылган ойлор кайсыл ырларды чагылдырылгандыгын табуу.

2) Акындын мүнөзү ырларда жана эсседе кандай берилгендигин салыштырып талдоо.

3) К. Жусуповдун бул же тигил окуялар тууралуу айтканда ою жаңылыш болбосун үчүн ал окуяларды көрүп-билгендердин эскерүүлөрүн, күндөлүктөрдү, ырларды, каттарды, сүрөттөрдү мисалга келтириши.

4) «Ыр сабындагы өмүр» эссесинде А. Осмоновдун ырларынын колдонулушу жана анын идеялык-эстетикалык маани, маңызы, функциясы.

5) «Ыр сабындагы өмүр» эссесинде баяндалган боюнча акындын «Бөбөккө» деген ырынын жазылыш тарыхы.

6) Алыкулдун ыр жазуу, чыгарма жаратуу ыкмасы, иштөө ыргагы К.Жусуповдун чагылдыруусунда.

7) Акындын ырларынан жана ошол ыр тууралуу эсседеги тексттерден көркөм окуу.

8) Эссенин негизинде сахналык оюн коюу.

9) Дил баян жазуу. Темалары: «Алыкулдун өмүрү – ыр сабындагы өмүр», «Ыр сабындагы өмүр калтырган таасирлер» ж.б.

Акын-жазуучунун биографиясын окутууда ал кишини көрүп-билген адамдардын эскерүүлөрүнүн, пикирлеринин да мааниси чоң. Мындай пикирлерди колдонуу автор тууралуу маалыматты кеңейтет, окулуучу чыгарманын таасирдүүлүгүн арттырат. Бул багытта биз Жеңижоктун өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун технологияларын иштеп чыктык.

Сабактын максаты: Жеңижоктун өмүрү жана чыгармачылык жолу, акын катары калыптанышы жана ага таасир эткен жагдай-шарттар жөнүндө түшүнүк берүү. Ырларындагы философиялык ойлорун, адамгерчилик милдет тууралуу айткандарын балдарга жеткирүү. Акындын ыр жаратуу чеберчилигин ачып берүү. Балдарды адабиятты сүйүүгө тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: Акындын портрети, акын жөнүндөгү замандаштарынын, окумуштуулардын айткан пикирлери жазылган плакаттар, акындын обондуу ырларынын дисктери, компьютер, акындын чыгармаларына карата тартылган сүрөттөр, Кыргызстандын картасы, ырларынын тизмеси жазылган таблицалар, акындын китептери ж.б.

Сабактын жүрүшү: Сабак Жеңижоктун обондуу ырларын («Балам жок», «Көк сулуу», «Балалык», «Акан суу» ж.б. ырларынын бирин) компьютердин уктуруу менен башталат. Мугалим окуучулардан Жеңижок менен

мурдатан тааныш же тааныш эмес экендигин, акын жөнүндө кандай маалыматтарды билише тургандыгын сурайт. Окуучулардын ойлорун уккандан кийин, акындын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө даярдалган тексттин 1-бөлүгүн таратып, окууга көрсөтмө берет. Окуучулар окуп чыгышат:

1.Кыскача өмүрү. Өтө Көкө уулу 1860-жылы Таластын Сары-Көбөн чөлкөмүндөгү Кызыл-Адыр (азыркы Кара-Буура районунун Жийде айылы) аймагында туулган. Өтөнүн чоң атасы Жээналы, андан Мураталы, Сейталы, Көкө. Көкөдөн өтө, Болотой, Карагыз. Атасы менен апасы Алтынай удаа кайтыш болгон. Ошентип, үч бала томолой жетим калган, аларды чоң атасынын бир тууганы Сейталынын баласы Баялы багып алган. Өтөнүн тестиер кезинде колуна барсылдак жара чыгып, айыккан жерлери ала болуп калат. Ошол ала оорусунун айынан Аксыга – таякелеринин колуна кетет. Ал жактан сабаты ачылып, окуп жазганды үйрөнөт. Анан ырчылыкка оойт. Нурмолдо менен айтышып, аны жеңгенден кийин Өтө аты калып, Жеңижок атыгып кеткен. Турагы Аксы районундагы Кара-Суу кыштагы болгон. Өмүрүн ошол жерде өткөргөн.

Окуучулар тексттин биринчи бөлүгүн окуп бүткөндөн кийин, мугалим дагы кошумча маалыматтар менен бышыктап, экинчи бөлүктү окуганга көрсөтмө берет. Ар бир бөлүк окулгандан кийин мугалим тарабынан бышыкталып, окуучуларга суроолор берилип турат.

2.Мойнуна таш байлап... Ташкара чакан той берет. Кара курсактын камын жеп, Өтө да кемегенин жанында от жаккандарга аралашып жүргөнүн Ташкара байкап, бир жигитин чакырып: «Тээтиги Өтөнү эмне кемегенин жанына жолотосуңар? Ала менен ооруп кетиптир го! Оорусу элге жугат, бир көк жетим менен таластык көбөйбөйт да, азайбайт, алып барып, мойнуна таш байлап, Кара-Бууранын суусуна салып ийгиле! Жообун мен берем», - дейт. Эки жигит Өтөнү Кара-Бууранын жээгине алып келип, сууга салып жибермек болушканда, бала: «Жанымды аман койгула, акелер, Аксыдагы таякелериме качып кетейин», - деп жалынып жиберет. Эки жигит: «Экинчи көзгө көрүнбөгүн», - деп Өтөнү Аксыга качырып жиберешет да, «Баланы Кара-Буура суусуна салып жибердик», - деп Ташкарага калп айтып коюшат.

3.Айке. Ал кезде аксылыктар менен таластыктардын жайлоосу жанаша болгон. Таластыктар менен аксылык Беки байдын алыш-бериши жакшы экен. Күндөрдүн биринде таластык бай сурап калат:

-Канча балаң бар?

-Бирөө эле.

-Аял алсаң төрөп бербейби?

-Ай, эми кайдан? Картайып калбадымбы. Мага ким кызын бермек эле?

-Башка бербесе кызымды мен беремин.

Ошентип, эки бай убадалашат. Берки төрт түлүк малдын ар түрүнөн күргүштөтө айдап калың берет. Бекинин ошондогу үйлөнгөнү – Айке. Ал уул төрөгөн. Айке 25 ке келгенде, күйөөсү өлүп, бүткүл байлык, бүткүл бийлик анын колуна өткөн. Ошол Айке төркүндөрүнө келген Өтөнү өз баласындай асырап, дартын дарылатып айыктырат. Аюунун терисин сыйрытып, жылуусу тарай электе Өтөнү ошого орогон. Ошондо эм түшкөн. Өтөнү окуткан да Айке. Зээндүү жана тирикарак бала молдо болуп кетсе деп ниет кылган (Жеңижок атындагы орто мектептин мугалими Эсенгелди Үрүсалы уулунун эскерүүсүнөн).

4.Жеңижок атыгышы. Кеч күздө бир топ адам (ичинде Өтө да бар) Намангандан базарлап келатып, Кербен базарына кайрылышса, элдин ортосунда айтылуу Нурмолдо ырчы дин, шарият жайынан ырдап жаткан экен. Нурмолдо ырдап токтолору менен, угуп турган Өтө алгач өзүнөн улуу кишиге ырдап салам айтат, анан суроо артынан суроо жаадырып, Нурмолдонун шаштысын кетирип, айткан сөздөрүн жокко чыгарат. Нурмолдо жооп бере албай калат. Ошондо Өтөнү биринчи көргөн эл эки жеңи карысынан жок кемсел кийген жаш жигиттин төгүп ырдаганына таңдана:

-Атанын көрү-ой, бу Жеңижок, жалмаңдаган анык жеңи жок эме экен го. Жеңи жок бала жеңди, бу Жеңижок кыйын ырчы экен! – деп дуу дей түшөт. Ушундан улам Өтө Жеңижок атыгып кетет (Аман Токтогулов.)

5.Көксулуу. Көксулуу – күлгөн күлкүсү күмүш үн, жароокер кыз. Анын көркүнөн көз жалтанат, көмөкөйдөн бал тамат. Аны көрбөй калса, Жеңижоктун көзүнөн жаш көнөктөп агат. Кыз ак седеп таккан чыптамачан, ак көйнөкчөн

келатса, көлдөгү аккуудай каалгып, көөлгүп келет. Бирок жаш жигиттин сүйгөн кызына колу жетпейт. Ата-энеси Көксулууну кудалашкан жагына берип жиберет. Ырчы кейиште калат. Ал эми Жеңижоктун Нурмолдону жеңгенин уккан аблетимдик Сулайманкул датка жигитине акынды чакыртып келет, «ырда» дейт. Жеңижок бир эт бышым ырдайт. Ырчынын талантына ыраазы болгон датка Жеңижоктун жолдошторуна: «Жеңижоктун атын Карасууга үйүнө алып кете бергиле! Мен ага башка ат мингиземин, Баялы бий менен Садырга менден салам айткыла», - деп жөнөтүп жиберет. Ошондон соң Жеңижокту Сулайманкул датка өз айылы Аблетимде бир жумадай ырдатып жүрөт да: «Бали, Жеңижок балам, каалаганыңды айт? Алакандай Аксы ачсам алаканымда, жумсам уучумда, келинби, кызбы, калыңы менден. Үйлөнтүп коеюн» - дептир. Ошондо Жеңижок: «Аркыттан Көксулуу деген кыз менен сөзүм бүтүшүп калды эле, аркыттык Артыкбай дүнүйө, күч, бийликке салып менден тартып алып, келиндикке баласына алып берди, ошону алып берсеңиз», - дейт. Сулайманкул датка сөзүндө туруп, Көксулууну Жеңижокко тартып алып берет да, Артыкбайдын баласына башка бир байдын кызына калың төлөп алып берет. Ошентип, зор таланттын аркасы менен Жеңижок сүйгөнү Көксулууга жеткен. Баялы бий Кара-Суудан жер бөлүп, ага там салып бак тиктирип берген. Ал жер азыр да «Өтөнүн ырабаты» делет. Ошол жерге акындын атындагы орто мектеп салынган. Ал эми Көксулууну андан бала көрбөгөнүнө карабастан, Жеңижок өмүрү өткүчө кастарлап, алаканына салып баккан. Барган жерине, нечендеген шаан-шөкөткө аялына жасалгалап жорго мингизип, өзү менен кошо ала жүрүп ызаат кылган. Албетте, бул ошол заманга бап келбеген ыңгайсыз жорук болгон, бирок сүймөнчүккө айланган залкар акындын бул жүрүшү көпчүлүккө өөн учураган эмес.

6.Ыр нөшөрү. Жеңижок деген бир шыбакты эт бышкыча сүрөттөп бүтпөгөн нөшөр акын экен. Кийин Өтө абамдын көзү өткөндө келсем, тууган-уруктары жөнөтүшпөй, бир төө союп беришти, ошол төөнүн эти түгөнгөндө кеттим. Мени эч жерде төө союп сыйлашкан эмес (Коргоол Досу уулу).

Эл оозунан: Көлдөн чүрөк учуп чыккан. Жеңижок аны айтып түгөткүчө

жолоочулар эки белди ашып, коно турган жерине жете келишкен экен.

Ал эми жазуучу Төлөгөн Касымбеков «Келкел» романында Жеңижоктун кыргоолдун корозун Кара-Суу айылынан Кербен-Сарай, андан Наманган шаарына барганча ырдап, куштун көгала моюн болгон кезине араң жетип, кыргоол жөнүндө ыр-дастан ошондо да бүтпөй калганын эң сонун сүрөттөйт.

7.Сөз берметинин сели. Жеңижок, мейли Бакайырдагы жалгыз тал менен сырдашабы, мейли жыланга чактырып алып, өмүр менен өлүмдүн ортосунда кылоо-кылоо болуп турган абалынан козгойбу, мейли өчүп бараткан махабаттын күлүндөгөн чогуң ичкертип отурабы, мейли Эсенамандар менен күпүлдөшүп айтышка түшөбү, же сынган кернейдей түрү суук замандын албан маселелеринин ичинде башын катырып жол издейби, же салабаттуу акылман катары акыл-насааттарга өтөбү, же кыргыз жеринин көркүнө өтөбү, айтор, эмнеге гана кайрылбасын – таман алдынан чукугандай сөз таап, сөз берметтерин үйөр менен селдей ташкындатууга жетик усталардан. (Ш.Үмөталиев)

Бул окумуштуунун айтканын кандайдыр бир өлчөмдө айылдык карыялардын эскерүүлөрү да тастыктап турат.

Айылчы Озоке уулу: -Илгери Өтө бир үйдө ырдап жатса, Асылбек деген жигит кызыгып тыңшап жатып, керегенин көзүнөн башы кантип өтүп кеткенин билбей калат. Ыр бүтөт. Эл ордуна турса, Асылбек керегеге кылтакталып калган экен.

Бөрүкул Алыбай уулу: -Жигиттик курагымда Өтөнү ээрчип, аттын буту жеткен жерге чейин барып, аш-тойлордо бирге болдук. Жеңижок кайсы элге барбасын, кадырлап тосуп алар эле. Өтө отурган үй кызыл кереге болуп жылаңачталып, ырдап киргенде элдин жөөлөгөнүнөн кереге ууктар качырап, сынып да кетүүчү. Карандай төгүп ырдаганга калганда, ага бир да ырчы чендечү эмес. Кечинде ырдаса, таңды аттырып, эртең менен ырдаса, күндү батырып, узакка чейин төгө берчү.

Малабек Шатман уулу: -Жеңижок кайнагам эле. Анын агасы Болотойдун кызына мен үйлөнүп, өмүр өткөнчө Жеңижок менен кол үзүшпөй катташып жүрдүм. Кыштообуз да бирге болуп, жайлоону да бирге жайлачубуз. Жеңижок

сакалын тегиздетип, боюна карап, сыпаа жүргөн адам болчу. Көздөрү жайнап, аппак жүзүнө жарашып, адамдын сулуусу эле. Аялы Көксулуу абдан адамгерчиликтүү, өндүү-түстүү, нары чебер киши болгондуктан, аялдар кийим бычтырып алышчу.

Кыштын узун түндөрү Жеңижокко эл жомок айттырар эле. «Жаныш-Байыш», «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Манас», «Семетейди» көп уктук. Жеңижок ырдаганда, аралашып жүргөндөй көзгө көрсөтүп ырдоочу. Аблетим аскасынын боорунда калган Кожожашка энесинин заркакшап ыйлаганын укканда, төбө чачың тик турчу. Анын ырдабаган ыры жок болчу. Жер дүйнөнүн баарын эле ырга кошуп салчу. Ырдаар алдында бир күрсүнүп алып, тилин соймоңдотсо, өгөөдөй болуп узара түшчү. Бир айтканын экинчи кайталачу эмес. Оозун ачса эле ыр келе берер эле...

8. «Он сегиз миң ааламды оодарыштырган» акын. Жеңижоктун ысымы эл ичинде дайыма Токтогул, Эшмамбет сыяктуу айтылуу төкмөлөрдүн аты менен катар айтылат. Анын ырчылык талантынын таң каларлыктай күчтүүлүгүн, жер-көктүн ортосунда куштай эркин чабыттап, он сегиз миң ааламды оодарыштырып, дүйнөнү колуна тегерете кармап тургандай ырдаган киши болгонун даңаза кылган сөздөр көп. Бул анын бизге чейин толук эмес, көп өксүктөр, кыскартуулар менен жеткен ырларынан да көрүнүп турат. Замандаштарынын айтымында, ал жалаң агын суунун өзүн жети күн катары менен сүрөттөп түгөтө алчу эмес экен. Мен бул сөздө эч апыртуу жок го деп ойлойм. Жеңижоктун башка көп ырчылардан айырмаланып, аалам, жер, суу, адам баласынын бул турмуштагы орду, милдети, жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүү менен ырдаганы анын өз алдынча билимдүү, ойчул акын болгонун айгинелеп турат (Чыңгыз Айтматов).

Тексттер окулуп бүткөндөн кийин, Кыргызстандын картасына токтолуп, Жеңижоктун чыгармаларына тартылган сүрөттөр жөнүндө сөз козголот. Мугалим окуучуларга: Жеңижоктун өмүрү жана чыгармачылык жолундагы силер үчүн кызыктуу, таң калычтуу учурларын көрсөтө аласыңарбы? Алар кайсылар? - деген суроо менен кайрылат. Окуучулар өз жоопторун айтышат.

Бул Жеңижоктун өмүрүнүн урунттуу учурларын окуучулардын билүүсү шарт.

Сабак Жеңижоктун обондуу ырынан Ж.Алыбаев, Р.Аманова ж.б. дастанчылардын аткаруусунда, же мектептин ырчыларынын аткаруусунда уктуруу менен бүтөт.

Мында Жеңижок акын тууралуу жазуучулар Т.Касымбековдун, Ч.Айтматовдун, адабиятчылар Ш.Үмөталиев менен А.Токтогуловдун, ал кишини көрүп, жакшы билип калган Коргол Досу уулунун, айылдаштарынын (Айылчы Озоке уулу, Бөрүкул Алыбай уулу, Малабек Шатман уулу) эскерүүлөрү пайдаланылды.

4.4. Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу

Автордун оюн жеткиликтүү түшүнүү үчүн анын туулган жерин, жашаган аймагын кыдырып көрүү керек. Бул орус адабиятын окутууда «адабий жерге таануу» («литературное краеведение») деген түшүнүк менен кеңири белгилүү. Жыл сайын Орусиянын кеңири аймагында А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, С.Есенин, Н.Рубцов, В.М.Шукшин ж.б. сөз чеберлерине арналган майрамдар алардын туулган жерлеринде өтүп, ага окуучулар да катышат. Л.Н.Толтойдун туулган жерин көрүү үчүн миңдеген адамдар Ясная Полянага агылып келишет. Тилекке каршы, мындай жазуучунун туулган жеринде өткөн адабият майрамдары Кыргызстанда анчалык көп өткөрүлбөйт, өткөрүлгөндөрү да стихиялуу өтүп, окуучулар кеңири тартылбайт.

Биз мектеп окуучулары адабий аймак таануу саякаттарын жүргүзө турган жерлердин даректерин (картасын) түзүп чыкты, алар төмөндө сунуш кылынды.

Таблица 4.2. – Кыргыз акын-жазуучулардын өмүр баянына байланышкан тарыхый-маданий жерлердин болжолдуу картасы.

№	Автор	Жайгашкан жери	Жүргүзүлүүчү иштер
1	Т.Сатылганов	Токтогул району, Чолпон-Ата кыштагы	Акындын музейи менен таанышуу; Акын туулган, жашаган үйдү көрүү; Акын ырына кошкон жер-сууларды байкоо ж.б.
2.	Жеңижок	Аксы району, Кара-Суу айылы	Акындын музейи менен таанышуу; Акын сөз кылган рабат дарбаза менен таанышуу ж.б.
3	Барпы	Жалал-Абад шаары, Темир жол вокзалы	Акын ырдап согушка узаткан жерди көрүү.
4	Токтогул	Токтогул району, Бууракандын бели	Токтогул менен Эсенаман учурашкан жерди көрүү.
5	А.Токомбаев	Бишкек шаары, Эркиндик бульвары	Акындын үй-музейи менен таанышуу; Акын жүргөн бульвар, отурган отургучтарды көрүү.

6	К.Тыныстанов, Ч.Айтматов	Аламүдүн району, «Ата-Бейит» музей комплекси	К.Тыныстанов атылган жерди, анын сөөгү алынган эски кыш заводунун ордун, кийин сөөгү кайра жашырылган жерди көрүү; Ч.Айтматовдун атасы Т.Айтматовдун сөөгү кайра жашырылган жерди көрүү; Ч.Айтматовдун эстелигине, мүрзөсүнө таазим этүү; Үркүн эстелигине таазим кылып, гүл коюу ж.б.
7	Ч.Айтматов	Кара-Буура району, Шекер айылы	Жазуучу туулган жер менен, анын чыгармаларында айтылган Күркүрө суусу, Манас Ата чокусу, Дүйшөндүн теректери, Ысмайылдын үңкүрү ж.б. жерлер менен таанышуу; Шекерликтер менен баарлашуу; музейде болуу ж.б.
8	А.Осмонов	Бишкек шаары, Сокулук чолок көчөсү	Акындын жашаган үйү, буюмдары, документтери, кол жазмалары менен таанышуу.
9	А.Осмонов	Чолпон-Ата шаары	Акындын жашаган үйү, буюмдары, документтери, кол жазмалары, көлгө барган жолдору менен таанышуу.

10	А.Осмонов	Панфилов району, Каптал-Арык айылы	Акындын туулган айылы, буюмдары, документтери, кол жазмалары менен таанышуу.
11	Ж.Мамытов	Кара-Суу району, Төлөйкөн айылы	Акындын туулган жери, ырларындагы Ак-Буура суусу менен таанышуу ж.б.

Жогорудагыдай кылып мугалим адабий аймак таануу картасын түзөт. Анда төмөнкүдөй аймактар киргизилет:

- туулган жери;
- иштеген мекемелери;
- жашаган үйү;
- чыгармаларындагы каармандар жашаган, иштеген жерлер;
- чыгармалары чыгарылган, жазылган жерлер;
- эстеликтери;
- мүрзөлөрү ж.б.

Адабий аймак таануу иштерин жүргүзүү менен өтүлгөн материалдар бышыкталат; теория практика менен байланышат; окуучулардын мекенчилик сезимдери жогорулайт; турмушту дагы да терең таанып билишет ж.б.

Көптөгөн акын-жазуучулар өздөрүнүн туулган, жашаган жерлерин кыдырып күндөлүктөрүн, очерктерин, көркөм чыгармаларын жазган. Мына ошолорду автордун өмүр баяны менен чыгармачылыгын байланыштырып өтүү – майнаптуу методика болуп эсептелет. Мисалы, А. Осмоновдун «Фрунзе» деген ырын окутуу процессинде Бишкек шаарына саякаттоо, Ысык-Көл тууралуу ырларын окутууда Ысык-Көлгө саякат кылуу, Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романын окуп-үйрөнүүдө Түп районундагы Кең-Суу айылында болуу, К.Жантөшевдун «Каныбек» романын окутууда чыгарма сүрөттөлгөн Алай жергесин көрүп чыгуу сабактардын натыйжалуулугун жогорулатат. «Каныбек» романында Ысык-Көлдүк Түп районунун Тепке айылында туулган К. Жантөшев

эмне үчүн Алай жергесин сүрөттөйт деген суроо болушу мүмкүн. Ошондо окуучулар изденип, анын Алай, Өзгөн райондорунда мугалим болуп иштегендигин табышат.

А. Саспаев бир катар чыгармаларында Кытай жериндеги турмушту сүрөттөйт. Өзү 1929-жылы Түп районунун Кең-Суу айылында туулган болсо да, Кытай жерине кетип, 1937-жылы ал жакта Моюн-Күзөр айлында мектепке кирип, Жаңы-Шаар, Кулжа жеринде мектептерде казакча, уйгурча окуганын, 1945-1947-жылдарда Текес уездинин бир мекемесинде катчы, 1947–1949-жылдарда «Инкилаби шаркий Туркестан» гезитинде Текес, Мунгул-Күрөө уездери боюнча атайын кабарчы, 1949-1952-жылдары Кулжа шаарындагы «Билим юрти» деген окуу жайына студент, мугалим болгонун, 1952-1956-жылдары Пекинде окуганын, 1956-жылдан 1962-жылга чейин Үрүмчү шаарында «Эл басмасынын» кыргыз секторунда редактор, жооптуу сектор башчысы болуп иштегенин, 1962-жылы гана Кыргызстанга кайра келгенин анын өмүр баянынан окуп таанышат. VII класста окутулган анын «Татым туз» аңгемеси дал ошол Кытайдагы уйгурлар арасындагы жалгыз үйлүү Келгинбай жөнүндө экендигин, демек, бул жазуучунун тагдыры менен байланыштуу экендигин билишет.

Мугалим бул иштерде адабий материалдарды гана түшүндүрүүчү эмес, өз аймагынын мекен сүйөр адамы катары да көрүнөт, ошол эле кезде балдарды да жерин – кичи мекенин сүйүүгө үйрөтөт.

Ош шаарындагы мектеп окуучулары менен акын Жолон Мамытовдун чыгармаларын окуу процессинде адабий жерге таануу боюнча төмөнкүдөй иш-аракеттердин комплексин жүргүздүк: акын ырларында көп кайрылган Ош базарына саякат жасадык, акын туулган Төлөйкөн айылына бардык да акындын атын алып жүргөн мектептеги музей менен тааныштык, акын иштеген ал убактагы «Ленин жолу», азыркы «Ош жаңырыгы» гезитинин, Ош облустук телерадио комитетинин эски редакциясында болдук. Окуучулар менен «Жолон Мамытов жана Ош жергеси» деген темада эссе жаздык.

Азыркы окуу программаларында мектептик компетенцияларды кошуп алуу мүмкүнчүлүгү киргизилген, муну ар бир аймак туура пайдалануусу керек,

ошонун ичинде аймактан чыккан акын-жазуучулардын тарыхый-маданий эстелик жерлерине экскурсияга баруу да өз ордун табышы керек. Мисалы, Баткен облусунун Кадамжай районунун окуучулары Молдо Нияз туулган жана медресе ачкан Охна, Кызыл-Булак айылдарын көрүп чыкса болот, Ысык-Көл облусунун окуучулары Жусуп Турусбеков окуган Монастрь деген жерди, С.Карачев, К. Тыныстанов, М. Элебаев, Т. Сыдыкбеков ж.б. жазуучулардын окуган жерлери Каракол шаары менен таанышууга мүмкүн ж.б.

Ар бир мектептин адабият мугалими бул багытта төмөнкү нерселерди эске алууга тийиш:

- программага аймактык өзгөчөлүктөргө байланыштуу материалдарды кошууну;

- аймакта туулган, жашаган же чыгармаларында сүрөттөлгөн жерлердин жана каарман болгон адамдардын ордун, маанисин билүү жана алардын жалпы Кыргызстан менен байланышын көрсөтүүнү;

- аймак таануу материалдарын ыраатка салууну;

- ар бир аймактын кайталангыс өзгөчөлүктөрүн билүүнү ж.б.

Мисалы, Ош шаарынын окуучулары Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана С. Жусуевдин «Курманжан датка» романын окуп-үйрөнүүдө Сулайман тоого экскурсияга чыгышат да, ошол жерден күн чыгышты карап, Курманжан датка туулган Алай тоолоруна көз жүгүртүшөт, андан кийин датканын өмүр жолу менен көп байланышкан Мады кыштагын табат. Чыгыш жакты карап, Кокон тарапка көз жүгүртүшөт, Оштогу Камчыбек дарга асылган жерди, Камчыбек салдырган түрмөнү көрөт ж.б.

Бишкек шаарынын окуучуларын «Ата-Бейит» тарыхый-маданий эстелик комплексин алып барганда төмөнкүдөй суроо-жооптор жүрдү. Мында окуучулар тарых сабагынан алган маалыматтарды да пайдаланышты.

Суроо: Бул жерде кимдердин, канча адамдын сөөктөрү коюлган?

Жооп: 1936-1938-жылдарда сталиндик репрессияга туш келип, атылып кеткен 136 адамдын – ошол убактагы кыргыз интеллигенттеринин сөөктөрү жашырылып турат.

Суроо: «Ата-Бейит» мемориалдык комплекси качан курулган?

Жооп: Комплекс 2000-жылы курулган.

Суроо: Бул жайдын жазуучу Ч. Айтматов менен кандай байлынышы бар?

Жооп: Айтматов «Саманчынын жолу» повестинде атасынын сөөгү кайда көмүлгөнүн билбегенин жазган. Атасы Төрөкул Айтматов 1935-жылы Москвага Кызыл профессура институтуна окууга жөнөтүлгөн. Чыңгыз да ошол жылы ата-энеси бир туугандары менен Москвага көчүп барат. 1937-жылы сталиндик репрессия башталганда жер-жерлердеги, региондордогу гана эмес, түрдүү республикалардан келип Москвада Кызыл профессура институтунда окуп жаткан кызматкерлердин үй-бүлөлөрүн Сибирге айдаган. Ошондо Чыңгыз он жашар эле. Атасы аларды Шекер айылына жиберет. Апалары Нагима Хамзаевна Москвага кат менен кайрылганда, 1939-жылы «Сиздин күйөөңүз Төрөкул Айтматов он жылга сот аркылуу кесилген» деген аныктаманын көчүрмөсү келген. Көрсө, 1938-жылы 8-ноябрда аларды атып, 136 кишини Чоң-Таш айлындагы ушул эски кыш заводунун оруна көөмп ташташкан.

Суроо: Атылган маркумдардын сөөгү кандай таанылган?

Жооп: 1991-жылы бир кемпир бала чагынан ичинде сактап келген сырын айтып берген, анан анын айтуусу боюнча Болот Абдырахманов деген чекист жигит каза баштап, айрымдарынын чөнтөгүнөн, алардын ичинен Т. Айтматовдун чөнтөгүнөн да анын өздүгүн тастыктаган документ чыккан.

Суроо: Бул жер дагы кайсыл жазуучуларды эстетет?

Жооп: Мында ошол эле Төрөкул Айтматов менен бирге атылган Касым Тыныстановдун сөөгү коюлган. Кийин Чыңгыз Айтматов каза болгондо керээзи менен сөөгү ушул жерге коюлду.

Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу процессинде окуучулардын өз алдынча иштерди жүргүзүүсүнө өзгөчө басым жасалат, алар биздин аныктообуз боюнча төмөнкүлөр:

- мугалимдин баяндоолору;
- окуучулардын маалыматтык докладдары;
- окуучулардын маалыматтык билдирүүлөрү;

- өмүр баян тууралуу аңгемелер;
- ошол жерде жашаган адамдар менен аңгемелешүү;
- тарыхый-маданий ошол жерди жалпы көрүнүшү менен фотого тартуу;
- ошол жер тууралуу фильм көрүү;
- ошол жер тууралуу интернет материалдарын топтоо ж.б.

4.5. Класстан тышкаркы окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо

Адабият айдынында сүрөткерлер тарабынан тарых чындыгы, элдин басып өткөн өмүр жолу, ой-саанасы, келечек максаты, айтор адамзат жашоосунун бардык тарабы көркөм сөз күчү менен кайра элге жеткирилип турарын айтып жүрбөйбүзбү. Албетте, жазуучулар алган тема, сүрөттөлгөн окуяларга негиз болуучу нерсе - турмуш. Советтик доорго чейин кыргыз прозасында мектеп жана мугалим темасы кыйла жайдак эле, себеби мектеп да, мугалим да, аларда жаза турган профессионал жазуучулар да жок болчу. Биздин адистикке көнүгүп жаткан жана адис жазуучулар үйрөнгөн жана үлгү туткан орус классиктеринин чыгармачылыктарында бул тема бир кыйла иштелип, негиздери түзүлгөн болчу, андай тематика айрым чыгармалардын келки (фрагмент түрүндө) болсо да кездешкен, мисалы, А. С. Пушкиндин повесттериндеги («Капитан кызы», «Дубровский») каармандарды окутуу, тарбиялоо тууралуу эпизоддор, Н. В. Гоголдун «Өлүү жандар» чыгармасындагы Павлушканын сабакка каттаган учурлары, С. Т. Аксаковдун «Багров-неберенин балалык жылдары», Н. Г. Гарин-Михайловскийдин «Тёманын балалыгы» деген чыгармалары, А. П. Чеховдун айтылуу «Кутудагы адамы» ж.б. Бул теманы советтик жазуучулар да колго алды М. Горький «А. П. Чехов жана эл мугалими» деген эссесин жазды, Ю. Н. Тыняновдун «Кюхля» повестинде декабристтердин мугалими Куницын тууралуу мыкты эпизод бар, М. Шагиниян Лениндин мугалим атасы Илья Николаевич тууралуу чыгармаларын окурмандарга тартуулады, К.

Паустовскийдин «Алыскы жылдарда», А. С. Макаренконун «Педагогикалык поэма» аттуу чыгармалары, тажик жазуучусу С. Айнинин «Мектеп» повести басылды.

Брас, кыргыз прозасы пайда боло баштаган 20-кылымдын 20 жылдарында эле агартуу тармагында, ликбездердин турмушу, боз үй-мектептер тууралуу жанытмаларды, репортаждарды жаза баштаган, анча-мынча фельетон, очерктер да жарыяланган, бирок алар али чоң адабияттан алыс эле.

Айталык К. Жантөшев «Мени окуткандар жөнүндө баян» деген макаласында 1919-жылдын күзүндө Кытайга качып барып, кайра өз жерине кайтып келген эл Лениндин атын угуп, үмүт менен тиричилигине киришкен күндөрү жөнүндө эскерип жазат. Атасы Жантөш, энеси Болтон, ага-жеңеси бешөөлөп эки чоң бөлмөлүү жарым кепе үй салганын, аны эл суранып мектеп кылганын, Ороз аттуу адам арпанын саманынан төшөп, балдар-кыздарды окутканын баяндайт. 1919-жылы Тянь-Шань, Ысык-Көл өрөөнү боюнча жападан-жалгыз кыргыз мектеби ушул жарым кепе экенин айтат. Бул макаласында Петр Кузьмич Юдахин агайы жөнүндө да эскерет.

Т. Сыдыкбеков Кыргызстандагы агартуу иштеринин алгачкы башталашы темасында «Туңгуч мугалим» аттуу аңгемесин жазат. Окуу 20-кылымдын 20-жылдарында кыргыз кыштактарынын биринде өтөт. Мына ал мезгилдеги жалпы абал:

Окуучулар: «торгой көз» кылынып талкан салынган ачкыл-жарма ичкен, эң эле жетиштүүлөрү «колдон соккон таарды эттерине кийинишип, чылгый териден чарык тартынбаса», көбү жылаңач-жыртык.

Мектеп: байдын төө кепеси; эки бөлмө боз там; терезелери одурая тартып сөлпү оюлган оюктар; жерде саман.

Класстар: азыркыдай жашка карай окутуу жок; сыныптагылардын бири - сегиз-тогузда, бири - он-он бирде, бири он төрт-он беште.

Мугалимдер: «...алардын бири - жайык бет, жалпак мурундуу, кыл муруту чычайган кара тору киши. Мүнөзү чукул, ачуулуу. Андан окуган балдар да, айыл адамдары да биринчи күндөн эле аны - «Кара молдо» дешти. Беркиси - орто

бойлуу токтоо, жоош, сары-чийкил жигит. Аны бардыгыбыз «Сары молдо» дейбиз. Чоң-кичине аларды сыйлайт, урматтайт. Сабаттуу адамдардын айылга келиши элге сыймык, даңаза. Кеңеш өкмөтү жиберген «көзү ачык кызыл маалимдерди» сыйлап коюшка ата-эне дилгир. Кой союп, мугалимдерди меймандаган киши үйүнө кут кирген-дей кубанычтуу, өзүнө өзү ыраазы» [157, 316].

Эски молдонун окутуу усулу: « - Эй наесеп! Үнүндү чыгар! Кырааттап айт! Тилиңди так келтир! Кесип алам! - деп кекетип чыбырткы кезечү». «Молдоке ичигин желбегей жамынып, майланган табылгы чыбырткыны белен коюп, өзү үргүлөгөн мышыкча көзүн ачып-жуумп далдырап отурчу».

Жаңы мугалимдердин окутуу усулдары: «Басып-туруп борду чымчий кармап, тактага тамгаларды жазат:

- Туура көчүргүлө. Мына, «А» тамгасына «Т»ны улай жазганда «Ат» болуп окулат. Анан «А»ны уласак... Эмне болуп калды? Кана ким кол көтөрөт?»

Эдирейе карап ичтеринен эжелеп окуган окуучулардын бир-экөө жарышып кол көтөрөт:

- Ата!

- Туура. Ата! Балдар, силер сабакка дит коюп, тырышып окусаңар бат эле өзүңөр «Алиппени» окуп, жазуу жазып каласыңар! - дейт мугалим. Анан ал эсеп сабагын бере баштайт» [157, 319].

Мына ушундай экспозициядан кийин айылга келген эки мугалимдин аракеттери башталат. Эл аларды көпчүлүгү кубануу менен кабыл алып, экөөнө ортодон чыгарып эки ат камдап беришет, алар бала окуткан «молдо» тана болбостон Советти заң-закүнүн үйрөткөн нускоочулар да болгон, а түгүл аскердик даярдыкты да кошо жүргүзүшөт. Эң негизгиси алар мугалим катары билим гана беришпептир - балдардын таптык аң сезимин ойготуптур, алардын окуучулары «большевик», «меньшевик» болуп ойношуп, «биздикилер» жеңчү экен, булардын сабагына катышкандар бай менен кедейдин айырмасын жакшы ажыратып, жаңы өкмөткө жан дили менен кызмат кылууга даяр болуптур.

Ошентип Т. Сыдыкбеков «Туңгуч мугалим» деген документалдык-

мемуардык баянында советтик доордун алгачкы мугалиминин бейнесин жараткан, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү: эл тарабынан сыйланышы; эски малкананы мектеп кылышы; балдарды курак өзгөчөлүгүнө карап класстарга бөлүп окутуу системасын шарт жоктуктан практикалабышы; согуш өнөрүн үйрөтүүсү; балдардын таптык аң сезимине таасир этиши; жалпы элди өздөрүнүн артынан ээрчитип, кадыр-баркынын жогорулашы.

Деги эле кыргыз адабиятында мугалим темасын жазгандар эски молдолор менен жаңы мугалимдерди, алардын окутуу жайларын, жүрүш-турушун, окутуу усулдарын салыштырып образдарды ачуу ыкмасын абдан кеңири пайдаланышкан.

К.Каимовдун «Омор агай» аттуу аңгемесинде да адегенде эле айылга келген адам «жаңыча сүйлөгөн», «жаңыча кийинген» киши болуп, эл-журт аны ызат-урмат менен «агай», «Омор агай» деп алышат. Баяндоочу каарман анын окута баштаганда анын молдолордон да күчтүү экендигин байкайт.

Бир жолу кат келгенде баяндоочу аны адегенде атасынча эле окуй баштайт да, андан ары туруп калат, ошондо апасы көчөдөн өтүп бара жаткан Омор агайды чакырып окутат. Уялган бала окуунун маанисин түшүнөт, Омор агай болсо ага аябай жакшы түшүндүрүп, алар кошумча даярданышып, агайы жазар алдында балаңызга сандыгыңызды коюп бериңиз деп апасынан суранат. Кыскасы, «жазы маңдайы ачык, аркасына кайрылган чачы жылтылдаган», «сакал, муруту таптаза кырылган» Омор агай тамгага тамганы, сөзгө сөздү урунуштурууну үйрөтүп, бала каалаган «окуунун сырын» таап берет.

Омор агай - биринчи класстын мугалиминин типтүү өкүлү, автор анын арип таанытуу усулдарын, 6-7 жашар балдардын психологиясына ылайык мамиле кыларын, ата-энелер менен да тыгыз байланышта жүрөрүн, пенсияга чыкса да 1-класстарды окутуп жаткандыгын майда деталдарда, турмуштук картиналарда элестүү жана реалдуу көрсөтүп берет.

Аңгемеде жазуучу «Окуянын тезгинин ээн-эркин коё берип, мындай чыга бергенсиген жазуучунун да, эненин да жардамы менен турмуш үзөңгүсүнө жаңыдан бут койгон жаш баланын да жана өз куйругун өзү камчыланып,

искусствонун мурасына жете келген сюжеттик желиштин өзү да, алда канча чыйрак, алда канча тыкан.

Брас, сюжеттик мындай кайрыктар көркөм адабияттагы жаңылыктарга жатпастыгы чын. Бирок, мындагы жаңылыктар ошол традициялык сюжеттик кайрыктарга автор өзүнчө ички ыргактар кошуп, аны өзүнүн гана буроосу менен баскандыгында.

Касым Каимовдун стили жөнөкөй, так жана ушуга байланыштуу предметтүү, айда ашыкча сүрөттөөлөр көп кездешпейт. Затты так жана таамай сүрөттөө үчүн ал бардык чыгармачылык күчүн үрөп, ар бир сөзүнө кароол коюп жазууга аракеттенген жазуучу. Так жана айкындыкка, таасындыкка жуук болушу жазуучунун чеберчилигинин өсүп бара жаткандыгын далилдейт» (Ш.Үмөталиев).

Адабиятчы жазуучунун эми гана чыгармачылыгын баштаган учуру тууралуу белгилегендей К.Каимов мугалимдин образын түзгөндө дал ошол мугалимдин өзүндөй, анын мүнөзүндөй, жүрүш-турушундай жай баяндоо менен ойду айтууга аракет кылат. Мугалим кандай жөнөкөй кесип болсо, ал тууралуу баян да ошондой жөнөкөй.

К.Каимовдун чыгармачылыгынын башталыш жана калыптаныш этабында «Кыргызстан пионери» газетасында бөлүм башчы, жооптуу катчы, редактор, андан соң балдардын «Жаш ленинчи» журналында редактор болуп иштеп турушу анын мектеп, мугалим темасында көп жазышына жана ал темага ар тараптуу иштешине оңтойлуу шарт түзгөн жана кандайдыр бир даражада милдеттендирген. Буга анын «Мектеп жолунда» деген аңгемеси да күбө. Аңгемедө 1-сентябрда мектепке барышкан окуучуларды куттуктаган директор Сарман агайдын образы бар. Анын мээримдүүлүгү, кубанычтуу сөзү балдардын окууга ышкысын өзү эле тартып турат.

К.Каимов «...сөз кадырын билген, сарамжалдуу сюжет курууга уста, жандуу образ түзгөнгө чебер, көп кырдуу аңгемечи» (С.Жигитов) катары мектеп жана мугалим, үйрөтүүчү жана балдар темасында бир катар аңгеме, очерктерди жазуу менен теманын чегин байытууга салымын кошо алды.

Мына ушундай макалалар, очерктер бир топ болгону менен аларды мугалимдин образы ар тараптуу көркөм жалпылоолорго көтөрүлө алган эмес жана каармандардын ички дүйнөсү романдык же повесттик формада кылдаттык менен аңтарылбаган.

Кыргыз элинин көп кырдуу турмушун романдык формада ой жүгүртүп, кеңири полотнодо жана көп каармандардын катышуусунда чагылдырып келе жаткан жазуучу Т.Сыдыкбеков. Анын чыгармачылык мейкиндиги мугалим, мектеп темасын да камтып өттү. Бул темада автордун «Тоо балдары» романы жазылып, роман 1953-жылы жарык көрүп, кыргыз балдар адабиятынын тарыхындагы биринчи көлөмдүү чыгарма (роман) катары окурман журтчулугуна белгилүү болгон.

"Романда согуш бүткөндөн кийинки кыргыз айлындагы турмуш, жаштарды тарбиялоо, бала менен эне-атанын, үй-бүлө менен мугалимдин ортосундагы байланыш кеңири түрдө сүрөттөлгөн" (К.Жусупов) деген баага татыган роман кандайча жазылып, кандайча мектеп темасына арналып калды?

1950-жылы Кыргызстан советтик жазуучулар союзунун 8- пленуму апрель айында чакырылып, анда эки маселе биринчиси адабий сын, экинчиси балдар адабияты маселелери каралып, Кыргызстан ЛКСМ БК «Республикада балдар көркөм адабиятынын абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө» токтом кабыл алат, ага ылайык Жазуучулар союзунда балдар адабияты боюнча атайын секция ачуу, «Ленинчил жаш», «Комсомолец Киргизии», «Кыргызстан пионери» газеталарынын редакцияларына балдар үчүн чыгармаларды үзгүлтүксүз-басып туруу милдеттендирилет. Ошондон кийин 1952-жылы февраль айында Кыргызстан Жазуучулар союзу, Кыргыз ССР Эл агартуу министрлиги, Кыргызстан ЛКСМ БК тарабынан агартуу кызматкерлери, чыгармачыл интеллигенция, пионердик жана комсомолдук кызматкерлер атайын кеңешмеге чакырылып, ал жайында да балдар адабиятын жакшыртууга өзгөчө басым жасалат. Ушул тарыхый кырдаал, социалдык-саясий заказ Т.Сыдыкбековдун колуна калемин карматып, балдар тууралуу чыгарма жазууга түрткү бергендей. Мунун жазылышы боюнча жазуучу өзү минтип айтат:

"...Москвадагы "Балдар адабиятынын" башкы басмаканасы кыргыз мектептеринин турмушунан повесть жазыш үчүн менин алдыма өтө туруктуулук менен маселе коюшпаса, "Тоо балдары" жазылбас беле? Балким, "Тоо балдары" эмес, анын ордуна башка китеп жаралат беле? Айтор, басмакананын демилгеси бизге "Тоо балдарын" жазууга себепчи болду".

Жазуучунун төртүнчү романы «Тоо балдары» катардагы эле бир чыгармалардан эмес. Роман аркылуу окурмандарга турмуш чындыгын бурмалабай, кыргыз реалийин өзүндөй реалдуу, көркөм жеткирип берүү менен, көтөрүлгөн проблемалары да учур талабына ылайык актуалдуу болгондугу менен өз кезегинде жогору бааланган.

Чыгарманын башталышында жана негизинде «Күрпүлдөк» деп аталган тоо айылы, андагы мектеп турмушу жатат. Эски мектеп ыңгайсыз жерге орнотулгандыктан, ошол мектепти башка жерге которуу, б.а. жаңы мектеп салуу иши колго алынат. Ошондой эле мектеп коллективинин ишмердүүлүктөрү, эски менен жаңынын күрөшү, мектеп жана үй-бүлө тарбиясы борбордук орунга коюлат. Чыгарма бай сюжетке ээ, мазмундук, көркөмдүк деңгээли бийик, личностук калыптануунун татаал социалдык-психологиялык жактарын чебер көркөмдүктө ачып берген роман катары жазуучунун чыгармачылыгында гана эмес, жалпы кыргыз адабиятында баалуу мурас болуп калды. Романда ошол учурдун олуттуу, турмуштук, социалдык, саясий түшүнүктөрү конкреттүү ачылган. Б.Керимжанова: «Нукура талантуу жазуучу өзүнүн ойчул, терең, өткүр көз карашы менен турмуш көрүнүшүнө, чындыгына сезгич көз жүгүртүп, доордун, турмуштун башка бир да жан байкай албаган жаңылыгын, көрүнүшүн, талабын, муктаждыгын байкай билген дүйнө таануусу аркылуу баамдап сезип, көрүп, ылгап алганын өзүнүн чыгармаларында чагылтууга тийиш» [92, 115], - деп белгилегендей, Т.Сыдыкбеков өз мезгилинин талуу жерин таамай байкап, ошол байкагандарын, кармагандарын көркөм образдар аркылуу кайра элге тартуулаган.

Жазалоону тарбиялоонун негизи деп түшүнгөн карыянын образына карама-каршы келген мектеп директору Сабырдын образы аркылуу жаш муундарды

тарбиялоодо караңгылыкка каршы күрөшкөн, балдарга таалим-тарбия берүүдө мектеп коллективинин орду, ал иште ата-энелер менен биргелешип иштеген каармандын типтүү бейнесин чагылдырат. «Биринчи мугалимдеги» Дүйшөн байдан калган аткананы оңдоп, тешик жерлерин эптеп жамап окуучулары үчүн мектеп курган болсо, «Тоо балдары» романында сүрөттөлгөн мектептин орду да бир убакта Карыпбайдын тоо кепеси болгондугу, тоо кепе эптеп жаңыртылып, айылга тунгуч мектептин ачылгандыгы, ал жылдары азган-тозгон журттун боору кызарып жүдөп турган кези айтылып өтөт. Согушка чейин ошол «Күрпүлдөк» мектебинде 7 класста эки сменде 300дөй бала окуган мектепке 1943-жылы билимдүү коммунист Сабыр Бегалиев мугалим болуп келет. Айылга жөнөтүлгөн алгачкы агартуучулардын келишин айыл аксакалдары, жалпы караңгы эл туура түшүнгөн эмес. Динге жана эски турмушка берилген сабатсыз эл Сабыр өндүү билимдүүлөрдүн жолуна бөгөт коюп, ал ортодо «билим алгандар акыры барып адамды динден чыгарат, жолдон адаштырат» дешип балдарды дин окуусуна тарткан ушакчылар да болгон. Бирок колу жука кедейдин балдары жаңыга умтулушат. Бара-бара алар тааныган илим булагы тереңдейт, ал эми ошол илим булагына нук салгандар алгачкы агартуучулар катары акыры эл сыйына татыйт.

Сабыр катардагы эле мугалим эмес, ал уюштургуч, иш билги, тил билги, адамгерчиликтүү, эл үчүн иштеген каарман. Жаңы мектептин курулушуна өзү баш болуп «өзүм баштап кирпичин коюшамын» деп, демилге көтөрөт, аны баары кубаттайт. «Акча, акча гана чечет» деген психологиядан алыстап, кара күч менен бүтүрүүгө баарын үгүттөйт. «Дүйнөнү өзгөртөм десең анда ал ишти адегенде өзүңдөн башта» деген сыңары, Сабыр дал өзү баш болуп жаңыга умтулду, эски илдеттерди артка таштагысы келди.

"Кыргыз балдар адабиятында Т.Сыдыкбековдун "Тоо балдары" аттуу романы программалык чыгарма болуп эсептелет. Анда турмуштун көп кырдуу жактары кеңири полотнодо сүрөттөлүп, балабы, чоңбу совет адамдарынын ички дүйнөсү, ар кыл мүнөздөрү, аркеттери жеткилең ачылды жана келечеги жаркын көрсөтүлдү.

Романдын сюжеттик мазмуну негизинен мугалимдердин, окуучу балдардын

окуу-тарбиялык иштери, элеттик айыл адамдардын турмушу жөнүндө баяндайт. Дал ушунун өзүндө бир катар проблемалуу маселелерди камтый алган сюжеттин окуяга байлыгы көрүнөт.

Романда мектеп тарбиясы менен үй-бүлө тарбиясына басымдуу көңүл бурулат", - деп балдар адабиятын изилдөөчү М.Түлөгабылов белгилегендей башкы планга мектеп жана ал жердеги тарбиялоо менен эски тарбиянын ажырымын көрсөтүү маселеси чыгат. Ошол эски тарбия усулунун ээси Омор аке. Кебине темирдей бек Омордой нечендеген инсандар жашынан окуп, илимге ээлик болсо, мындай кишилер өз кесибинен зор ийгиликтерди бербес беле? Эрегишкен эки алп сыңарында, артыкча элеттик кыргыз айылында эски менен жаңы кыйла мезгил бой тирешип, жаңы эскини сүрүп, акыры аягы жеңет. Бирок эски да тез жыгылбай тырмашат, акырында гана «Тунук аккан булак өстөндө неге киргил агат десем, маа окшогон кежир улам кечип ылайлайт тура. Неге, бешиктен айыпсыз чыккан бала, адам болгондо кээде жамандыкка барат десем, маа окшогон акмак аны тетириге үндөйт тура» [156, 199], же болбосо, «Койчунуку таяк менен көнөчөк, жылкычыныкы кыларкан менен укурук, эгинчини чалгы менен орок, мага окшогон көк чекелердики көк союл менен жомок», - деп Сабырдын мектеп үчүн жасаган аракеттерине этегин каккан Омор акыры жаңыга баш иет: «Түбүнө суу жайып, колхозчу эгинди көктөтсө, силер илим берип биздин балдарды көктөтөт экенсиңер» - деген ыраазычылык сөзүн айтат. Демек, мугалимдин, болгондо да көрөгөч, баамчыл мугалимдин таасири менен Омор акенин да көзү ачылды. Демек, Т.Сыдыкбековдун бул педагогикалык ыктары өз убагында гана эмес, учур менен да түздөн-түз үндөшүп турат.

«Бардык кесиптен мугалимдик - жооптуу да, ыйык да. Мугалим өзү окуткан окуучуну ички дүйнөсүнө чейин тааныш керек. Жадаса, баланын ооруган жерин сезсин. Ага кандай өссө жакшы адам болоруна багыт көрсөтсүн. Береги терезе айнеги чатыраса, тигил партанын бети чийилсе, аларды эң биринчи мугалим көрсүн. Анын зыян экенин балдардын сезимине жеткирсин... Ошондо мугалим өзү окуткан шакирттерине барктуу болот...» [156, 75], - деген Кузьмич агайынын

акылман сөзүн Сабыр дайым жадында сактап жүрөт. Кузьмичтей мугалимден таалим алган Сабыр ар бир мугалимдин үйүнө чейин кыдырып кирет. Ар бир мугалим менен жекече пикир бөлүшүп, алардын маселесин жеринде чечип, күрөшөт. Ал тургай өзү окуткан балдарынын билимдүү болушу үчүн жан үрөп, акыры Орусбекке окшогон дайыма урунуп-беринип терс жүрүүчү тентек уулду тарбиялап чыгарат. Анын билиминин жыйынтыгы, башкача айтканда, эмгегинин мээнети мектепте өткөрүлгөн пионерлер сборунда айрыкча көрүнбөдүбү. Омор зарлап жүрүп карыганда көргөн жалгыз баласы Орусбектин ийгилигин көрүп, куу арчадай каржайып тура калып Сабырды мойнунан бек кучактап, ысык жашы аралаш кысып-кысып өөп албадыбы. Кубанганынан карбаластап, мугалимдерге ыраазы болуп, «Күрпүлдөк» пионер отрядынын күндөлүк дептерине алгачкылардан болуп соолдоно баштаган бармагынын тагын балчайта баспадыбы.

Техникумда билим алган бактылуу күндөрү жөнүндө Омор акеге: «...Ошентип пайдалуу ишимди мугалимдик менен баштадым. Бул кесипти мен ыйык тааныдым. ...Баланын адам болушуна мугалим илими, өмүрү менен милдеттүү. Эң жооптуу, эң ыйык иш - мугалимдин аткарган иши» дээр элем мен. Анткени агроном өз илими менен эгинди өндүрсө; багбан чебер кесибин улантып бак-даракты мөмөлөтсө; совет мектебинин мугалими көктөтүп, мөмөлөтүп адамды өстүрөт. Адам берген мөмө - илим!» - деп, Сабыр түшүнбөгөн караңгы элден канча кеп, ушак, мыскыл укканына карабай, баардыгына токтоо, сабырдуу мамиле жасап отурат. Келечектен жакшылыкты күткөн, ошого көзү жеткен мугалимдин максаты кыйынчылыкка бой бербей, мектептеги балдарынын билимдүү болуусун самап, жан дили менен иштөө эле. Эсептен берген Сартбаевдин жоругун да тескеп, акыл үйрөтүп, жакшы сөзү менен, акылдуу кеби менен уяткарып коёт. «Этекке жабышкан уйгактай кесирин тийгизген тоскоолдуктар да жок эмес. Артыкча кыргыз адамдарынын арасында тигил уйгактай жабышкан терс жоруктар күчтүү. Алар, биздин коомдук түзүлүшкө каршы аттанган кара ниеттер эмес, бирок эски жоруктарын биротоло таштай элек, дале болсо дүйнөсү тар кишилер», - деп кыжаалаттанган Сабыр кенен

ойлонгон, келечекти көрө билген көрөгөч, ар бир адамдын жан дүйнөсүн түшүнгөн баамчыл, аракетчил, ак ниет, күрөшчүл мугалим. "Тоо балдары" романы өзүнүн негизги максаты боюнча башталгыч жана жети жылдык мектептин окуучуларына арналат.

Роман окуучулардын класс иштери, мектептен тышкаркы иштери жана мектеп тажрыйбасы үй-бүлө тарбиясы менен, ошондой эле окуучуларды курчаган жалпы чөйрө менен тыгыз байланыштарына ж.б. арналган. Автор романында мугалимдерди окуучулардын турмушунда бирден бир багыттандыргыч, шыктандыргыч жана жолго коюучу күч катарында туура сүрөттөйт". «Эгер жаш муундарды туура тарбияласак, ал биздин бактыбыз, ал эми жакшы тарбия бере албасак, анда ал биздин келечектеги көз жашыбыз, кайгыбыз» (А. С. Макаренко) деп таамай айтылгандай бала дүйнөсүнө туура тарбия, билим азыгын берген Сабыр мугалимдик кесибин абийирдүүлүк менен аткарган, келечекти көрө билген патриот, аракетчил педагог. Ал өзүнүн терең адамгерчиликтүүлүгү, ошондой эле жекече жүрүм-туруму, камкордугу, күйүмдүүлүгү менен окуучуларына, башкаларга үлгү болуп, алардын жүрөгүндө ушул жакшы сапаттарды өндүрө алган каарман экендигине күбө болобуз. Жалпысынан чыгарма жаштарды жогорку адеп- ахлактык принциптерге, эл үчүн ак ниет кызмат кылууга, адам ортосундагы гумандуу мамилеге, моралдык тазалыкка тарбиялайт.

Автор бул чыгармасында тоо айылындагы мектеп турмушун сүрөттөө максатын алдына койгон. Романда мектеп, мектеп окуучулары, мугалимдер, алардын кесиптик ишмердүүлүктөрүнө ичтен көп кайрылбаганы менен (мисалы, сабактын жүрүшү, предметтердин окутулушу, окутуу методдору, педагогикалык советтин проблемалары ж.б.) образдарды ачууда, теманы ар тараптуу иштеп, идеяны берүүдө сөзсүз бул проблемалардан четтеп кете алган эмес.

Сабыр жетекчилик кылган бир топ мугалимдердин образы да ачылып берилген. Биздин мугалим каарманыбыз Сабыр билимдүү, иш билги, себеби ал Кузьмичтей агайынан таалим алган. Өзү эскергендей, Кузьмич агайы аларга «Ильичче» илим алууга үйрөткөн.

«Сабыр техникумдун үчүнчү курсун бүтүрүп, каникулга келген жылы жайы Омор аны үйүнө чакырды. Бул жолу Сабырдын алдына каймакка көптүрүлгөн тарууну койдуруп, чын ниетинде кеп баштады:

- Мен өз айылымдын козусунан кочкор агытканды жакшы көрөм, Сабыржан. Окууну окуй берсе, акылдуу кишинин да мээси айнып калат деген... Тил ал да, ушул учасковой болуп ал...»

Омор окуунун акыры адамдын мээсин айнытат деп түшүнөт.

Ага чейин мектепти жетектеген жетекчинин жатып ичер арамза, өз көмөчүнө күл тарткан, эл менен иштебеген директор болгондугу айтылат, Балким ошол себептен мугалимдердин баркы кетип калгандыр. Бул оюбузду Омор аке төмөндөгүдөй баалайт: «Окуп, окуп, акыры арыштап жоо баса турган бол соң окубаса да болгону».

Бала тарбиялоодо эки карама-каршы метод романда таамай көрсөтүлөт: биринчиси Омор акенин методу. Ал «келе бакан, куу союл» ыкмасы, ага окуунун кереги жок, баласы «үп» болбой эле койсун, «малды окуу тосо албайт, көк союл тосот». Анын педагогикасы мындай: «Сени «торпок» деген балдарга кыргыйдай тий... Сага тийген бала болсо алың жетпесе өлүп бер, үйүнө өрт кой».

Экинчи метод мугалим Сабырдын тарбиялоо ыкмасы - ал баланы ишендирүү, көндүрүү, эмгекке үйрөтүү.

Бул жагынын жеңиш Сабыр тарапта болот.

Чыгарманын актуалдуулугу - бүгүнкү күн менен үндөшүп тургандыгы. Азыр рынок шартында мугалимдер эптеп акча табууну гана көздөп калды. Учурда кээ бир мугалимдер сабак берүү менен гана чектелип, ар бир окуучунун моралдык, психологиялык, социалдык, этикалык абалына сүңгүп кирүү, бала менен түздөн-түз «ортомчусу» жок иштеше билүү керек экендигин бара-бара унутуп бара жатышат, же болбосо, өз ишине кайдыгер мамиле жасалууда.

Төрт аягында такасы жок күлүктү музга чапсаң байге албайт, ал талпагын жаят. Көзү жетпеген ишти караңгы адам андан ары алып кете албайт.

Чыгармада ак менен каранын, жаңы менен эскинин күрөшү жазуучу тарабынан өтө терең, кылдат, турмуш чындыгына шайкеш баяндалган. «Баса,

бул эки сезим - эки өмүр. Бири жаңы өнүм. Дуулдап бардыгын алышка кызыккан Динар. Ал коркпойт. Сактанбайт. Тек баарын билишке ашыгат. Бири - сапары карыган чоң эне. Ал турмуштун ачуусун татыган кексе кары. Ал сак, коркок. Артыкча ушул неберелеринин атасы жалгыз уулу майданда курман болгондон бери аяк асты «шуудур» этсе да сактана калат» [156, 181-182].

Динардын образы - жаңычылдыкка умтулуунун, билимге ээ болуунун символу, ал эми чоң эненин образы - эскинин калдыгынан кутула албай, жаңы нерселерди кабыл ала албай кыйналган эски замандын адамынын символу катары карасак болот.

Жазуучу балдар тууралуу, балдар үчүн чыгарма жазып жатып, ал темадан бир кыйла кеңирээк масштабга чыгып, мектеп жана мугалим, коом жана инсан, тарбиялоонун адамды өзгөртүүчү табияты тууралуу ой жүгүртүүгө өсүп жеткен. Ал гана эмес 20-кылымдын ири окуялары болгон таптык жиктелүүлөр, жаңыны орнотуунун кыйындыгы, адам жана анын айлана-чөйрөсү, колхоз курулушу, жамааттык чарба жана жеке чарба сыяктуу урунттуу учурлар да мектеп тууралуу чыгармага киргизилген. Романдык ой жүгүртүү (чынында Т.Сыдыкбеков романдарын ашкере көлөмдүү жазуу жагынын кыргыздар арасында гана эмес, эски союз да эң алдыңкы орундардын бирин ээлеген) авторго турмушту кенен полотнодо ачып берүүгө мүмкүндүк түзгөн да «Тоо балдарында» мектеп, мугалим, коом, бала темасында ар тараптуу ой жүгүртүүгө мүмкүндүк ачылган.

Мугалимдин, мектептин коомду алга сүрөөчү, чөйрөнү жетелөөчү күчү романда эволюциялык планда ачылып берилет, мисалы, тентек Динар мугалимдердин туура аракеттеринен, педагогикалык этиканы илимий-практикалык негизге таянып жүргүзгөндүгүнүн натыйжасында кийин коомдук иштерге катышкан активистика, сабактан мыкты окуган отличница болуп чыкса, Аскар агрономияга, биологияга кызыгып, ар түрдүү эксперименттерди жүргүзүп, өзүн илимпоздукка даярдайт. Ошентип «...Советтик педагогиканын талаптарына ылайык романда жаш жеткинчектерди эмгекке тарбиялоо маселесине, мугалимдер коллективинин педагогикалык ишкердигине, окуучулардын илим-билимге болгон аракет-умтулуштарына, достук,

интерноционалдык тарбияга негизги көңүл бөлүнөт. Ал «Күрпүлдөк» мектебинин мугалимдер коллективинин иш-аракеттеринин натыйжасында жүзөгө ашырылып, ата-энелер менен болгон тыккы биримдиктин жардамы аркасында бекемделип отурат» (О.Сооронов).

Ырас, чыгармада (М. Сулайманов анын жанрын повесть деп алат) балдар адабияты боюнча адис М.Сулайманов жазгандай: "Мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы эриш-аркак иш формаларынын дайыма эле сактала бербешти, кээ бир ата-энелердин тарбия ишине салкын карагандыгы, маданий чөйрөсүнүн тардыгы сыяктуу маселелер... баяндалган". Ошол эле кезде көбүнчө биз мектеп, мугалим темасы көтөрүлдү дегенибиз менен көп учурда ал темалары арткы планга сүрүлүп калган. Анын эки себеби бар:

Биринчиси, романда кыргыз адабиятындагы эң бир оригиналдуу, кайталангыс образдардын бири Омор акенин бейнеси бар, ал жазуучу тарабынан жогорку чеберчиликте иштелген да, башка образдарды, анын ичинде мугалим Сабырдын образын да өз көлөкөсүнө жаап калган. "Тоо балдарын" окуп бүткөнүбүздөн кийин, - деп жазат К.Бобулов, - биринчи кезекте негизги каармандар Аскар, Динар, Орусбектер элестебей, биздин көз алдыбызда Омор акенин алп карааны сүрдүү болуп калдайып турат".

Экинчи нерсе - автор балдар адабиятында чыгарма жазуу керек деген тапшырмадан уламбы, айтор, анын балдары чоң адамдарды, анын ичинде мугалим Сабырды жетелеп алган, окумуштуу, билимдүү мектеп директору болбой эле вундеркинддер Аскар менен Динар болуп кеткен, бул жагдай убагында адабий сында Ш.Үмөталиев, М.Сулайманов тарабынан туура белгиленген эле. Биз да ошол ойлорго кошулабыз.

Бирок канткен менен "Тоо балдары" - кыргыз адабиятында мектеп турмушун, кичинелердин чоң дүйнөсүн ар тараптан ачып көрсөткөн биринчи роман. Ата-баланын, мектеп менен үй-бүлөнүн, жаңы менен эскинин күрөшү балдар адабиятында мынчалык деңгээлде сүрөттөлө элек эле" (Б.Алымов).

Өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталган балдар адабиятына камкордук адабиятка жаңыдан келип жаткан жаш жазуучуларды өзүнө тартпай койбоду.

Согуштан кыйраган чарбалар бир топ калыбына келип, эл бир аз тоюнуп, кийине баштап, окуунун, билимдин, илимдин кадыры дагы жогорулай баштады. Кыргызстандын борбору Фрунзе шаарында гана эмес Ош шаарында да педагогикалык институт ачылып, Нарын, Пржевальск, Жалал-Абад шаарларындагы педагогикалык окуу жайларынын студенттерди кабыл алуусу жогорулай, мугалимдер коомдо чоң күчкө, өкмөт менен партиянын идеологиялык фронттогу ишенимдүү жоокерлерине айланды. Ушул мезгилде балдар жана өспүрүмдөр турмушун чагылдырган Т.Абдымомуновдун «Жүкөш» (1950), Н.Байтемировдун «Жаш муундар» (1951), «Бекем достук» (1952), «Сагын» (1953), Ш.Бейшеналиевдин «Алкыш. Чыныгы достук» (эки повесть бир китеп, 1953), «Кычан» (1956), М.Жангазиевдин «Ажырагыс достор» (1953), «Назарбектин классташтары» (1954), «Жаңы жолдош» (1954), К.Жапаровдун «Абыш» (1959), Т.Касымбековдун «Жетим» («Тууган жер» деген 1958-жылдагы китебине кирген), Ж.Таштемировдун «Аскарбек» (1953) ж.б. чыгармалары жарыяланды.

Булардын ичинен «Сагын» (Н. Байтемиров), «Назарбектин классташтары» (М. Жангазиев), «Аскарбек» (Ж. Таштемиров) сыяктуу чыгармаларды мектеп турмушу, мугалим темасы көрсөтүлгөн. Бирок ошол кезде жалпы советтик адабиятта «конфликтсиздик теориясы» өкүм сүрүп турган. Анын негизинде согуштан кийин биздин советтик социалисттик түзүлүш дүйнөдө эң эле идеалдуу, биз кала берсе фашизмди талкаладык, биздин коомдо жаман нерселер, конфликттер болбошу керек, бардык нерсе бизде өз жайында турат дешкен да, турмуштук терс көрүнүштөрдү, терс пикирдеги, коомго жакпаган жүрүш-туруштагы адамдарды сүрөттөөгө тыюу салынган. Жогорудагы чыгармалар адабиятта мында ошол тенденциялар күчтүү аракеттенип турган учурда жаралган, анан калса, алардын авторлору али тажрыйбасыз жаш калемгерлер болгон.

Н.Байтемировдун «Сагын» повестинде башкы каарман Сагын билим алгысы, мектепке баргысы келет, бирок атасы Сарала аны окутпай эле малдарын бактыргысы келет, болор-болбос конфликт ата-бала ортосунда гана бир аз

көрүнгөнү менен баланы өздөрүнө тартып кетүүчү мектептин педагогикалык жамаатынын, мектеп дирекциясынын, пионер жана комсомол уюмдарынын аракеттери четте калат, алар өтө эле мажирөө, чечкинсиз.

Автордун дагы бир чыгармасы «Жаш муундар» деп аталат, ал ремеслолук окуу жайынын турмушу, ал жердиги тарбиялануучулар менен тарбиялоочулардын мамилелери, комсомолдун баштапкы уюмунун аткарган иштери тууралуу повесть. Мугалим катары окуу жайынын директору Поповдун бейнеси көрүнөт, ал Сагын, Турсун, Сары сыяктуу студенттерине камкор мамиле кылып, адамгерчилигин көрсөтөт, бирок чыгарма жалпысынан бошоң жазылган, «...окуу жайынын нагыз турмушун көрсөтүүгө келгенде да Н.Байтемировдун чыгармачылык калеми ойку-кайкы кетет. Ушундан улам «N» ремеслолук окуу жайы (кийинки кесиптик-техникалык окуу жайлары Т.Ж.) деп аталганын менен анын чыныгы жүзү жана аткара турган иштери көз алдыда көрүнбөйт.

Ырас, чыгармада жаш ремесленниктердин тигил, же бул буюмдарды, деталдарды жасап жатышкандыгы жөнүндө бир топ жылуу сөздөр айтылат. Анткени менен ушулар дагы, отоо чөптөн баштарын көрсөткөн кодура дандардай, чыгарманынын ар кайсы жерлеринде гана аздан байкалат. Чындыгында повестин сюжети дал ушундай маанилүү окуялардын негизинде өнүксө, ремеслолук окуу жайынын жүзү ачык көрүнмөк жана анын коомчулдук мааниси тереңдетилип ачылмак. Тилекке каршы, «Жат муундардын» сюжети андай талапка толук жооп бере албайт» (М.Түлөгабылов) [161, 74].

М.Жангазиевдин «Назарбектин классташтыры» повестинде Сагындын ордуна Даниял, Сараланын ордуна Керимбай келет. Эгерде Сагын окууга дилгир болсо, Даниял начар окуйт, тентек, атасы колхоз башкармасы болсо ага болушуп, мектеп мугалимдерин жерге киргизе урушуп турат, бирок мына ушул турмуштук көрүнүштөр өтө эле үстүрт, жасалма, конфликттер ишенимсиз.

Ш.Бейшеналиевдин «Алкыш» повестинин каармандары Абдылас, Роза, Акай ж.б. балдар-кыздар мектеп окуучулары, бирок алардын негизги иши - окууга байланыштуу ишмердүүлүктөрүн, аракеттерин сүрөттөбөй жазуучу аларды чоңдор арасына - колхозчулардын арасына алып барат да, ошол жерден

балдарды «көрүүгө» аракет кылат, балдарды мындай өтө эле «чоңойтуп» жиберүү, сөз жок, образдарды жасалма курууга, мугалимдердин жана мектептин ролун четке сүрүп таштоого алып келген. Ушундай эле мүчүлүштүктү М.Жангазиевдин «Жаңы жолдош» повестинен көрөбүз, анда да балдар «чоң кишилер» болуп алышкан да, чоң кишилер жок, «коңулда калган», чыгарма көп сөздүү жана деклоративдүү.

Ошол 50-жылдардагы «мектеп повесттери» эмнеси менен өксүп, кандай кемчилдиктер алардын өмүрүн адабият майданында сактай албай калды?

Бул тууралуу М.Сулаймановдун пикири менен эсептешпей коюуга болбойт. «Ушул күнгө чейин балдар повесттеринде чагылдырылбай келе жаткан орчундуу проблеманын бирөө мында - деп жазат ал. - Азыркы балдарга милдеттүү билим берүүчү орто мектептерибиздеги мугалим менен кээ бир окуучулардын ортосундагы жарыяланбаган, бирок айкын байкалып турган күрөштөр бар. Мисалы, айрым тестиерлер менен өспүрүмдөр дагы эле болсо мугалимди жадатып, сабагына жана тарбиялык жумушуна «байкот» жарыялап, анын тамырын тартып, мугалимдик «жарамдуулугун» сынап көрүү учурларын көп жолуктурууга болот. Же болбосо окуучунун мугалимди тоготпой коюусу, аны сыздатып сабактан качуусу, бул же тигил коомдук жумушка катышуудан баш тартуусу ж.б.у.с. көрүнүштөр жөнүндө мугалимдердин даттануулары көп. Мунун өзү, биринчиден, тестиер менен өспүрүмдөрдүн психологиялык өсүү өзгөчөлүктөрүнөн, экинчиден, жалпыга милдеттүү билим берүү проблемасын ишке ашыруунун татаал мүнөздүүлүгүнөн келип чыгат. Мектеп балдарынын кулк-мүнөзүндөгү ушундай көрүнүштөрдү ырааттуу өнүккөн окуяларда, кылдат түзүлгөн конфликттерде айтып берүү тикеден-тике балдар адабиятынын милдетине кирет. Бирок азыркы кыргыз балдар адабиятында мындай кызыктуу проблемага көңүл бөлүнбөй келатат».

Демек мына ошондой болгондон кийин айда мугалимдин образын ачуу боюнча аракеттер да 50-жылдардагы прозалык чыгармаларда анчейин ишке ашпай калды.

Мунун башкы себеби жогоруда айтылгандай конфликтилерсиз турмушту

чагылдыруу теориясынын таасири болсо, экинчиден, жанрга аралаша баштаган авторлордун али тажрыйбасыздыгына байланыштуу эле. Андыктан да ал чыгармалар биринчи аракеттер, ара жолдо үйрөнүү үчүн гана жазылган нерселер катары адабияттын тарыхынан четке сүрүлүп ташталды.

Ырас, 1956-жылы Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повести жарыяланды, автор ал чыгарманы кийин да редакциялап чыкты. Бул чыгарманын башка тилдерге которулуу сапары байсалдуу болуу менен бирге кыргыз жаш окурмандарынын да сүйүктүү чыгармасына айланды, мектеп окуу программаларына кирди, анын негизинде автор өзү пьеса жазып, анын негизинде спектакльдер коюлду. «Кычандын» кыргыз адабиятындагы бактысы чоң болду.

Чыгарма жарык көрөрү менен эле адабий сында да отличтер болуп, Ж.Суванбековдун, К.Артыкбаевдин макалалары жарыяланды.

«Кычан» повести кандайдыр бир даражада 50-жылдардагы «балдар повесттерин» кайталаган, ошол эле кезде алардын бир топ мүчүлүштүктөрүн өзүнөн оолактаткан чыгарма.

"Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык жолундагы негизги бурулуш "Кычан" повестинин жарыкка чыгышы менен түшүндүрүлүп жүрөт. Бул негизинен туура. Анткени "Кычан" аны бүткүл союздук окурмандар менен тааныштырып, образ түзүү системасын өздөштүрүүгө, адамдардын индивидуалдуу мүнөз өзгөчөлүктөрүн ачууда бир топ тажрыйба топтоп берди. Кыскасы ал ушул чыгармасы аркылуу өзүнүн ишенимдүү үнүн таап, чыгармачылык бактысына туш болду. Анткени анын бул повести автордун жеке өзүнүн чыгармачылыгында гана эмес, бүткүл кыргыз прозасында көрүнүктүү орунду ээлейт. Идеялык жана көркөмдүк жагынан алган орду өтө баалуу. Повесть жарыкка чыгары менен өзүнүн окуучуларынын көңүлүнөн түнөк тапты. Колхоздоштуруу мезгилиндеги бул эр жүрөк баланын ким экендиги жана көркөм образы элестүү түрдө кийинки муундарга жеткирип берүү милдетин Ш. Бейшеналиев ойдогудай ишке ашырган (Ж. Абдраимов). Логикалык суроо туулат. Кыргыздын Павлик Морозову деп аталган баатыр пионердин баатырдык көрсөтүүдөгү рухий эрдиктеринин булактары кайсыл жакта, же анын баарын жазуучу асмандан алып жаздыбы

деген табийгый суроо туулат. Чынында Кычан - мектепте окутан, пионер бала. Ал баатырдык көрсөтүүчү күчтүн бир булагын дал ошол мектептеги Тенти агайынан алат. Тенти агай бута чейинки кыргыз прозасындагы мугалимдердин образдарынын ичинен бир аз болсо да өйдө көтөрүлгөн. Анын балдарга идеал болуучу сапаттары, сабактарынын фрагменттери көрсөтүлгөн. Тенти менен колхоз душмандары, мисалы, Капсалаң бетме-бет кармашка чыга албаганы менен элге жаман көрсөтүү үчүн ар кандай айла-амалдарды аткарат, а түгүл колхоздун тоюту өрттөнүп жатканда жанын кыюуга барып, аны өчүрүп жаткан балдарды да Тентинин балдары деп, чөптү Тенти өрттөттү деп чыгат.

Ырас, повестте дагы да башкы көңүл балдарга, алардын акылдуулугуна көңүл бурулуп, мугалим жана окуучу темасы артка сүрүлүп калат, Тенти агайды көрсөк аны тапчыл катары, тап күрөшү деген темада гана үстүрттүрөөк түзүлгөн мугалимдин образы катары көрөбүз.

Кыргыз адабиятындагы мугалимдин образын, билим берүү, тарбия маселелерине байланышкан чыгармаларды окутууда жазуучулар Ж.Мавлянов менен М. Гапаровдун мисалында талдоого алсак болот. 11-класста Ж.Мавляновдун «Ачык асман», М. Гапаровдун «Кыштакча» чыгармалары класстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын катарында окутулат.

Согуштан кийин адабият майданынан келгендердин ичинен мугалимдин образын ар тараптуу өңүттөн карап, алардын көп түрдүү иш аракеттерин, адамдар коомундагы ордун, күрөшүн, жеңишин жана жеңилишин жазган автор Ж. Мавлянов болду.

Ж.Мавлянов Улуу Ата мекендик согуштун алдында Жалал-Абад педагогикалык окуу жайында билим алып, андан фронтко кетип, 1944-жылы жарадар болуп келип, 1948-жылы Жалал-Абад мугалимдер институтун бүтүрөт. Андан соң Караван (кийинки Жаңы-Жол, азыркы Аксы) районундагы Иринжит, Горький атындагы, Кызыл-Дыйкан мектептеринде мугалим, 1955-1966-жылдарда он бир жыл райондун борборундагы мектеп интернатында директор болуп иштеген. Демек ал мектептин, класстын абасынан дем алып, бул тармакты «А» сынан «Я» сына чейин жакшы билип келди, ошол эле учурда мектеп жана

мугалим темасында очерктерди, ырларды, макалаларды, күндөлүктөрдү жазып да жүрдү.

Ж.Мавляновдун мугалимдер тууралуу чыгармаларынан жазуучунун өзүнүн «жыты» келип, биографиялык материалдар кадимкидей аралашып кеткенин байкап да, байкабай да каласыз. Мисалга, анын «Орус тили эжеке» повестиндеги каармандар Мария Павловна менен Нурдин мугалимдик кесибин таштап согушка кетишкен.

Мария Павловна – бир дагы орус жок айылга келип, орус тилден сабак берген эжеке айылды башка бир планетага ээрчитип кете тургандай дем менен, шаң менен иштей баштайт. Бул мектепте үч жүздөн ашпаган окуучу, он төрт мугалим болгон. Ошолордун ичинде Нурдин бар, ал «ичим тап» неме, «такыр чечилип сүйлөбөгөн ал сабактан бош убактысын башкаларга окшоп аны-муну чалчындап сүйлөө менен өткөрбөстөн, мугалимдердин тар бөлмөсүнүн бир бурчуна отура калып, дароо бетине китеп, же газета кармана кетчү...» «Мария бул мектепте иштей баштагандан тартып Нурдиндин мүнөзүндө өзгөрүү байкалат». Акыры мына ошол өзгөрүү эки мугалимдин ортосунда ысык мамиленин тереңдешине алып келди. Албетте, ушул мамиленин арасында анча-мынча мугалимдик жашоо, окуучуларды экскурсияга алып чыгуу, окутуу жолдору көрсөтүлө баштаса, Нурдиндин майданга кетиши менен мектеп темасы артка сүрүлүп, сүйүү темасы алдыңкы планга чыгат. Алардын сүйүүсү да кесиптериндей эле адептүү адамдардын бири-бирине сезими, ыйык нерсени ыйык тутуусу. Майда деталдарда, жай турмуштук окуялар ачылып отуруп, анын чыңалуусу акыры Мариянын да суранып жүрүп, аскерге кетиши, Нурдинге барышы жана алардын согуш талаасында каза болушу менен аяктайт.

Мугалим болобуз деп согуштун айынан мугалим болбой калган айтматовдук майсалбектердин экөөсүнүн өтөлгөлүү өмүр таржымалы эң ардактуу кесиптеги ишмердиги ошентип согуштун айынан трагедиялуу аяктайт. Ушул жеңиште ал жеңишти тездетүү жана бизге алып келүү үчүн аракет кылган мугалимдердин мекенчилдигин, таза дилин көрөбүз.

Канткен менен мугалимдин образы ар тараптуу, терең ачылган кыргыз

адабиятындагы көлөмдүү да, бул темадагы көзгө басар да чыгарма Ж.Мавляновдун эки китептен турган «Ачык асман» романы. Анын биринчи китеби 1968-жылы чыкса, экинчи китеби арадан төрт жылдан соң 1971-жылы жарык көрдү.

Бул романда согуш жана билим берүү темасы чыгарманын сюжеттик-композициялык тулкусун түзүп, ушул теманын айланасында өнүктүрүлгөн окуялар сүрөттөлөт. «Ачык асман» Улуу Ата мекендик согуш учурундагы элибиздин башынан өткөргөн оор турмушун, ошол кездеги кандай кыйынчылыктар, тоскоолдуктар болбосун баарын жеңүүгө аракет кылган, элибиздин жаркын келечеги үчүн кам көрүп эмгектенген, эл агартуунун татаал жолунда өзүнүн бийик адамгерчилик сапаты, көкүрөгүндө эч кири жок ак ниеттүүлүгү, эмгекчилдиги менен өз салымын кошкон ары жөнөкөй, ары токтоо айылдык мугалим Сапардын жаркын жана үлгүлүү образын таасын, ачык көрсөтүп берген.

Ошондой эле мугалимдик кесиптин баа-баркын, улуулугун, бул кесиптин өтө чоң жоопкерчиликти, тактыкты, тазалыкты, көп түйшүктөнүүнү, изденүүнү, жаңыны жаратууну талап кылуучу эң ардактуу жана сыймыктуу кесип экендигин, элибиздин рухий, маданий түшүнүгүн, бирок ошол учурдагы канчалаган оош-кыйыштарга карабастан бала окутуп, бала тарбиялап өз убагында зор эмгек сиңиришкен дагы бир канча мугалимдердин (Сармат, Жолчубай, Ысман) образдары чагылдырылган.

Романда башкы каармандын ретроспекциялык ой жүгүртүүсү, б.а. өткөн турмушун бир сыйла кинокадрдан көргөндөй элестетиши, ал элестер келки-келки окуялардан турушу, ошол окуялар атайын боёп-түзөтүлбөй турмуштагыдай ак жана кара түстөрдө берилиши окурманды өзүнө тартып алат. Сапар-мугалим бардык жагынан эле идеалдуу боло бербейт, ал да жаңылат, жазат, жаздым басат, бара-бара турмушту, адамдарды көрүп чыйралат, жашоо бул күрөш экендигине көзү жетет. Чыгарма согуш жана анын таасириндеги айыл, согуш жана анын катышуучусу мугалим тууралуу эпикалык полотнодо баяндалган көркөм нарк.

Мына ушул жарыш сюжет, жарыш тарыхый окуялар чыгармачылык иш үстөлүндө отурганда жазуучунун эсине кайра-кайра келип, алар бири-бирин толуктап-бышыктап барат.

Бактылуу балалыктын баёо дүйнөсүнө эң биринчи аруулукту, тазалыкты, сүйүүнү тартуулаган, ар бир адамдын адам болуп калыптанып, турмушта түз жолго кадам таштоосуна үндөгөн, оң жолго баштап, туура тарбия берген бул - мугалим экендигин эч кимибиз тана албайбыз. Коомдун улуу жарчысы, эртеңки келечек ээлеринин устаты болгон мугалимдин орду турмушубузда өтө жогору турарын жан дили менен сезген, дүйнөдөгү эң сыймыктуу, ардактуу мугалимдик кесипке жетүүнү биздин каарманыбыз Сапар да төмөнкү класстарда окуп жүргөндө эле алдына максат кылып койгон.

Бул кесипке адегенде шыктандырган Жолчубай агайы болот. Болгон билимин чын ыкласы менен бар жакшылыкты өзүнөн гана күткөнсүп, сабак учурунда былк этпей отурушчу балдарына жеткирүү үчүн астейдил аракеттенип, аларга билим нурун чачып, балдардын келечек тагдырына айкын жол салууга бүткүл дараметин жумшап эмгектенген Жолчубай агай окуучулары үчүн үлгүлүү жол калтырып кетет.

Райондун борборундагы интернаты бар мектепке келгенде Сапардын мугалимдик кесипке ынтызарлыгын күчөткөн Сармат агай менен Хаким Музафаровичтер болду. Ооба, бул кесиптин улуулугу мына ушунда турат. Чындыгында, балдардын таза жүрөгүнө пакизалыктын, аруулуктун, жакшылыктын үрөнүн сепкен, балдар дүйнөсү менен бала болуп өмүр кечирген, ар дайым изденүүдө жүргөн, бирок көп жаштардын арасынан жашынан эле сергектиги, сезимталдыгы, токтоолугу менен айырмаланып турган каарман.

25 жашында балдак таянып (оң тизесинин сөөгү осколканын сыныгы менен быт-чыт талкаланган), согуштан майып кайтып, калган өмүрүн тек өткөрбөстөн, жаңы окуу жылынын башталышы менен «солдат» деген аты «агай» деген атка алмашып, «Кызыл-Дыйкан» жети жылдык мектебине окуу бөлүмүнүн башчысы, кыргыз тили жана адабияты боюнча мугалим болуп кайрадан эмгек жолун (майданга кеткичекти бир жыл иштеген мектебинде) баштайт.

Дал ошол кезде ал райОНОнун башчысы Керимов менен, райондук белгилүү чиновник Мадылбеков менен да пикири келишпей, майда конфликт бара-бара чоң каршылашууга өсүп чыгат. Ошондой эле мугалимдик кесипке байланыштуу пикир келишпестиктер жеңил ойлуу мугалим келин Алтынай менен Сапардын ортосунда да болот. Жогорудагыдай, дагы башка конфликттер бул педагогикалык жамааттын тазалыгы жана алар окуткан балдардын келечеги үчүн жасалат. Жазуучу Сапарды педагогикалык процессте, мектептин ички «кухнясында» абдан кылдат текшерип көрөт, ал мугалимдердин, анын ичинде Алтынайдын сабактарына катышып, күндөлүк пландарын анализдейт, аларга улуулук жана адистик жардамдарын берет, демек ал инсан гана эмес, методист, устат. Образ аналитикалык планда, эволюциялык нукта жүрүп отуруп, мугалим каарман бара-бара бизге жүрүш-турушу менен өрнөк боло алуучу инсанга өсүп жетет, жазуучу ошондой мотивировкалайт.

«...Сабак учурунда жаңы материалды түшүндүрүп жатып Сапар согуш алааматын эстеди. Анын өртүндө кыйылган өмүрлөр, алардын артында калган жетим-жесирлерди көз алдына элестетти. Жеңиш күнүндөгү кабарды Сапар жашына чакалып жатып, каридордо жарыялаганда: «Менин атамы немис дегендер өлтүрүп койгон дейт го апам. Эми эмне болот?», - деп колун кармай анын каканактап чыккан алчадай мөлтүрөгөн, каш-кирпиги үрпөйгөн Артыкжандын бир суроосунун алдында туруштук бере албай калды. Тамагы үстүндө жүрүшкөн инсандар булар - мугалимдер. Улуу педагог, Эл мугалими Мамады Байымбетовдун «Мугалимдик кесип – пакизалыктын, мамилелешүүнүн, сооп жыйноонун, бала астында күндө сыноодо туруунун кесиби» деген асыл оюн эске алсак болот. Белгилей кетүүчү жагдай, жазуучунун өмүрүн анын чыгармачылык ишинен бөлүп кароого мүмкүн эмес.

Белгилей кетүүчү жагдай, жазуучунун өмүрүн анын чыгармачылык ишинен бөлүп кароого мүмкүн эмес. Чыгарманын жазылуу тарыхы деген түшүнүк түздөн-түз жазуучунун өмүрү менен ажырагыс байланышта карала турган көрүнүш. Айтайын дегенибиз, чыгармадагы башкы каарман Сапарды жазуучунун өзүнүн прототиби деп атоого да туура келет. Буга негиз катары

Жунай Мавляновдун өмүр жолуна кайрылып көрсөк, 1941-жылы Караван районундагы Афлатун атындагы толук эмес орто мектебине жазуучунун мугалим болуп дайындалышы, 1942-1944- жылдарда анын Улуу Ата мекендик согушка катышып, оор жарадар болгондон кийин демобилизацияланып, өзүнүн айлындагы толук эмес орто мектепте адегенде окуу бөлүмүнүн башчысы, анан директор болуп иштегендиги, буга кошумча жазуучуга «Кыргыз ССРинин мектептерине эмгек сиңирген мугалими» деген ардактуу наамдын ыйгарылгандыгы биздин жогорудагы оюбузду далилдеп турат.

Чыгарма өзүнүн каармандарынын жан дүйнөсүнүн баалуулугу, адамгерчилик сапаттарынын улуулугу, турмуш чындыгы менен терең айкалышта сүрөттөлгөндүгү менен өзгөчөлөнөт. Сапардын образы азыркы жаш муундарды патриоттуулукка, өз кесибин сүйө билүүгө, жөнөкөйлүккө, адамгерчиликке, талыкпастан эмгектенүүгө үндөйт.

Каарманыбыз Сапарды бүгүнкү күндүн мугалимдеринин катарына коюп, алар менен салыштыра кароо анчейин ылайык келбей калуучу көрүнүш. Сапар учурдагы интеллектуалдуу, ар тараптуу толук билимге ээ болгон агартуучулардай болбосо да, ошондогу турмуш талап кылган иштин баарын өзүндөгү болгон билими менен аткарууга аракеттенген, эң негизгиси, адамгерчилик бийик сапаты менен өздүк турмушун да, мектеп турмушун да башкара алган сөздүн толук маанисиндеги улуу педагог. Сапардын ушундай кыйын күндөрдө өз билимин ысык мээримди, бийик адамгерчилиги, окуучуларына болгон өзгөчө камкордугу менен айкалыштырып, балдардын дүйнөсүнө жакшылыктын, инсандыктын нурун чачып, педагогдук милдетин сыймыктуу аткаргандыгын байкай алабыз.

Айтайын дегенибиз, мугалим дегениң биринчи кезекте билимдүү болуп, анан сөзсүз түрдө өз боюна адамгерчиликти, балдарга (адамга) болгон ысык сүйүүнү, мээримди да сиңире билиши керек.

...1945-жылдын сентябрь айынын аяк ченинде госпиталдан кайтып келген айылдын алгачкы мугалимдеринин бири Ысмандын аянычтуу тагдыры сүрөттөлгөн көрүнүштү алсак. Эки көзүнөн тең жараат алып келиши, бир көзү

протез, экинчи көзүнө да доо кеткен жоокер - мугалимдин өз кесибин, болгондо да, мугалимдик кесиптин ээси болгон Ысмандын апааттуу согуштан жарадар болгонуна карабастан, мектепке шашып, сүйгөн кесибин уланткысы келгени өзүнчө бир жаткан эрдик эмеспи. «...Ысман ошентип 1-классты алат, анткени 1-класстын эне тил китеби да, эсеп китеби да бадырайган-бадырайган чоң тамгалар менен жазылат эмеспи. «Кызыл-Дыйкан» 7 жылдык мектебиндеги педагогикалык коллектив дагы бир мугалим - жоокер менен толукталат. Балдардын дидарына кумары ашып-ташып калган беле, үймөлөктөгөн окуучуларын канат астына жөжөлөрүн каткан тооктой колдорун жаза төртөө-бешөөн катарынан кучактай туруп, аларга бир нерселерди түшүндүрүп кирет...». Мына ушундай дагы бир канча сүрөттөөлөр менен Ысмандын образы да өз деңгээлинде тереңден ачылып берилген. Ысман тынч гана өз тиричилигин өткөрө берсе болмок, бирок ал антип бош жата албайт.

Өзүнүн ардактуу кесибин таштап, ага кайдыгер карай албады. Өзүндөгү болгон билими менен өмүр бою балдарды жакшылыкка, билимге сугарып, ак эмгектенүү – анын улуу максаты болгон. Ал бул максатын согуштан майып кайтканына карабастан андан ары сыймыктуу улантат.

Мугалимдик кесиптин оор жүгүн өз мезгилинде артына билген, анын кыйын түйшүктөрүнө чыдап, мектептин тагдырын өз колуна алып, жетекчилик кызматтын (мектептин окуу иштери боюнча директорунун орун басары, кийин мектептин директорлугу) ары оор, ары жоопкерчиликтүү, аяр мамилени талап кылган кесип экенин түшүнүп, баарына чыдаган Сапардын образы бүгүнкү күндүн мугалимдерин, өзгөчө жаш адистерди мээнеткечтикке, адамгерчиликке, чыдамкайлыкка үндөп турат. Өз боюна сыпайыгерчиликти, маданияттуулукту, жөнөкөйлүктү сиңирген мыкты педагог экендигин ырастайт. Ал өзүнүн педагогдук татаал жолунда ушул сапаттары менен көпчүлүккө жагып (кээ бир убакта жогору жактагы жетекчилердин оюна, иш аракеттерине кошула албай, ушул сапаттары менен аларга көнө албай, канча кыйналды), коллективде аброй таап, жетекчилик кызматты да (ошол мезгилдеги талапка, шартка жараша шыр кетпесе дагы) ийгиликтүү аркалаганга аракеттенет. Чыгармада адамгерчилик,

сылыктык, инсандык асылдыкты урматтоо чакырыгы орун алган. Адеп-ахлак, тартип, жүрүм-турум эрежелери, ыймандуулук, боорукердик сыяктуу эң улуу идеялар чыгарманын башынан акырына чейин коштоп жүрүп отурат.

«Ачык асман» мектеп турмушун, мугалимдин образын кыйла терең жана ар тараптуу ачкан роман, анда профессионалдык иш аракеттер, терминдер да бир топ учурайт. Бирок адабиятта бул же тигил жазуучу бул, же тигил кесиптин адамдарды тууралуу жазганда ашкере эле алардын иштерине, жумушундагы ошол гана кесиптегилер түшүнө турган майда-чүйдөсүнө берилип кеткенде окурманын чайналтып алат, андай китептер ошол адистер гана окуй турган профессионалдык адабиятка айланып кетет. Ж. Мавлянов мына ошол нерседен качып, анын мугалимдери адам жана анын жашоо турмушу, башкалар менен мамилеси тууралуу романга кесиптик фон гана болуп кызмат кылышат. Канткен менен бул чыгарма биз изилдеген тематика боюнча азырынча көлөмү жактан да, жазылыш деңгээли жактан да алдыда турган роман болуп саналат. Ошол эле кезде бул чыгармада автобиографиялык баяндоолор анын сүрөттөөлөрүнүн, каармандарынын чыныгы турмушка жакындыгын кепилдеп турат.

«Ачык асман» романын окутууда окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүүгө басым жасоонун жолдору катары төмөндөгү сабактан жүрүшүн анализдөөгө болот.

Сабактын максаты: адабий чыгармадагы каармандардын типтерин сыпаттоо.

Тапшырмалардын негиздемеси: автордун бейнесин аныктоого, талдоого багытталган.

Кызыгууну ойготууга багытталган тапшырма: окуучулар кагазга же тактайга чыгармадагы бардык каармандарды тизмелеп жазышат.

Мазмунду үйрөнүүгө багытталган тапшырмалар:

1-тапшырма. Кештени (таблицаны) толтур.

Таблица 4.3. – Чыгарманын мазмунун үйрөнүү боюнча тапшырмалар

Каарман	Каармандын	Иш-аракети	Мүнөздөмө
---------	------------	------------	-----------

	сыпаттамасы (чыгарма боюнча)		

2-тапшырма: Каармандарга арналган кештени (таблицаны толтур).

Каармандын аты .....

Каарманды сүрөттөгөн 3 сөз .....

Каармандын жакшы көргөн нерсеси .....

Каармандын кандай жетишкендиктери бар? .....

.....

Каармандын корккон нерсеси .....

Каармандын жашоодогу максаты .....

Каармандын башынан өткөргөн 2 окуясы .....

.....

Каармандын жашаган мекени .....

Каармандын теги .....

3-тапшырма. «Каармандын орду» ыкмасы боюнча класстан башкы каармандын ролун аткаруу үчүн окуучу тандалат. Класс бөлмөсүнүн ортосуна олтурган каарманга окуучулар чыгарма тууралуу өздөрүн түйшөлткөн маселе боюнча суроолорду беришет. Бул тапшырмага киришерден мурун окуучуларга атайын убакыт берилип, дептерлерине суроолорду жазышат. Каарманга берилген суроолорду бир нече багытта өнүктүрүүгө болот:

- Сюжеттин жүрүшүнө байланыштуу;
- Көтөрүлгөн маселелерге тишелүү;
- Чыныгы жашоо менен байланыштуу маселелер;
- Каармандын жеке көз карашы.

Сабактын аягы.

Баалоо дескриптору.

Каармандарды билет	✓
--------------------	---

<i>Каармандарга анализ жасай алат</i>	✓
<i>Каармандарга маанилүү суроолорду бере алат</i>	✓

Бул тапшырма жуп менен, топ менен, класс менен аткарылат.

Бышыктоо тапшырмасы.

Жөндөмдүүлүгү жогору окуучуларга төмөндөгү «**Чечим дарагы**» усулу аркылуу каармандарга анализ жүргүзүүгө болот:

Класс тең сандагы 3-4 топко бөлүнөт. Ар бир топ суроону талкуулайт жана өзүнүн дарагына (ватман барагы) жазат, андан кийин топтор ордуларын алмашышат да коңшусунун дарагына өз идеяларын жазышат.

Суроо бер.

Текст менен өз алдынча иштөөдө окуучулар суроо түз деген тапшырма алышат. «Ачык асман» романындагы каармандарды тизмелешип, өздөрү каалаган каарманды тандап алышып суроолорду беришет. Мисалы «Ким...?», «Качан...?», «Эмне үчүн...?», «Кайсы жерде...?» деген сөздөр менен башталган суроолорду берүү. Убакытты жана суроолордун санын чектеп коюу максатка ылайык.

Кандай гана болбосун суроону сабаттуу жана кыскача формулировкалоо үчүн окуучу жок дегенде китепти үстүртөн карап чыгыш керек. Бирок окуучу «окуп чык» деген тапшырманы алганга караганда бул жолу батыраак текст менен таанышып чыгат. Жыйынтыктап жатып эң мыкты суроону белгилейбиз жана окуучуларды ага жооп берүүсүн сунуштайбыз. Муну менен биз өтүлгөн теманы бышыктайбыз.

Китептен жаттап алган жоопко караганда, татынакай жана жыйнактап берилген суроо салмактуу.

11-класста класстан тышкары окулуучу чыгармалардын катарында мугалим темасына кыргыз адабиятында башкача өңүттөн үңүлгөн жазуучу М.Гапаровдун «Кыштакча» чыгармасы. Эгерде мурдагы мугалимдер катышкан окуялардын өткөн жери Кыргызстан болсо, М.Гапаровдун мугалимдери Тажикстандын Мургап районундагы памирлик мугалим-кыргыздар жана аларга Фрунзеден бала окутуу үчүн барып кошулган жаш адис Акун.

«Кыштакчанын» башкы каарманы Акун ал жакка эки республиканын агартуу министрликтеринин кадрларды алмаштыруу боюнча келишимине ылайык барар-барбасы арсар болуп турганда (тагыраагы, борбор калаадан ылайыктуу жумуш таба албай аргасыз калган учурда), мейманканадан кокусунан таанышып калган Маман деген депутаттын үндөөсү менен жөнөп кетет. Жаш мугалим Памирге барса, ал жердеги абал такыр башка экен, романтикага да, жакшы иштеп элге көрүнөмүн деген куру кыялга да ал жерде болбойт экен. Мектеп жергиликтүүлөр «Тайван» деп аташкандай чакан аралчадан орун алган. Окуучулары болсо эртең окуу ачылат деген күнү гана жайлоодон түшүп келишет. Акунга берилген убактылуу жайда болсо өткөн жылы Дүйшөмбүдөн келген бир орус тили мугалими – кыз жашаптыр. Ал эми мектеп директорунун айтуусунда беш мугалимдин орду бош, анын аты Ташмат, досу мерген Толубай. Акун жаңы барган жеринен адегенде эле ушундай абалдарга кабылат да, автор жаш мугалим үчүн күтүлбөгөн сюрприздерди биринин артынан бирин көрсөтүп отурат.

Көрсө, бул башталышы эле экен. Мындай таң каларлык нерселер андан ары чыгат: класста үч эле кыз бар экен, алар үндөбөйт; сегизинчиде жыл сайын классында кала берип жашы он сегизге барып калган бала (киши) окуйт экен; класста кыргыздар эле эмес бадахшандык тажиктер да окуп жүрүптүр; каникулда кыздар инек саап, балдар чөп чаап, кой кыркышыптыр; сабак болуп жатса эле капыс коңгуроо кагылып, балдар тышка атып чыгат, көрсө бир-эки жолу эле келген «Волга» келиптир ж.б.

Ушул «дүйнөнүн төбөсүндөгү» мектептин кызыктуу окуялары, жаш мугалимдин күнүмдүк тиричиликтери андан ары баяндалып отурат да, жаш мугалим бара-бара памирликтердин тиричилигине тартылып барат. Ошон үчүн повесть жарыяланары менен эле мында социалдык активдүү каарман жок экендиги сындалса (К.Ибраимов), башка бир адабиятчылар анда активдүү социалдык каарманды издөөнүн кереги жоктугун белгилешти (А.Эркебаев). А.Эркебаев чыгарманы орус совет жазуучусу С. Крутилиндин «Липяги» повести, андагы сүрөттөлгөн окуялар менен ассоциациялайт.

Чынында эле, 70-жылдардын прозасы адабиятты партиялык тескөөлөрдөн кыйла бошонуп, эркин сөз айтып, өзгөчө «деревенская проза» деп аталган чыгармаларда жана авторлордо кыштак турмушунун оң жактары менен бирге эле тескери тараптары катуу сынга алына баштаган (Ф.Астафьев, В.Белов, В. Шукшин, Ю. Тендряков, В. Распутин, С. Крутилин, В. Лихоносков ж.б.). Мына ошол М. Гапаров да «кыштак прозасынын» алыскы «тоолуктар прозасын» тандап алып, аларга бир чети экзотика катары караса, экинчи жагы өз көзү менен көргөндөрүн (ал ошол жакта мугалим болуп келген жана Акун кандайдыр бар даражада анын прототиби) көркөм жалпылаштырып берген. Чыгармада канткен менен автобиографизм күчтүү экендиги чыгарманын окуя, каармандарынан кадыресе сезилип, Акун бул Мурза деп шыбырып тургансыйт. «Кыштакчадагы» окуялар Азиз, Мамат деген кишилердин турмушунан алынгандыгына дагы бир мертебе ишенесиң, демек жазуучу мугалимдердин образын ойдон чыгарып, асмандан алган жок, ал эл арасынан, памирлик кыргыздардын арасынан калпып алган.

Кунарсыз кыштак, цивилизациядан артта калган алыскы тоо айылы жана жаш мугалим. Мына ушулардын бири-бирине таасири, аракеттери бир Караганда супсак, көрксүз жана кызыксыз көрүнүшү, сезилиши мүмкүн, бирок дал ошондо турмуштун бир үзүмү жатат, аны мугалим гана, мугалимдик көз менен гана карай көргөндө кызыктуу да, таасирдүү да болорун жазуучу жакшы түшүнөт.

К. Асаналиевдин «Көркөм өркүндөөнүн пафосу» аттуу макаласында «Кыштакча» повестин Акундун жан дүйнөсүн, психологиялык толгонууларын иликтеген камерлик чыгарма дегени бекеринен эместей. Чындыгында бул чыгармада алдын-ала даярдалган схематизм, оң жана терс каарман деген жок, бар болгону каармандын жан дүйнөсүн окурманга жеткиликтүү деңгээлде ачып берүү максаты коюлган. Айрым адабий сынчылар М.Гапаровдун стереотипке баш ийбей өз алдынча иштегенин колдоонун, тактап айтканда, «Кыштакча» повестинин оригиналдуулугун түшүнүүнүн ордуна кайра жазуучунун каармандарын пассивдүү, турмуштук жагдайлардын кулу катарында

көрсөтүшкөн. Ошол эле кезде жазуучу Акундун жалаң мыкты сапаттарын санап, аны көкөлөтө мактабай, көптүн бириндей эле кылып көрсөтүшү, каармандардын өзүнө гана таандык болгон адамдык жекече шыгын, мүмкүнчүлүктөрүн ачат. Жазуучу бул чыгармада өз көмөчүнө күл тартып, жандалбастап, бирөөнү жаманатты кылып, бирөөнүн таман-акы, маңдай теринин арты менен жыргалга батууну эңсеген каармандарды да повестинин сюжеттик мазмунуна киргизет. Алардын бири – мектептин директору Ташмат. Өзү айткандай, жыйырма төрт жылдан бери үлгүлүү мугалимдердин катарынан түшпөй, райондук кеңешмелерде мактоо гана угуп жүргөн директордун география, тарых жана орус тили сабактарында тажрыйба алмашуу максатында олтуруп, эч кандай жаңылыкты, үлгүнү байкай албаган Акун, директордун берген сабактарынын начардыгын мугалимдердин көзүнчө ачык эле айтып коёт.

Ташмат директор баш болгон мугалимдер окуучуларга кандай сабак берип, кантип предметти түшүндүрүүнү өздөрү билишпей, эптеп-септеп күн өтүп, таң атканына кубанып, окуучулар өздөрүндөй алсыз болор-болбос билимдери менен алыс узай албасын, мыкты окуткан күндө деле бул айылдан эч ким андан ары окуусун улантпасын билгендей мамиле кылышат. Демек, жаш мугалим каармандын алдында үч айрылыш жол турат: бул жакка барса, ошол мектептегилердин инерциясына түшүп сабагын эптеп окутуп, айлыгын алып, аңчылыгын кылып жүрө берет; экинчи жол, баарын таштап Кыргызстанга баса берсе, памирлик мугалимдер да, мектеп да, окуучулар да бара-бара эстен чыгат; үчүнчү жол күрөшүү керек, анда айылдагы «ак паравоз» - мугалимдин үйү жана мектеп сазга тыгылган башка вагондорду сүйрөп, ошол саздан чыгырып коймок. Нече жылдардан берки селейип ордунда катып калган көрксүз вагондорду жалгыз ак паровоз бараары менен эле кантип алга сүйрөп кете алат? «Кыштакчадагы» Акун орус адабиятынын «деревенская прозасындагы» авторлор сүрөттөгөндөй цивилизациядан оолак калган түнт, келечексиз айылда өзүнүн аз да болсо мугалимдик жана адамдык изин калтырып, ошол жердеги кыштакчага үлгүсүн таштап кетет.

М. Гапаровдун «Кыштакча» чыгармасын мектепте «Майда топ жумушун

уюштуруу» усулу аркылуу үйрөтүлсө бир топ натыйжалуу болорун биздин тажрыйбасы көрсөттү. «Майда топ жумушун уюштуруу» усулу төмөндөгүдөй ишке аршырылат:

Азыркы шартта мектепте сапаттуу окутуу менен тарбиялоо жаңы технологияларсыз мүмкүн эмес экендигин тажрыйба далилдеди. Учурда ар бир мугалим тиешелүү окутуу усулун издеп, өз иш-тажрыйбасында инновациялык окутуу технологияларын кеңири пайдаланат. Ошондой усулдардын бири - майда топ жумушун уюштуруу усулу. Бул усул ой жүгүртүүнүн чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө кеңири мүмкүндүктөрдү берет.

Майда топ жумушун уюштуруу усулу боюнча топтун ар бир мүчөсүнүн жумушу бааланып, мугалим жөн гана кеңешчи кызматын аткарат. Топтук тапшырманы аткаруу үчүн окутуу тобу билимдүүлүгү ар түрдүү 5-6 адамдан турган майда топторго бөлөт. Жумуштун жүрүшүндө иш-аракеттин багыты менен жумуш натыйжасын бирге талкуулашат, бири-биринен кеңеш сурайт. Топтук жумуш кезинде жардамга муктаж окуучуга мугалим тарабынан болсун, жолдоштору тарабынан болсун жеке көмөк көрсөтүлөт. Натыйжасында көмөктөшүүчүнүн өзү да билимин өркүндөтөт. Топтук жумуш төмөндөгүдөй баскычтардан турат:

1. Топтук тапшырманы аткарууга даярдык. Тапшырма жалпы же жеке да болушу мүмкүн. Мында таанымдык милдет коюлат же проблемалык шарт жаратылып, жумушту аткарууга көрсөтмө берилет, топторго бөлүп, дидактикалык материалдар таратылат.

2. Топтук жумуш. Материал менен таанышуу, топтун жумушун пландаштыруу, топ ичинде тапшырмаларды бөлүү, жеке жана топ ичинде тапшырмаларды аткаруу, топ мүчөлөрүнүн эмгектерин өздөрүнүн баалоосу, бири-бирин баалоосу ишке ашырылат.

3. Корутунду бөлүм. Топтук жумушту коргоо, рефлексия, топтун иш-аракетин баалоо.

Топтук жумуштун мааниси – окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзөт: проблеманы аныктоо, даректер менен документтер,

материал жыйноо, ар түрдүү даректүү маалыматтарга сын көз менен карап, түшүнүү, кошумча адабияттар менен жумуш иштөө, баалоо, гипотеза куруу, тандалган тема боюнча проект даярдоо ж.б. Мында натыйжа менен теманы коргоо да мааниге ээ болуп саналат.

Топтук проектти коргоо учурунда окуучулар бири-биринин жообун абдан тыңдап, суроо берет, толуктайт, баалайт. Сабактын маанилүү бөлүктөрүнүн бири рефлексия болуп саналат. Топтор өздөрүн, топ мүчөлөрүн, жалпы топ жумушун баалоо аркылуу ийгиликке жетишет. Сабактын акырында мугалим ар бир окуучунун жумушун, билимин талкуулоо натыйжасына, өз пикирине таянып отуруп баалайт.

Майда топ жумушун уюштуруу усулу орточо, начар окуган окуучунун да окууга деген ынтаасынын, билим сапатынын өскөнүн көрсөтүү аркылуу жетишкендигин далилдейт. Алар өзүнө болгон ишенимдүүлүккө ээ болуп, уюмдук жумушка аралашат, тапшырылган ишке деген жоопкерчилиги артат, биргелешип жумуш иштөө жөндөмдүүлүгү ойгонот.

Топтук жумуш түрү билимдери ар түрдүү деңгээлдеги же бир деңгээлдеги окуучулар тобун уюштурууга мүмкүндүк берет. Майда топ жумушун уюштуруу усулунун эффективдүүлүгү болочок коом мүчөлөрүнүн өз көз караштарын далилдеп гана койбой, талкууланган суроого сын көз караш менен карап, чечим кабыл алууга, жоопкерчиликти сезүүгө үйрөтөт. Адабият сабагында бул усулду колдонуу аркылуу балдардын бири-бирин угууга үйрөнүүнүн, бири-биринин билими гана эмес, маданияттуулук деңгээлинин да өсүшүн көрүп, көзөмөлдөөгө болот.

Окутуу технологияларынын бардыгына орток сунуштар:

1. Окуу мотивациясы менен активдүүлүгүн калыптандыруу.
2. Окуу иш-аракетин башкарууну жетилдирүү.
3. Окуу адаттары субъектилерине өзүн-өзү жетилдирүү үчүн шарт жаратуу.

Азыркы кезде адистик аталыштардын бардыгы жөндөмдүүлүктү, эптүүлүктү, чапчандыкты, өзгөчө ойлонууну, мол чыгармачылык мүмкүнчүлүктү, өзүн курчаган түрдүү жагдайларга тез ыкташып гана койбой,

аларга керектүү чыгармачылык багыт бере билүү жөндөмдүүлүгүн шарттайт. Ошондуктан психологдордун өзү ой жүгүртүүнү калыптандыруунун шарт экендигин комплекстүү касиеттер менен байланыштырат.

Кыргыз прозасында бир катар чыгармалары мемуардык духта, мурдагы мугалимдерин эскерүү, алардын жүрүш-турушун бир нече жылдан кийин кайра эстеп салыштыруу формасында жазылган. Бул багытта М.Сабыровдун «Мектеп» аттуу аңгемеси бир топ чыгармаларды типтештирип турат. Аталган аңгеме тууралуу А.Муратов рецензиясында мындай деп белгилейт: «...ал (М.Сабыров - Т.Ж.) Ноокаттын Күнчыгыш ныптасындагы Кашкалдак кыштагын, андагы балалыгын, көргөн-билгенин, тааныш-билиштерин жазып отуруп, турмушка жана жашоого эстетикалык мамиле кылып таалим-тарбиялык мааниси зор аңгемелерди жаратып коюптур. Автор каармандарын китептерден, кинолордон, кабинеттерден, эмгек талааларынан издеп убара болбойт, ал жазгысы келген адамдар анын алдына өздөрү баягы бала чакта көргөн бойдон мен мындаймын деп келе калат да ошолорду эле шилтей салса окумдуу да, кызыктуу да аңгемелер чыга калып алар бизге ушунчалык жакын сезилип кетет, ошондой адамдар биздин, сиздин айылда да бар экендигине ынанасыз, бирок аларды сиз жазбай жүргөнүңүзгө, башкаларга айта албай келгениңизге өкүнүп каласыз. Мисалы, баарыбыз эле айылдагы мектепти, мугалимдерди билебиз, бирок алардын кылык-жоругун, жүрүш-турушун классташтар жолуга калганда гана кеп кылганыбыз менен сабыровдук жумшак юмор, сабыровдук эске тутуу, сабыровдук көрөгөчтүк менен жаза албайбыз. Мына агайларга жазуучунун болжолу мектепти бүткөндөн жыйырма жылдан кийинки берген «өндүрүштүк характеристикасы».

Ражап агай: «Кыргыз тили китебиндеги көнүгүүлөрдү биринин артынан бирин жаздыра берет. Анысын жазып бүтүп, агай бүттүк десек, кийинкисин көчүргүлө дейт. Ошентип отуруп, бир чейректе эле үч эли келген китепти бүт көчүрүп салабыз. Кээде көчүр дегенден өзү деле тажайт окшойт, үнүңөрдү чыгарбай, гужулдабай секин сүйлөшүп отургула дейт. Биз эле болсок балээни тынч сүйлөшөбүзбү. Кимдин ким менен мушташканын, кимдин аялы кетип

калганын талкуулап киребиз. Ушундай сенсациялуу жерине келгенде Ражап агайдын «локатрлары» чычкан аңдыган мышыктын кулактары сымал кыймылдап кетет».

Бакир агай: «Ал бети бырышкан, чачы куудай аппак чал. СССРдин тарыхы китебин ордунан турбай окуп берет. Четинен, үтүр-чекитине чейин калтырбай окуйт. Биз карап турабыз».

Алымкул агай: «...сабак башталар замат чөнтөгүн сыйпалап кирет. Төш чөнтөгүн карап таппаган соң Турсунбайды карайт. «Бар. Зеби эжеден күкүрт сурап келчи» дейт. Зеби эже мектептин полун жууп, отун жагат. Ширеңкеси такай жанында. Агай «Беломорун» дембе дем соруп алган соң, контрамарканын алдына барат да курун чечип, күрс-күрс жөтөлгөнчө этегин шымданат... Манас менен Семетейден, Курманбектен башталган элдик оозеки чыгармачылык билинбей эле согуш жылдарында күйөөлөрү, агалары фронтко кетип, Жаман-Адырда орок оргон биздин айылдык кыз-келиндердин фольклоруна өтүп кетет. «Он эки жаштан боо байлаа-ап, ооруду менин билеги-им» дейт агай созолонтуп. Ашыглык ырларын ырдаганда өзгөчө жыргап калат» ж.б.

Ушинтип-ушинтип орус тилден берчү Шейшекен эжеке, көлдүк Жекшен агай, адабиятчы Базарбай агай, географиядан окуткан Рахманберди агай, Төлөн агай, а түгүл бир жолу сабак берген электрик Камил ака менен жана алардын фонунда булар окуткан 70-жылдардын окуучулары менен бир-бирден таанышып отурабыз. Ар биринин өз-өзүнчө образы ачылып барат, алар Ноокаттын «III интерноционал» мектебинин мугалимдери гана эмес, жалпы кыргызга таандык мугалимдер, биздин жүрөгүбүздөгү, балалыгыбыздагы агай-эжейлер сыяктанып туруп алат. Адабияттагы мүнөз түзүүнүн типтүүлүгү, каармандардын бейнесин образдуу жаратуу деген жазуучулук чеберчилик дал ушунда жатпайбы. Автор да аңгемесинин аягында мындай куласага келет: «Албетте, биздин агайларды идеалдуу педагогдор деп айткым келбейт. Бирок кээ бири кайтыш болуп, кээ бири карылыкка баш коюп калышкан бул кишилерди эстеген сайын эт-жүрөгүм элжиреп, сагына баштайм. Анткени, алардын ошол сырткы одонолугунун, катуулугунун артында терең адамгерчилик, бир таза сулуулук бар эле.

Институттарды, университеттерди бүтүрүп, галстук тагып жүрүшкөндөрү менен алар биз жашаган «кышлакы» чөйрөнүн бир бөлүгү, жакшылык жамандыкта таажияга, тойго барган, башкалар сыяктуу эле тамеки эгип, мал багып, жайкысын бири-биринен суу, саман талашкан айылдык тургундар болчу».

Аңгемечи ошол мугалимдерин ашыкча шөкөттөбөйт, аларды айылды алдыга тартып бараткан локомотив катары да көрсөтпөйт, а түгүл буларды интеллигент деп да тили сынган сөздөр менен мактап отурбайт, болгонун болгондой, көргөнүн көргөндөй айтып таштайт да, булар да арабызда эле жүргөн кулпенделер деп көркөм боёктор менен көзгө сүртүп берет» [120].

Чынында эле жаш жазуучулардын мектеп жана мугалим темасына кайрылып жатышы, биринчиден, теманын традициясы улантылып жаткандыгы менен, экинчиден, аларда мугалимдердин образы жаңыча көз караш менен каралып, жаңыча аспектиден ачылып жаткандыгы менен кубандырууда. Бул мезгилде айылда жашап, мектепти бүтүрүп келген соң шаардан мугалимдик кесип алып, анан кайра өз айылдарына барып, ошол жактан мектеп жана мугалим темасына кайрылган авторлордун тобу чыкты (О. Айтымбетов, А. Тезекбаев, Т. Байгабылов, Б. Усубалиев, М. Үсөн, А. Муратов, Т. Мадылбаев ж.б.). Бул муун мугалимдер тууралуу очерк, аңгемелерди жазуу менен теманын чегин бир топ кеңейтти.

ТӨРТҮНЧҮ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Диссертациянын үчүнчү бабы «Жогорку класстарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери» деп аталып, анын биринчи бөлүгүндө жогорку класстарда автобиографиялык чыгармаларды окутуунун мааниси, максаты жана жолдору тууралуу сөз болот. Автобиографиялык чыгарма жазуучунун өзүнүн өмүр жолунан алынып, өзү тарабынан жазылган чыгарма. Мындай чыгармалар автобиографиялык роман, повесть, аңгеме, эскерүү, кат ж.б. жанрларда жаралат.

Автобиографиялык чыгармалар түздөн-түз жазуучунун өмүр баянынан алынат, анын тагдырынын бир үзүмүн баяндоо менен ал жашаган доор, мезгил тууралуу айтып берет.

Мындай чыгармаларды окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү катары биз төмөнкү ыкмалардын, жолдордун өзгөчө маанилүү экендигин көрсөттүк: жанрдык жалпы табиятын ачуу; «автобиография» деген терминдин маанисин талдоо; дүйнөлүк классикадагы автобиографиялык чыгармалар тууралуу түшүнүккө ээ болуу. Мисал катары М.Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу менен «Узак жол» романын окутууну байланыштыруу технологиясын кеңири ачып бердик. Алар: жазуучунун өмүр баяны тууралуу хронологиялык таблица; архивдик документтер жана сүрөттөр; «Узак жол» романы тууралуу мугалимдин лекциясы; «Узак жол» романынын бөтөнчөлүктөрү кайсылар» деген суроонун айланасындагы мугалими менен окуучулардын суроо-жооп аңгемелешүүлөрү; романда сүрөттөлгөн Үркүн тууралуу географияны, атласты пайдалануу менен маалымат алышуу; 1916-жыл жөнүндө тарыхчылардын пикирин пайдалануу (К. Усенбаев, М. Махмутбекова, Т. Чоротегин, Т. Кененсариев, К. Молдокасымов ж.б.); романдын тексттин үзүндүлөргө бөлүп окуп, талкуулоо; чыгармадагы образдарды, анын ичинде Мукайдын образын талдоо; каармандардын бири-бири менен байланышканын схемалар аркылуу толтуруу; романдагы жер-суу аттарын жазып чыгуу; романдагы тарыхый

инсандардын аттарын жазуу; сөздүк менен иштөө; автордун өзү тууралуу жазгандарын, күндөлүктөрүн колдонуу; чыгарма тууралуу пикирлерди топтоо, талдоо.

Ошентип, «Узак жол» романын окуп-үйрөнүүдө окуучулар жетишүүчү *компетенттүүлүктөр*:

- автобиографиялык чыгарманын башка чыгармалардан айрымасы;
- бир адамдын тагдыры аркылуу жалпы элдин тагдырын элестүү көрсөтүүгө мүмкүн болорлугу;
- окуу китебиндеги жазуучунун өмүр баяны менен романдагы жазуучунун өмүр баянынын окшоштуктары;
- адабий сын макалаларды, изилдөөлөрдү пайдалануу;
- биографиялык маалыматтар менен көркөм чыгарманын айырмачылыктары ж.б.

Ал эми жогорку класстарда *автобиографиялык чыгармаларды окутуунун максаты*:

- азыркы окуучуларга жеке адамдын тагдыры менен жалпы коомдун тагдырын байланыштырган турмушту көркөм образдар, образдуулук аркылуу түшүнүү;
- бир адамдын башынан өткөн окуяларды айтып берүүсү менен азыркы окурмандардын эл башынан өткөн окуяларды адабий чыгарма аркылуу аңдап билүү;
- жеке адам – коом – доор түшүнүгүнүн айланасында кеңири ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алуу;
- автобиографиялык чыгармаларда баяндалгандай кылып ар бир окуучу өз автобиографиясын жөнөкөй болсо да оозеки айтып берүү, же жазып берүү компетенттүүлүгүнө жетишүү ж.б.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүгү чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу маселесине арналат. Бул

багытта Т. Сатылгановдун VIII класста өмүр жана чыгармачылык жолун «Кош, апаке», «Айланган тоонун бүркүтү», «Эңсеген элим, аманбы» деген ырлары менен биримдикте окутуунун методикасы иштелип чыкты жана иште көрсөтүлдү. Касым Тыныстановдун «Академия кечелери» аттуу пьесалар түрмөгүн жазышып, ага негиз кылынып «Манас» эпосундагы «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы» жана «Үргөнчтүн жээгинде Айчүрөктүн кырк кыз менен турушу» деген эки эпизод алынганын, мунун натыйжасында анын тагдыры трагедиялуу аяктаганын окуучуларга түшүндүрүүнүн жолдору да ушул бөлүмдө ишке ашырылган. Ал үчүн мугалим жана окуучу кызматташтыгы партиялык чечимдер менен токтодорду, К. Тыныстанов жана А. Токомбаев мамилесин талдоого алууга, «Академия кечелери» боюнча К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Жигитов, С. Станалиев, О. Ибраимов, С. Байгазиев, А. Эркебаев, К. Даутов, Д. Асакеева ж.б. адабиятчылардын эмгектерин пайдаланууга багытталат.

«Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык-документалдык чыгармаларды пайдалануунун жолдору» деген бөлүмдө «биографиялык-документалдык чыгарма» деген түшүнүккө аныктама берилип, X класстарда Алыкул Осмоновдун өмүр жолун жана «Отуз жаш», «Өмүргө», «Дүнүйө», «Адамга», «Чын жолдош», «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген ырларын, «Жеңишбек», «Майдын түнү», «Махабат» поэмаларын окутууда Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» деген документалдык-биографиялык эссесин пайдалануунун ыкмалары жана жолдору сунуш кылынат. А. Осмонов жөнүндө мындай чыгарма жазуу менен автор К.Жусупов бир нече максаттарды ишке ашырган, алар: советтик-тоталитардык доордун 30-60-жылдарында айтууга, жазууга мүмкүн болбогон нерселерди айтып, жаза алган; акындын жеке турмушуна, эң биринчи кезекте анын трагедиялуу тагдырына батыл аралаша билген; жазуучу акындын үй-бүлөлүк турмушу, кургак учук оорусу, карабай кеткен достору тууралуу чындыкта айта алган; Кеңеш Жусупов акындын чыгармачылыгын туура түшүнгөн, анын поэзиясынын күйөрманы болгон. Андан ары акындын махабат темасындагы «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга»

деген үч ырын окутууда документалдык-биографиялык эссе кандай колдонулгандыгы тууралуу ойлор айтылат. А. Осмоновдун махабат ырларынын жаралыш тарыхы А. Дантенин, Ф. Петрарканын, И. Ф. Гётенин, А. С. Пушкиндин чыгармалары жана жеке тагдырлары менен салыштырылат.

Мына ошол эссе менен акындын ырларынын байланышын ачып берүү үчүн мындай методикалык сунуштар майнаптуу экендигин аныктадык: эссени, акындын күндөлүктөрүн, анан ырларын салыштырып окуу; эссенин негизинде акындын мүнөзүн, жүрүш-турушун талдоо; айрым ырлардын («Бөбөккө») жазылыш тарыхына экскурс жасоо; акындын эсседе сүрөттөлгөн өмүр баянын сахналаштыруу; дил баян жазуу ж.б.

Диссертацияда андан ары Жеңижоктун өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун технологиялары иштелип чыгып, сабактын жүрүшү катары жазылган.

«Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу» деген кийинки бөлүмдө автордун чыгармадагы айткан оюн жеткиликтүү түшүнүү үчүн анын туулган жерин, жашаган аймагын кыдырып көрүү керектиги айтылат. Бул орус адабиятын окутууда «адабий жерге таануу» («литературное краеведение») деген түшүнүк менен кеңири белгилүү ыкмалардан. Орусияда А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, С. Есенин, Н. Рубцов, В. М. Шукшин ж.б. сөз чеберлерине арналган майрамдар, поэзия күндөрү алардын туулган жерлеринде өтүп турат, Л. Н. Толстойдун туулган жери Ясная Полянага дүйнөнүн туш тарабынан адамдар зыярат кылууга келип кетет. Тилекке каршы, мындай көрүнүштөр Кыргызстанда анчалык өнүкпөгөн. Иште андан ары биздин өлкөдө мектеп окуучулары адабий аймак таануу саякаттарын жүргүзө турган жерлердин даректерин (картасын) түзүп чыгып, таблица түрүндө сунуштадык. Биздин изилдөөбүз боюнча адабий аймак таануу иштеринин мааниси төмөнкүлөр менен байланышат:

- тема бышыкталат;
- теориялык билимдери практикада көрүлөт;
- байкагычтык сезимдери жогорулайт;

- тарыхый-маданий жерлерге кызыгуулары артат;
- өз жерин кеңири таанып билет;
- акын-жазуучунун таасиринен тарбия-таалим алат ж.б.

Кыргыз акын-жазуучуларынын ичинен А. Осмоновдун «Фрунзе» деген ырын окутууда Бишкек шаарына, Ысык-Көл тууралуу ырларын окутууда Ысык-Көлгө, Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романын окуп-үйрөнүүдө Түп районундагы Кең-Суу айылына, К.Жантөшовдун «Каныбек» романын окутууда Алай жерине саякат кылуу, акын-жазуучулардын үй-музейлери менен, туулган жерлери менен таанышуу иш-чараларынын мазмуну, мааниси сабактардын натыйжалуулугун жогорулата тургандагы мисалдар менен көрсөтүлөт.

Дагы бир бөлүм «Класстан тышкары окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо» деп аталып, анда жогорку класстарда класстан тышкары окутууда үйрөнүлүүчү Ж.Мавляновдун «Ачык асман» романындагы Сапардын, М. Гапаровдун «Кыштакча» повестиндеги Акундун образдарын, алардын мугалим катары иш-аракеттерин талдоо процессинде авторлордун жеке өмүр баяндары, мугалимдик ишмердүүлүгү менен байланыштыруунун технологиялары чагылдырылды.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Орто мектептин кыргыз адабияты предметинде жүздөгөн чыгарма окутулат, мына ошол чыгармалардын артында аларды айткан, ырдаган же жазган конкреттүү инсандар турат, алардын жашаган доору, турмушка болгон көз карашы, адабий камылгасы, жаш курагы жана психологиялык өзгөчөлүктөрү ар түрдүү, мына ошол ар түрдүүлүктү алар чыгармаларында чагылдырат. Чыгармаларды окуп-үйрөнүү аны жазган автордун өмүр баяны, көз карашы менен тыгыз байланышкандыктан жана көпчүлүк жазуучулардын жашап өткөн турмушу, күрөшү да азыркы жаштарга тарбия-таалим бергендиктен кыргыз адабияты сабагында биографиялык материалдарды үйрөнүүнүн мааниси чоң экендигин биз бул эмгекте ар тараптуу көрсөтүп, акырында эмгектин негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык.

1. Акын-жазуучунун өмүрү менен чыгармачылыгынын өз ара байланыш маселесинин философияда, адабият таанууда илимий жактан коюлушун талдоодон өткөрүү үчүн биз байыркы Греция, Рим доорунан тартып, кийинки Европа, Орусия жана советтик философтордун, тарыхчылардын, эстетиктердин, адабиятчылардын бул багыттагы эмгектерин үйрөндүк, аларды анализдеп, синтездеп диссертацияда чагылдырдык. Кыргыз акын-жазуучулары өз өмүр баянынын чыгармаларында кандай көрсөткөнүн, алардын азыркы окуучуларга үлгү боло турган жактарын үйрөнүп, эмгекте көрсөтүп бердик.

2. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык жана адабият таануу жагынан негиздерин аныктоо биздин эмгектин методологиялык таянычын түздү. Бул багытта эмгектерди талдоо бул же тигил чыгарманын тексттин окуп үйрөнүүдөн мурда, же окуп-үйрөнүү процессинде сөзсүз түрдө автор жашаган доордун өзгөчөлүктөрүн, анын башкалар менен байланыш-катышын, жеке личносттун, чыгарманын жазылыш тарыхын ж.б. факторлорду да үйрөнүү керектигин тастыктады.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окуп-үйрөнүүнүн тарыхын эволюциялык планда изилдөө эки түрдүү багыт болгондугун көрсөттү: биринчилери, автордун өмүр-баянын майда-чүйдөсүнө чейин окуп-үйрөнүү керек дешсе, экинчилери, чыгарманы гана үйрөнүп, аны жазган авторду көмүскөдө калтыруу керек дешти, эмгекте алардын өкүлдөрүнө, ой пикирлерине кеңири орун бердик. Ошол эле учурда акын-жазуучулардын чыгармаларын алардын биографиясы менен биримдикте окутуунун учурдагы жалпы абалын, проблемаларын конкреттүү мисалдардын негизинде, мектеп практикасындагы тажрыйбаларга таянуу менен талдоого алдык.

4. Диссертацияда биографиялык материалдарды авторлордун чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негизин түзүүчү дидактикалык принциптерди методологиялык эмгектерге жана жеке тажрыйбабызга таянып иштеп чыгып, алардыкыргыз адабияты предметине ылайыктууларын белгилеп, конкреттештирип көрсөтүп бердик.

5. Акын-жазуучулардын чыгармаларын алардын жашаган доору, заманы, чөйрөсү менен байланышта үйрөтүү боюнча бир нече сабактардын жүрүшүн жана мугалимедердин тажрыйбаларын сунуш кылдык, аларда жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологиялары иштелип чыкты. Мындай сабактардан кийин окуучулардын адабий чыгарманы тарыхый-маданий окуялар, элдин, мамлекеттик турмушу менен байланыштыруу компетенттүүлүктөрү жогорулагандагы байкалды. Иште акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануунун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүү үчүн биз жазуучунун туулган жерине саякат жасоо, музейлерге баруу, бул же тигил каарманга, чыгармага байланыштуу топонимдер жана гидронимдер менен таанышуу ж.б. ишмердүүлүктөрдү баяндап бердик.

6. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча биздин эмгектен алынган натыйжалар, пикир-сунуштар аныктоочу, үйрөтүүчү, текшерүүчү эксперименттин негизинде

сынактан өткөрүлдү жана биз иштеп чыккан методиканын майнаптуулугу тастыкталды.

Диссертацияны жазуу процессинде пайда болгон ойлордон улам төмөндөгүдөй **сунуштарды айтабыз**: акын-жазуучулар өз өмүр баянын айткан же жазып калтырган документалдык-биографиялык жанрдагы чыгармаларды атайын китептер түрүндө чыгарып, мектеп китепканаларына таратуу керек; окуу китептериндеги биографиялык супсак, сандарга толгон маалыматтарды кызыктуу, окумдуу, балдарды өзүнө тарткан тексттер менен алмаштыруу зарыл; биографиялык маалыматтарды коштогон кинофильмдерди, дисктерди, фотоальбомдорду, плакаттарды чыгарууну жана аларды интернетке киргизүүнү активдештирүүбүз керек.

Биздин эмгек кыргыз адабиятын окутуунун методикасындагы акын-жазуучулардын өмүр-баянын үйрөтүү багытындагы алгачкы изилдөө болгондуктан айрым кемчилдиктер, толук болбой калган учурлар болушу мүмкүн жана бул бөксөлүктөр кийин улам толукталат деген ойдобуз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдукаимов У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. – 71 б.
2. Абдукаимов У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1935. – 67 б.
3. Абдукаимов У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1937. – 102 б.
4. Абдукаимов У. Биздин адабият: Жети жылдык жана орто мектептердин 7-классы үчүн [Текст] / У.Абдукаимов, К.Арунов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1951. – 354 б.
5. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. – 102 б.
6. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1935. – 90 б.
7. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1936. – 105 б.
8. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1938. – 104 б.
9. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1939. – 107 б.

10. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М. Абдукеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1940. – 110 б.
11. Абдыраманов Ш. Тарыхтагы ак тактар: тарыхый изилдөө [Текст] / Ш. Абдыраманов. – Б.: 2007. – 145 б.
12. Абдырасулова Э. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын 5-7-класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. ил. канд. окум. дар. из. дисс. авторефераты. / Э. Абдырасулова. 13.00.02. – Б.: 2007. – 21 б.
13. Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра [Текст] / С. С. Аверинцев – М.: Наука, 1973. – 278 с.
14. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы [Текст] / С. С. Аверинцев. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
15. Аверинцев С. С. Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье [Текст] / С. С. Аверинцев. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
16. Аверинцев С. С. «Скворещниц вольных граждан...». Вячеслав Иванов: путь поэта между мирами [Текст] / С. С. Аверинцев. – СПб.: Алетейя, 2001. – 176 с.
17. Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография: монография [Текст] / С.С.Аверинцев. – М.: Наука, 1973. – 283 С.
18. Адабият программасы: Кыргыз орто мектептеринин 8 – 10-класстары үчүн. Түз.: Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1947. – 46 б.
19. Айзерман А. С. Уроки литературы сегодня [Текст] А. С. Айзерман. – М.: 1974. – 188 б.
20. Айтматов Ч. Балалыгым [Текст]. / Ч. Айтматов– Стамбул: Хызыр Рекламджылык ЛТД Шти, 2002. – 138 б.
21. Айтматов Ч. Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү [Текст]. // Советтик Кыргызстан. – 1971. – 11-май.
22. Айтматов Ч. Манас-Атанын ак кар, көк музу [Текст]. // Кыргызстан

маданияты. – 1975. – 24-апр. – 1-май.; Айтматов Ч. Точка присоединения. Беседу вел В.Левченко // Вопросы литературы. – 1976. – №8.

23. Айтматов Ч. Духовная опора. Запись Л.Лебедевой [Текст]. // Дружба народов. – 1977. – №10.

24. Айтматов Ч. Кирпичное мироздание или энергия мифа? [Текст]. // Литературная газета. – 1978. – 29-март.

25. Айтматов Ч. Мы изменяем мир, мир изменяет нас. Диалог с критиком Вл. Коркиным [Текст]. // Литературное обозрение. – 1978. – №1.

26. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт. [Текст]. Түз: Тургунбаев С. – Ф.: 1978. – 400 б.

27. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой [Текст]. / Ч. Айтматов – Ф.: 1978. – 402 б.;

28. Айтматов Ч. Все касается всех [Текст]. // Вопросы литературы, 1980. – № 12.

29. Айтматов Ч. Ак тандай акындын мурасы. Баш сөз [Текст]. / Китепте: Жеңижок. ырлар. – Ф., 1982.

30. Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар [Текст]. / – Ф.: 1982-1983. – 1-т., 448 б; 2-т., 210-б; 3-т., 432 б.;

31. Айтматов Ч. Собр. соч. в 3-х т. Рассказы. Очерки. Публицистика [Текст]. / – М.: 1984.

32. Айтматов Ч. Мурас – биздин жалпы кенчибиз. Баш сөз [Текст]. / Китепте: Кожожаш: «Эл адабияты» сериясынын 1-тому. Жалпы редакциялаган А.Акматалиев. – Б.: 1996.

33. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: [Текст]. / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: 1999. – 1-т., – 430 б.; 2-т., – 494 б.; 3-т., – 416 б.; 4-т., – 451 б.; 5-т., – 558 б.

34. Айтматов Ч. 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: [Текст]. / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Учкун, 2009.

35. Айтматов Ч. Балалыгым: жазуучунун Ф.Хитцерге айтып берген өмүр таржымалы. [Текст]. / Түрк тилинен которгондор: Муратов А., Чыныбаева Б.

Стамбул: 2003; 2-басылышы: Стамбул: 2004. – 114 б.

36. Айтматов Ч. Манас-Атанын ак кар, көк музу [Текст]. // Кыргызстан маданияты. – 1975. – 1-май. - №18. – 80 – бб.;

37. Айтматов Ч. Манас-Атанын ак кар, көк музу [Текст]. // Советтик Кыргызстан. – 1980. – 30-апр. - №27, 28.

38. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 5-том [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: 1999. – 466 б.

39. Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы I – IV топтор үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1932. – 40 б.

40. Акматалиев А. Айтматов жөнүндө күндөлүктөн. [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: 2015 – 280 б.

41. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки [Текст] / Коллективдүү жыйнак. – Ф.: Илим, 1988. – 480 б.

42. Ак-Сай десанты Султанмурат күтүшкөндөр [«Эрте келген турналар» повестинин баш каарманы жөнүндө маек, Маектешкендер С.Чомотаева, Г.Бейшембаева] // Асаба. – 1992. – 9-июнь. - №28. – 6-б.;

43. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.

44. Алымов Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.

45. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.

46. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.

47. Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.; Алымов Б. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] /

Б.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.

48. Алымов Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст]. / Б. Алымов.– Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.

49. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты. 7-класс үчүн хрестоматия-окуу китеби [Текст]. / – Б.: 1992. – 444 б.

50. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты. 7-класс үчүн хрестоматия-окуу китеби. Жаңы программа менен жаңы варианты [Текст]. / – Б.: 2000. – 400 б.

51. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. Оңдолуп, түзөтүлүп, 3-басылышы [Текст]. / – Б.: «Билим-компьютер», 2015. – 400 б.

52. Алыкул Осмонов Тандалган чыгармалар. 2 томдук. 1-том. Түз.: М.Тентимишев. – Б.: «Салам», 2014. – 596 б.

53. Алымов Б. Тандалган эмгектер [Текст]. / Б.Алымов. – Б.: КУУ, 2012. 784 б.

54. Алымов Б. А.Токомбаевдин чыгармачылыгын мектепте окутуу [Текст]. / – Ф.: «Мектеп», 1965. – 132 б.

55. Алымов Б., Саманчин Т. Биздин адабият: 7-класс үчүн [Текст]. / – Ф.: «Мектеп», 1981. – 440 б.

56. Алымов Б. Кыргыз совет адабияты: 8-класс үчүн окуу китеби [Текст]. / – Ф.: «Мектеп», 1990. – 461 б.

57. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты. 7-класс үчүн окуу китеби. 3-бас [Текст]. / – Б.: 2015. – 400 б.

58. Алымов Б. Тандалган эмгектер [Текст]. / – Б.: 2012. – 410-б.

59. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г.Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.

60. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды [Текст] / Б.Г.Ананьев. – Педагогика, 1980. – 267 с.

61. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г.Ананьев // Избр.психологические труды: в 2-х т. М.: Изд-во Московского университета,

1980. – Т. 1. – С. 16-178.

62. Ананьев Б. Г. // Избр. психологические труды: в 2-х т. [Текст]. / – М.: Изд-во Московского университета, 1980. – Т. 1. – С. 178.

63. Арстанбек. Түзгөн Б. Кебекова [Текст]. / – Б.: 1994. – 141 б.

64. Аркин И. И. Уроки литературы в 5-6 классе. Практическая методика: книга для учителя [Текст]. / – М.: Просвещение, 2005.

65. Аркин И. И. Уроки литературы в 9 классе. Практическая методика: книга для учителя [Текст]. / – М.: Просвещение, 2001.

66. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]. / – Б.: 2004. – 556 б.

67. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]. / – Б.: 2015. – 654 б.

68. Артыкбаев ж.б. Кыргыз адабияты. XI класс үчүн окуу китеби [Текст]. / – Б.: Билим-компьютер, 2013. – 197 б.

69. Артыкбаев ж.б. Кыргыз адабияты. XI класс үчүн окуу китеби [Текст]. / – Б.: 2011. – 191 б.

70. Асаналиев К. Көркөм нарк [Текст]. / – Ф.: 1988. – 136 б.

71. Асаналиев К. Кыргыз адабияты: орто мектептин 10-классы үчүн [Текст] / К. Асаналиев, С. Байгазиев, С. Жигитов, К. Иманалиев. – Б.: «Кыргызстан», 1996. – 358 б.

72. Асаналиев К. Адабий айкаш [Текст] К. Асаналиев. – Б.: 2013. – 312 б.

73. Асакеева Д. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс: монография [Текст]. / – Б.: «Улуу тоолор», 2014. – 536 б.

74. Асакеева Д. Ж. Адабият теориясы [Текст] / Д. Ж. Асакеева. – Б.: 2013. – 304 б.

75. Асмус В. Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сборник статей. [Текст]. / В. В. Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.

76. Афанасьев А. Ю. Великие писатели. Серия: Я познаю мир. Детская энциклопедия [Текст]. / – М.: 2005, «АСТ» - С. 212. С. 398

77. Афанасьев А. Ю. Великие писатели. Серия: Я познаю мир. Детская

энциклопедия [Текст]. / – М.: 2005, «АСТ» - С.100-102. С. 398

78. Ашымбаев Б. Чыңгыз Айтматов айткан баян. // «Мугалимдер газетасы» – 1961, 31-март

79. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К.Бабанский. –М.: Педагогика, 1989. – 560с.

80. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: 1977.

81. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю. К. Бабанский. – М.: 1992.

82. Байгазиев С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2012, 22-фев.

83. Байгазиев С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.

84. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.

85. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.

86. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим, 2010, 20-авг.

87. Байгазиев С. Мектепте жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун үйрөнүү: Мукай жана Жусуп [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: «Мектеп», 1993. – 80 б.

88. Байгазиев С. Педагогикалык руханият [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2008. – 464 б.

89. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.

90. Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү: Мукай жана Жусуп [Текст] / С. Байгазиев. – Б.: «Мектеп»,

1993. – 6-б

91. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө ой [Текст] / – Б.: 1998. – 390 б.

92. Байгазиев С. Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер жана образдар эволюциясы (20-50-жылдар), филология илимдеринин доктору деген окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты [Текст] / – Б.: 2002. 12-б.

93. Байгазиев С. XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы [Текст] / – Б.: 2002. – 384 б.

94. Байсабаев Б. А. Научно-методические основы изучения жизни и творчества Чингиза Айтматова в старших классах [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: Б.Байсабаев. 13.00.02 – Б.: 2000. – 20 с.

95. Байходжаев С. Эшмамбет ырчы / Эшмамбет. чыгармалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1988, 3-18-б.; Мурас. түзгөн М.Абдылдаев. – Ф.: Кыргызстан, 1990, – 322 б.

96. Бакинова Г. Барпыны биринчи ким алып чыккан? / Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Түз.: Б.Шамшиев [Текст] / Г.Бакинова. – Б.: КЭБР, 1994. – 229 б.

97. Батаканова С. Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова. – Б.: 2011. – 42 б.

98. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.

99. Барахов В. С. Литературный портрет как жанр мемуарно-биографической прозы (проблемы поэтики): автореф. докт. дисс. [Текст]. / – М.: 1980. – 40 с.

100. Барто А. Л. Немного о себе // Вслух про себя: сборник статей и очерков советских детских писателей. Сос. А.И.Вислов, Ф.Е.Эбин. – М.: «Детская

литература», 1975. – С. 320 .

101. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Издание 2-е. – М.: Искусство, 1986. – С412.

102. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] М. М. Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1975. – 504 с.

103. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] М. М. Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1990. – 536 с.

104. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] М.М.Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

105. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности. Проблема автора. <http://museum.philosophy.pu.ru/books/>.

106. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] М. М. Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1975.

107. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] М. М. Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1990. – 536 с.

108. Башталгыч мектептердин программасы: Айыл-кыштак жана шаар мектептери үчүн. 2-бас. [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1934. – 42 б.

109. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] И. Бекбоев. – Б.: Бийиктик, 1934. – 384 б.

110. Бектенов З. Биздин адабият: Толук эмес орто жана орто мектептин 6-класстары үчүн [Текст] / З. Бектенов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1946. – 214 б.

111. Бектенов З. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби [Текст] / З. Бектенов, Т. Байжиев. – Ф.: 1948. – 283 б.

112. Бекбоев И. Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Б. Бекбоев. – Б.: Педагогика века, 2004. – 384б.

113. Бердяев Н .А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н. А. Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.:

Просвещение, 1984. – 325с.

114. Бердяев Н. А. Самопознание [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 445с.

115. Бердяев Н. А. Духовный кризис интеллигенции. Текст. / Н. А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.

116. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1989.

117. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В. П. Беспалько. – М.: 1995. – 336 с.

118. Бобулов К. Акындын өлбөс керээзи // китепте Бобулов К. Жаңы тилке: адабий иликтөөлөр жана сын макалалар [Текст] / К.Бобулов. – Б.: Адабият, 1991. –350 б.

119. Бобулов К. Б. Бессмертная песнь Токтогула [Текст] / К. Бобулов. – Ф.: Кыргызстан, 1989. – 41 с.

120. Богданова М. Киргизская литература. Очерк [Текст] / М. Богданова. – М.: Советский писатель, 1947. – 290 с.

121. Богданова М. И. Токтогул Сатылганов: Критико-биогр. Очерк[Текст] / М. Богданова. – М.: Гослитиздат, 1959. – 111 с.

122. Богданова О. Ю. Маранцман В.Г., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы. Ч. 2. – М.: «Просвещение», 1994. – 302 с.

123. Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности Текст. / Л.И.Божович, под.ред.Д.И.Фельдштейна. – М.: Изд-во Междун.пед.академии, 1994.

124. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]/ Л.И.Божович.– М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

125. Божович Л. И. Отношение школьников к учению как психологическая проблема [Текст] / Л. И. Божович. – М.: 1951.

126. Большая советская энциклопедия (БСЭ, 1926-1990). Т. 3. [Текст] / – М.: 1989. – 332 с.

127. Борев Ю. Б. Эстетика. Учебник [Текст] / – М.: «Высшая школа», 2002.

– 511с.

128. Ботоканова Г. Т. Молдо Кылыч – даанышман ойчул [Текст] / Г.Т.Ботоканова. – Б.: 2013. – 126 б.

129. Бөкөнбаев Ж. Токтогулдун өмүрү [Текст] / Ж.Бөкөнбаев. – Ф.: 1939. – 40 б.

130. Бөкөнбаев Ж. Токтогулдун өмүрү / китепте Ж.Бөкөнбаев. 2 томдук. 2-т. [Текст] / Ж. Бөкөнбаев. – Ф.: 1954. – 237 б.

131. Бугрина Н. А. Советская, биографическая проза. Вопросы истории, типологии, поэтики: автореф. дисс. канд. филол. - Душанбе, 1986. – 20 с.

132. Винокур Г. О. Биография и культура. Русское сценическое произношение. – М.: Русские словари, 1997. – 186 с. – ISBN 5-89216-023-8.; Винокур Г.О. Биография и культура. Серия: Лингвистическое наследие XX века– М.: ЛКИ, 2007. – ISBN: 978-5-382-00028-2

133. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования [Текст] / Л.С.Выгодский. – М., 1956. – 449 с.

134. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Л. С. Выготский. Под ред. В.В.Давыдова. – М.: 1991. – 480с.

135. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст]/ Л. С. Выготский / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1995. – 479 с.

136. Гинзбург Л. Я. О лирике. Монография [Текст]/. – М.: Интрада, 1997. – С.409.

137. Гуковский Г. А. Изучение литературного произведения в школе [Текст] / Г. А. Гуковский. – Л.: «Просвещение», 1982.

138. Гуревич С. А. Лаборатория учителя [Текст]/. – М.: 1975.

139. Горький М. О. литературе: сборник [Текст] / М.Горький. – М.: Госполитиздат, 1935. – 400 с.

140. Голикова Г. А. Изучение творчества А.И.Солженицына в национальных школах Республики Татарстан [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. / Г. А. Голикова. – Казань, 1998. – 19 с.

141. Голубков В. В. Методика преподавания литературы [Текст]

В.В.Голубков. – М.: Учпедгиз, 1962. – 490 с.

142. Глебова Л. В. Изучение: творческой лаборатории писателя, как стимул литературного развития старшеклассников»: автореф. канд. дисс. – М.:, 1991.

143. Даутов К. Касым ырлары кантип сындалган? [Текст]. // Кыргыз руху. – 1991. – 21-авг.

144. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү [Текст] / – Б.: Басма-тамга, 2003. – 400 б.

145. Даутов К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия [Текст] / – Б.: 2008. – 476 б.

146. Даутов К. Барпы. Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор [Текст]/. – Бишкек, 1994.

147. Добычина Е. С. Изучение биографий, великих русских писателей в старших классах средней школы: автореферат дисс. . канд. пед: – М.: 1953.

148. Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы. 1-китеп. Түз.: А.Акматалиев ж.б. – Б.: «Шам», 2004. – 488 б.

149. Дробот В. Н. Совершенствование изучения биографии писателя во взаимосвязи с его творчеством: автореферат дисс. . канд. пед. – М.: 1984.

150. Дьяченко В. К. Новая дидактика [Текст] / В. К. Дьяченко. – М.: 2001.

151. Ершова С. Я. Проблема биографического жанра, в детской и юношеской литературе: автореф. канд. дисс. [Текст] /. – М.: 1977.

152. Жакишев Ө., Абдукеримов М. Адабият: орто мектептердин V класстары үчүн окуу китеби [Текст] / – Ф.: Кыргызмамбас, 1937. -136 б.

153. Жапаралиева Н. Т.Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуу процессинде окуучулардын адабий билимин өркүндөтүүнүн методикасы [Текст] / Н.Жапаралиева: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. – Б.: 2006. – 21 б.

154. Жапаралиева Н. Ж. Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуунун инновациялык технологиялары [Текст] / Н. Жапаралиева. – Б.: 2013. – 106 б.

155. Жигитов С. Жашында жайраган жаркын талат // Жаштык жарчысы. –

1991. - №10; Жигитов С. Кечээгинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Ф.: Адабият, 1991. – 248 б.

156. Жигитов С. Акындын эки өмүрү [Текст] / С.Жигитов. – Б.: 1998. – 190 б.

157. Жусупов К. Ыр сабындагы өмүр. – Ф.: Мектеп, 1974. – 129 б.

158. Жунусов К. Токтогул баскан жол менен [Текст] / К.Жунусов // Мугалимдер газетасы, 1971, 16-январь.

159. Жирмунский В. М. Введение в литературоведение. Курс лекции [Текст] /. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 464.

160. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика [Текст] /. – М.: Наука, 1997. – 407 с.

161. Зажицкая С. Ю. Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе изучения монографической темы «Жизнь и творчество Владимира Набокова» : автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] /. – М.: 2004.

162. Зарипова З. А. Изучение автобиографических произведений на уроках русской литературы в 7-8-классах в школах Башкортстана: автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] /. – М.: 2000. – 21 с.

163. Зуннунов А. Мактабда Гафур Гулом хаёти ва ижодини урганиш. Методикалык колдонмо. – Тошкент, «Укутувчи», 1977. – 80 б.

164. Ибраимов О. Биз билбеген Токтогул [Текст] / О.Ибраимов // Азаттык, 2012, 25-май

165. Ибраимов О. Касым Тыныстанов жана ал жашаган доо [Текст] // Кыргызстан маданияты. – 1991. – 10-октябрь.

166. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы [Текст] / П.Ирисов. – Б.: 2000., - 204 б.

167. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери. – Ф.: «Мектеп», 1973. – 208 б.

168. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.

169. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] /

К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.

170. Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966.

171. Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К. Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972.

172. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.

173. Иманалиев К. VI-X класстарда жазуучунун өмүр баянын окутуу // Эл агартуу. – 1975. - №2. – 40 б.

174. Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.

175. Исаков Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.

176. Исаков Б. Манас сабагы [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.

177. Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997;

178. Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.

179. Исаков Б. Т.Сатылгановдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» чыгармасын окутуу [Текст] / Б.Исаков // китепте: Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин иш-тажрыйбасынан. – Ф.: Мектеп, 1968. – 57-62-бб.

180. Исаков Б. Токтогулдун чыгармаларын окутуу [Текст] / Б.Исаков // Мугалимдер газетасы, 1981, 23-сент.

181. Исамидинов И. Ч. Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст]: пед. илим. докт. автореф.: 13.00.01. –13.00.02./ И. Ч. Исамидинов – Бишкек, 2005. – 46 б.

182. Исамидинов И. Ч. Кыргыз орто мектептеринде Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу [Текст] / И. Ч. Исамидинов. – Б.: 1993 – 244 б.

183. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н. Ишекеев. – Б.: 1994 – 390 б.

184. Ишекеев Н., Батаканова С. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст] / Н. Ишекеев, С. Батаканова. – Б.: 2014 – 416 б.

185. Ишекеев Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.02./ Н. Ишекеев. – Алматы, 1994. – 45 б.

186. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси [Текст] /. – Тошкент, Ўқитувчи, 1994. – 94 б.;

187. Йўлдошев Қ. Янгича педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори дисс... [Текст] /. – Тошкент, 1997. –306 б.

188. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. [Текст] /. – Тошкент, Ўқитувчи, 1996. –151 б.

189. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. (Методик қўлл. 7-синф "Ўзбек адабиёти " дарслик- мажмуаси учун.) [Текст] /. – Тошкент, Ўқитувчи, 1997. – 230 б.

190. Каверин А. В. Память и воображение // Вслух про себя: сборник статей и очерков советских детских писателей [Текст] /. Сос. А.И.Вислов, Ф.Е.Эбин. – М.: «Детская литература», 1975. – С. 320 .

191. Калыгул. – Б.: «Шам», 2000. – 120 б.

192. Кан-Калик В. А. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе [Текст] /. В.А.Кан-Калик, В.И.Хазан. – М.: Просвещение, 1988. – 254 б.

193. Качурин М. Г. Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы. Книга для учителя [Текст] /. – М.: Просвещение, 1988. – 173 с.

194. Кимсанов К. Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында): Пед. Дисс. [Текст] /. – 2016. – 120 б.

195. Компаньон А. Демон теории [Текст] /. – М.: Изд. Имени Сабашниковых, 2001. – 336 с.

196. Корсунский Е. А. Психология литературного творчества школьников. – Л., 1983. – 82 с.; Корсунский Е.А. Развитие литературных способностей школьников. – Л., 1985. – 90 с.

197. Кудряшев Н. И. Методы обучения литературы [Текст] Н. И. Кудряшева // Методика преподавания литературы. Под. ред. З.Я.Реза. – М.: 1977. – 70 с.

198. Кудряшев Н. И. Теоретические основы методики литературы (Методика как наука. Курс литературы в средней школе. Методы обучения): Автореф. дис. д-ра. пед. наук. – М.:1970. – 57 с.

199. Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] Н. И. Кудряшева. – М.: Просвещение, 1981.

200. Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ: макалалар, документалдык материалдар. – Б.: 2002. – 55 б.

201. Култаева Ү. «Сынган кылыч» романын өздөштүрүү маселелери [Текст] Ү.Култаева. – Б.: 2001. – 168 б.

202. Кулматова Ш. О. Кыргыз адабияты сабактарында XIX кылымдагы акындардын чыгармаларын окутуунун илимий-методикалык негиздери (Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармаларынын мисалында) [Текст] / Ш.Кулматова: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. – Б.: 2014. – 20-б.

203. Кыдырбаева Р. З. Токтогул Сатылганов : Науч.-попул. биогр. Очерк [Текст] / Р.З.Кыдырбаева. – Ф.: Илим, 1989. – 144 с.

204. Кыдырбаева Р. З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. – 572 б.

205. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: V – VII класстар үчүн. [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952. – 77 б.

206. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V – VII класстары үчүн. [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1960. – 54 бб.

207. Кыргыз тили жана адабияттык окуу боюнча программа: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн. (1964-1965-окуу

жылына) – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1963

208. Кыргыз адабиятынын тарыхы: 9 томдук. 5-т. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: Шам, 2012. –354 б.

209. Кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: «Аврасия-пресс», 2015. - 464 б.

210. Кыргыз Республикасынын жазуучулары. Маалымдама. 1-том. [Текст] / Н.Турганбаевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: 2008. –736 б.

211. Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты / Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 213 б.

212. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V – XI класстары үчүн. Оңдолуп, толукталып 5-басылышы. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: «Билим» басма борбору, 2014. – 48 б.

213. Кыргыз адабиятынын программасы: 8 – 10-класстар үчүн. Түз.К.Рахматуллин [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. – 30 б.

214. Кыргыз адабияты: XI класстар үчүн хрестоматия. Түз.: А.Муратов, Б.Асранкулова. – Б.: 213, - 392 б.

215. Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев – Б.: 2004. – 408 б.

216. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. [Текст] – Б.: 2011. – 66 б.

217. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр Ж.Шериев, А.Муратов. –Б.: КЭБР, 1994, 54-б.

218. Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр [Текст] Түз.: С.Байгазиев. – Б.: 1991. – 40 б.

219. Кыргыз акын-жазуучулары балдарга 1-китеп [Текст] Түз.: С.Рысбаев,

- Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаева, А.Мукамбетова. – Б.: 2016. – 512 б.
220. Кыргыз акын-жазуучулары балдарга 2-китеп [Текст] / Түз.: С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаева, А.Мукамбетова. – Б.: 2016. – 580 б.
221. Ланин Б. А. Методика преподавания литературы. Учебная хрестоматия-практикум [Текст] / – М.: 2007. – 508 с.
222. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М.: 1972. – 292с.
223. Леонтьев А. Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Т. 2. [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983.
224. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения[Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.
225. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] / И. Я. Лернер. – М.: Педагогика, 1981.
226. Литература. 5-9 класс. Активные формы обучения [Текст] / – Волгоград, 2008. – 176 с.
227. Литература. 9-11 классы. Воспитание любви к слову [Текст] / – Волгоград, 2008. – 224 с.
228. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени [Текст] Д.С.Лихачев. – Л.:1985. – 306 с.
229. Лихачев Д. С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси [Текст] Д. С. Лихачев. – М.: Современник, 1990. – 670 с.
230. Лихачев Д. С. О филологии [Текст] Д. С. Лихачев. – М.: Высшая школа, 1989. – 208 с.
231. Лихачев Б. Педагогика. Курс лекций [Текст] / Б. Т. Лихачев. – М.: Юрайт, 1999. – 240 с.
232. Лихачев Б. Т. Педагогика [Текст] / Б. Т. Лихачев. – М.: 1992.
233. Лотман Ю. М. Биография – живое лицо [Текст] / Ю. М. Лотман // Нов. мир. –1985. – №2. – 236 с.
234. Лотман Ю. М. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя

[Текст] / – М.: Просвещение, 1982. – 256 С.

235. Мавлянов Ж. Менин таржымалым. Буклет: Жунай Мавлянов – 70 [Текст] / Ж.Мавлянов. – Б.: 1993. – 30 б.

236. Мавлянов Ж. Тандалмалар [Текст] / Ж. Мавлянов. – Ф.:Кыргызстан, 1987. – 16-б.

237. Маленов Б. Великий акын-демократ / Пер. с кирг. [Текст] / Б. Маленов. – Ф.: Кыргызстан, 1964. – 59 с.

238. Маленов Б. В.И.Лениндин образы элдик акындардын чыгармачылыгында [Текст] / Б. Маленов // Эл агартуу, 1975, №10. – 26-33-бб.

239. Мамбеталиев А. Методика изучения жизни и творчества Чингиза Айтматова в средней школе [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / А. Мамбеталиев. 13.00.02 – Бишкек, КГУ, 1970. – 20 с.

240. Маленов Б. Биздин адабият: Орто мектептин 6-класстары үчүн [Текст] / Б. Маленов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1950. – 202 б.

241. Манькина А. А. Изучение романа с учётом жанровой специфики в средней школе [Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.02. / А.А.Манькина. – Москва, 1992. – 18 с.

242. Маранцман В. Г. Анализ литературного произведения и читательского восприятия школьников [Текст] В. Г. Маранцман. – Л.: Просвещение, 1974. – 176 с.

243. Маранцман В. Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе / Пособие для учителей. [Текст] В. Г. Маранцман, Т. В. Чирковская. – М.: Просвещение, 1977. – 206 с.

244. Маранцман В. Г. Содержание и этапы литературного образования. // Методика преподавания литературы. Под ред. О.Ю.Богдановой и В. Г. Маранцмана. - Ч. 1. [Текст] В. Г. Маранцман. – М.: Просвещение, 1995.

245. Махмутов М. И. Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М. И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1981.–191с.

246. Местергази Е. Г. Теоретические аспекты изучения биографии писателя: [Текст]: автореф. дисс. ... кан. филол. наук[Текст] / Е.Г.Местергази. 10.01.08. –

Москва, 1998. – 5 С. 20 с.

247. Мещерякова Н. Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 6-7 классах [Текст] / – М.: 1984. – 159 с.

248. Михалков С. В. Все начитается с детства: Автобиография [Текст] // Вслух про себя: сборник статей и очерков советских детских писателей. Сос. А.И.Вислов, Ф.Е.Эбин. – М.: «Детская литература», 1975. – 320 с.

249. Михайлова Ю. М. Научно-методические подходы к изучению писательских биографий на уроках литературы в основной школе: автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] / – М.: 2003.

250. Мильчина В. А. Автобиография // Литературный энциклопедический словарь [Текст] / – М.: Сов.энциклопедия, 1987. - С.12 .

251. Молдавская Н. Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения [Текст] /. – М.: Педагогика, 1976. –224 с.

252. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика [Текст] С. Момуналиев. I к. – Б.: 2008. – 155 б.

253. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика [Текст] С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 592 б.

254. Момуналиев С. V-VIII класстарда лирикалык чыгармаларды окутуунун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] С. Момуналиев.: пед. илим. канд. дис... автореф. 13.00.02 / С.Момуналиев. – Б.: 1995. –17 б.

255. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Б.: 2011. – 34 б.

256. Момуналиев С. Педагогикалык-психологиялык терминдердин сөздүгү [Текст] С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 820 б.

257. Момбеков К. Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларын окутуу. – Ф.: «Мектеп» – 1970.

258. Момбеков К. Токтогул көсөмдү ырдайт [Текст] / К.Момбеков // Мугалимдер газетасы, 1980, 19-апр.

259. Молдокасымов К. Он алтынчы жыл жана Канаат хан [Текст] // ZamanКыргызстан. – 2016. – 12-авг. – 22-б.
260. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А. Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
261. Муратов А. Такталбаган Токтогул. Адабий-тарыхый изилдөө [Текст] / – Б.: «Айат», 2014. – 180 б.
262. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.
263. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А. Муратов, Б. Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
264. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] / А. Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.
265. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
266. Муратов А. Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий методикалык негиздери (Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында): [Текст]: пед. илим. докт. автореф.: 13.00.01. –13.00.02. / А.Ж.Муратов. – Б.: 2010. – 38 б.
267. Муратов А. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын үйрөнүүнүн айрым маселелери: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / – Ф.: 1988. – 36 б.
268. Муратов А. Адабият – ыйман сабагы: (А.Осмоновдун жана Ч.Айтматовдун чыгармаларын V-XI класстарда окутуу боюнча методикалык колдонмо) [Текст] / – Б.: 1992. – 144 б.; Б.: 1993. – 142 б.;
269. Муратов А. Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов: илимий-усулдук колдонмо [Текст] / – Б.: Айат, 2010 – 187 б.
270. Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] А.Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков. – Б.: Айат, 2016. – 484 б.
271. Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама. 2-бас. [Текст] / А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков. – Б.: «Айат», 2016. – 384 б.

272. Муратов А. Такталбаган Токтогул: адабий-тарыхый изилдөө. – Б.: «Айат», 2014. – 180 б.

273. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.

274. Мусаев С. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 9-классы үчүн [Текст] / С. Мусаев, Ж. Таштемиров. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1955. – 254 б.

275. Мусамбетов Т. А. Изучение жизни и творчества А. Семенова в VIII-X классах общеобразовательной школы Киргизии [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. / Т.А.Мусамбетов. – Ташкент, 1991. – 19 с.

276. Мырзагүл бийкеч: Чыңгыз Айтматовдун классташтары [Шекер айылында жашоочу Мырзагүлдүн прототиби Асылкан эже менен маек, Маектешкендер С.Чомотаева, Г.Бейшембаева] // Асаба. – 1992. – 16-апр. - №6. – 7-б.

277. Нанаев К. Биздин адабият: Толук эмес орто жана орто мектептин 7-класстары үчүн [Текст] / К.Нанаев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1947. – 250 б.

278. Насыров Г. Чыңгыз жандырмагы [Текст] / Г. Насыров. – Б.: 2008. – 80 б.

279. Нивхи жазуучусу Владимир Санги: «Өрдөк жөнүндөгү жомок «Ала-Дөбөттүн» өзөгү болду». Маектешкен А.Нурдинов // Zaman Кыргызстан, 2016. – 29-июль. – 22-б.

280. Никаноров В. В. О языке истиле учебника-хрестоматии по литературе для 4-7 классов. Заметки учителя. // Проблемы школьного учебника, 18-чыг. [Текст] / – М.: «Просвещение», 1988. – с.177.

281. Никольский В. А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А.Никольский. – М.: Просвещение, 1971. – 256 с.

282. Николаев П. А. Русские писатели: библиографический словарь. [Текст] / – М.: Просвещения, 1990.

283. Обозканов А. Классикалык доордогу кыргыз ырчылары [Текст] А.Обозканов. – Б.: 2008. – 56 б.

284. Ожегов С. И. Словарь русского языка [Текст] / – М.: изд. Совет.

энциклопедия, 1972. – С.47

285. Орто мектептин VIII – X класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы: 1957 – 1958-окуу жылдары үчүн [Текст] / – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1957. – 39 б.

286. Оторбаев Б. Мектепте адабиятты интегративдүү окутуу [Текст] / Б.Оторбаев. – Б.: 2010. – 96 б.

287. Осмонов А. Тандалган чыгармалар, 2 томдук: Түз.: М.Тентимишов. 1-т. [Текст] / – Б.: «Салам», 2014. – 596 б.

288. Онищук В. А. Урок литературы в современной школе [Текст] / – М.: Просвещение, 1981. –190 с.

289. Орокчиев Т. «Эрте жаздагы турналарды күтүшкөндөр [«Эрте келген турналар» повестинин каармандары Султанмурат жана Анатай менен жолугушуу] [Текст] // Кыргыз туусу. – 2008. – 22-24-январь. - №4. – 10-б.

290. Педагогика [Текст]: педагогические теории, системы, технологии /Учебник. Под ред. С.А.Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.;

291. Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К.Бабанского. –М.: Просвещение, 1983. – 608 с. ;

292. Педагогикалык изденүү [Текст] / Түз.: И.Н.Баженова; Которгондор И.Бекбоев ж.б. – Ф.: Педагогика, 1989. – 608 б.;

293. Пидкасистый П. И. Педагогика [Текст] / П.И.Пидкасистый. – М.: Роспедагентство, 1996;

294. Писатели в учебной литературе. Сост. С.В.Кутявина [Текст] / - М.: ВАКО, 2011 – 96 с.

295. Пустовойт П. Г. И.С.Тургенев – художник слова. – М., 1980.

296. Подласый И. П. Педагогика [Текст]: Учебник / И.П.Подласый – М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.;

297. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс [Текст] / И.П.Подласый // Учебник для студентов пед.вузов. – М.: 1996;

298. Постановление Президиума ЦИК КиргССР «Об ознаменовании 70-летия со дня рождения народного певца Киргизии Сатылганова Токтогула

[Текст] // Советская Киргизия, 1937, 12 июля

299. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] / И. Г. Песталоцци – М.: 1981. – т. 2. 416 с.

300. Полосухин В. П. Проблема изучения взаимосвязи бытийной и творческой биографии автора в условиях повышения профессионального мастерства учителя: автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] / – М.: 2006.

301. Попова Н. А. Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5-9 классов: дис. . канд. пед. [Текст] / – М.: 2005.

302. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 364 б.

303. Рысбаев С. К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2006. – 49 б.

304. Рысбаев С. К. Токомду толук билбейбиз, же «Тоо булбулу» Токтогул Сатылгановдун адамдык, акындык жана саясий портретине штихтер [Текст] // Zaman Кыргызстан. – 2003. – 30-май. – 8-б.; 6-июнь. – 8-б.

305. Рысбаев С. К. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б.: 1998.

306. Рахматуллин К. Биздин адабият: Толук эмес орто жана орто мектептердин VII класстары үчүн [Текст] / К.Рахматуллин, К.Нанаев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. – 432 б.

307. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.

308. Румянцева Э. М. Ф.М.Достоевский: биография писателя. – Л.: Просвещение, Ленинградское отделение, 1971.

309. Рахимов Ж. Адабиёт дарсларида ёзувчи шахсини урганиш.

Мугалимдин тажрыбасынан [Текст] / – Тошкент, «Укутувчи», 1975. – 50 б.

310. Родионова О. А. Изучение биографий писателей в 5-11-классах с привлечением краеведческого материала: автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] / – Оренбург, 2006.

311. Рез З. Я. Изучение лирических произведений в школе (IV-VII кл.). – Л.: Советский писатель, 1968. – 96 с.

312. Рыбникова М. А. Избранные труды [Текст] М. А. Рыбникова. – М.: Педагогика, 1985. – 247 с.

313. Сабаева К. Изучение жизни и творчества М.Элебаева в киргизской школе [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. / К. С. Сабаева. – Фрунзе, КГУ, 1975. – 19 с.

314. Сабактын темасы – Токтогул [Текст] // Мугалимдер газетасы, 1965, 23-март

315. Самсалиев К. Токтогулдун «Эшен калпасын» окутуу [Текст] / К.Самсалиев // Мугалимдер газетасы, 1986, 19-дек.

316. Саралаева К. «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» [Текст] / К.Саралаева // Эл агартуу, 1989, №8. – 17 – 18-бб.

317. Салиев А. Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1962. – 225 с.

318. Салиев А. Мышление как система [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 247 с.

319. Салиев А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А. Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 308 с.

320. Салиев А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 272 с.

321. Салиев А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 256 б.; Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1962. – 225 с.

322. Салиев А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст] /

А.Салиев. – Ф.: Илим, 1971. – 232 с.

323. Саалиева Д. Ч.Айтматовдун өмүрүн жана чыгармачылыгын үйрөнүү [Текст] Д.Саалиева. – Б.: 2004, КМПУ. – 32 б.

324. Саманчин уулу Т. Арстанбек [Текст] // Советтик адабият жана искусство. – 1941. - № 6. – 90-б.

325. Сатылганов, Т. Ырлар [Текст] / Т.Сатылганов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1940. – 264 б.

326. Саманчин Т., Алымов Б. Биздин адабият: 7-класс үчүн [Текст] / – Ф.: «Мектеп», 1971. – 355 б.

327. Саманчин Т., Алымов, Б. Биздин адабият: 7-класс үчүн [Текст] – Ф.: «Мектеп», 1979. – 395 б.;

328. Сманбаев А. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 6-классы үчүн хрестоматия окуу-китеби. 3-бас. [Текст] А.Сманбаев, Н.Ишекеев. – Б.: «Педагогика», 1999. – 320 б.

329. Слостенин В. А. Педагогика [Текст] / В.А.Слостенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М.: 1997. – 512 с.

330. Сыдыков О. Тарых Кыргыз Шадмания кийинки басылышы [Текст] / – Ф.: «Кыргызстан», 1990. – 36-б.

331. Солтоноев Б. Молдо Кылычтын кыскача тарыхы [Текст] //Ала-Тоо, 1989, №12.

332. Султаналиев И. Мидин Алыбаевдин поэзиясы [Текст] И. Султаналиев. – Б.: «Улуу тоолор» 2015. – 228 б.

333. Сураналиева К. К. Токтогул Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгын окуп-үйрөнүү боюнча үлгү сабактар [Текст] К.Сураналиева. – Б.: 2014. – 110 б.

334. Словарь иностранных слов, изд.7-е, переработанное. – М.: Русский язык, 1979. – с.81;

335. Словарь русского языка в 4-х томах, Госиздат. иностранных и национальных словарей. – М.:1957, - с.104;

336. Сооронов О. Токтогул котормочу болгон [Текст] / М.Сабыров менен маек. // Учур. – 2012. – 9-фев.

337. Сооронов О. Токтогул эң сонун тилмеч, адеми аңгемечи, тагын айткан тарыхчы да болгон [Текст] / О.Сооронов // Жаңы Ордо, 2011, 18-нояб., 25-нояб.
338. Сооронов О. Токтогулдун Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү аңгемеси [Текст] / О.Сооронов // Жаңы Ордо, 2011, 9-дек., 16-дек.
339. Сооронов О. Тоо булбулу Токтогулду табериктеген Жумай Жылкыбаевдин эскерүүлөрү жана кошумча сөздөр [Текст] / О.Сооронов // Жаңы Ордо, 2013, 24-май.
340. Сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы: 1970-71-окуу жылы үчүн Ф.: Мектеп. –1970
341. Сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы: 1971-72-окуу жылы үчүн Ф.: Мектеп. –1971
342. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
343. Станалиев С. К. Тыныстановдун кылыч мизин ыйлаткан тагдыры // Кыргыз туусу. – 2004. – 24-27-сент.
344. Станалиев С. Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы [Текст] / С.Станалиев. – Б.: 2001. – 480 б.
345. Сыдыкова Р. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы (40-80-жж.) [Текст] / Р.Сыдыкова. – Б.: 2013. – 332 б.
346. Таштемиров Ж. Токтогул жана кыргыз адабияты [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Кыргызстан, 1964. – 100 б.
347. Таштемиров Ж. Советтик Лениниана жана кыргыз адабияты [Текст] / Ж. Таштемиров. – Ф.: Кыргызстан, 1969. – 184 б.
348. Таштемиров Ж. В. И.Лениндин образы кыргыз поэзиясында [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Кыргызстан, 1970. – 184 б.
349. Таштемиров Ж. Кыргыз поэзиясы тууралуу айрым ойлор: Адабий-сын макалалар [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 204 б.
350. Таштемиров Ж. Токтогулдун акындык чеберчилиги [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Илим, 1975. – 188 б.
351. Таштемиров Ж. Токтогул жана оозеки чыгармачылыгынын

- традициялары [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Илим, 1976 – 148 б.
352. Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Илим, 1980. – 173 б.
353. Таштемиров Ж. Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүгү: адабий изилдөө [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: Адабият, 1989. – 104 б.
354. Таштемиров Ж. Токтогул (Сатылганов): Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. Баш сөз. 1 – 2-том [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: 1964.
355. Таштемиров Ж. Тоголок молдонун чыгармачылык жолу [Текст] / Ж.Таштемиров. – Ф.: 1980.
356. Такталбаган Токтогул. Адабий-тарыхый изилдөө. – Б.: «Айат», 2014. – 180 б.
357. Талипова З. Элеси турат эсимде // Ленинчил жаш. – 1989. № 11
358. Темирова Б. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы тарыхый чындык жана көркөм образ [Текст] Б.Темирова. – Б.: 2007, - 108 б.
359. Томашевский Б. В. Литература и биография // Книга и революция. - № 4 - (28). – 1923. – С. 8.
360. Толук эмес орто жана орто мектептер үчүн программа [Текст]. – Ф.: 1941
361. Токтогул. Чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы. 2-т. – Ф.: «Кыргызстан», 1968. – 274 б.
362. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 1-том. – Ф.: «Кыргызстан», 1968.
363. Токтогулдун замандаштарынын эскермелери. Түзгөн С.Тургунбаев [Текст]. – Ф.: 1990. – 246 б.
364. Турдугулов А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу [Текст] / А.Т.Турдугулов. – Б.: Кыргызстан 1996. – 184 б.
365. Турдугулов А. Кыргыз классикасы [Текст] / А.Т.Турдугулов. – Б.: 2005.
366. Түлөгабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары [Текст] / М.Түлөгабылов. – Ф.: 1980.

367. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. [Текст] / – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 152 б.

368. Турузбаев К. Акындын ырларындагы В.И.Лениндин образын түшүндүрүү [Текст] / К.Турузбаев // Эл агартуу, 1987, №11. – 28-30-бб.

369. Тимофеева Е. Н. Изучение биографии писателя как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений [Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.02. / Е.Н.Тимофеев. – Москва, 2011. – 19 с.

370. Турдугулов А. Т. Методика изучения акынской поэзии в общеобразовательных школах республики (наследия Байымбета и Барпы) [Текст]: автореф. канд. пед. наук. 13.00.02 // А.Т.Турдугулов. – Б.: 1995. – 20 с.

371. Тыныстанов К. Жаңыл Мырза // Кыргыз адабиятынын антологиясы. 10 томдук. 8-т. Поэмалар. Ырлар. [Текст] / – Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы. – 624 б.

372. Усмонов О. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини ўргатиш усуллари. Пед. фан. ном. дисс... [Текст] / – Т.: 2008. – 146 б.

373. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения [Текст] / К.Д.Ушинский. – М.: 1968. – 557 с.

374. Усубалиев З. У. Изучение жизни и творчества Токтогула Сатылганова в школе [Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.01 / З.У.Усубалиев. – Ф.: КГУ, 1971. – 20 с.

375. Усубалиев З. Адабиятты окутуунун айрым маселелери [Текст] / З.Усубалиев, А.Садабаев. – Ф.: 1963. – 61 б.

376. Усубалиев З. Токтогулдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» деген ырын окутуу [Текст] / З.Усубалиев // Эл агартуу, 1973, №2. – 13 – 17-бб.

377. Усубалиев З. У. Изучение жизни и творчества Токтогула Сатылганова в школе [Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.01 / З.У.Усубалиев. – Ф.: КГУ, 1971. – 20 с.

378. Усубалиев Т. У. Чоң атам Калыгул жөнүндө. – Китепте: Акылман

379. Үмөталиев Ш. Токтогул. Адабий портрет [Текст] / Ш.Үмөталиев. – Ф.: Мектеп, 1975. – 56 б.

380. Үмөталиев Ш. Ак дил [Текст] / Ш.Үмөталиев. – Ф.: «Кыргызстан», 1986. – 170 б.
381. Үсөналиев С. Мектепте кыргыз адабиятын инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу [Текст] / С.Үсөналиев. – Б.: 1998.
382. Харламов И. Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. – Минск, 1991. – 560 с.
383. Царева О. И. Изучение биографии писателя как методическая проблема // Коммуникативная компетенция: принципы, методы, приемы формирования: сб. науч. ст. / Белорус.гос.ун-т; в авт. ред. [Текст] / – М.: 2007. – Вып. 8. – 62 с.
384. Чукубаев А. А. Токтогул. Эпоха, жизнь и творчество [Текст] / А.Чукубаев. – Ф.: Киргосиздат. – 1958. – 172 с.
385. Чотбаева Т. Т. Үмөталиевдин чыгармачылыгы [Текст] / Т.Чотбаева. – Ф.: Мектеп, – 1981, 1982 с.
386. Шамшиев Р. С., Мамбетова К. Аалы Токомбаев. Био-библиографиялык көрсөткүч. [Текст] / Р.С.Шамшиева, К.Мамбетова. – Ф.: – 1971. – 166 б.
387. Шарифов А. Д. Изучение жизни и творчества Джалоло Икрами в таджикских средних школах: автореф. дисс. . канд. пед. [Текст] / – М.: 1984.
388. Шейман Л. А. Целостное изучение жизни и творчества русского писателя в киргизской школе [Текст] /. – Ф.: «Мектеп», 1979. – 146 б.
389. Шейман Л. А. А.Н.Островский в киргизской школе: Из очерков о препод. рус. лит. в VIII-X кл. кирг. Школы [Текст] / – Ф.: 1958. – 176 с.
390. Шейман Л. А. Пушкин и киргизы [Текст] / – Ф.: 1963.
391. Шейман Л. А. Кыргызы, казахи и другие народы Востока в мире Пушкина. Очерки[Текст] / Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов. – Б.: 1996.
392. Шейман Л. А. Пушкин и его современники: Восток – Запад. [Текст] / Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов. – Б.:2000.
393. Шейман Л. А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. В 2 ч. – Ф.:1981. –1982.
394. Шейман Л. А. Русская классическая литература (вторая половина века). – Б.: 1997.

395. Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе. [Текст] / – М.: Просвещение, 1982. – 320 с.
396. Элебаев М. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] / – Ф.: «Кыргызстан», 1974. – 448 б.
397. Эралиев С. Сага айткан сыр [Текст] / С.Эралиев. – Б.: «Бийиктик», 2009. – 324 б.
398. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / – Б.: 2004. – 241 б.
399. Эльконин Д. В. Детская психология [Текст] / Д.В.Эльконин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 328 с.
400. Эльконин Д. Б. Введение в психологию развития: в традиции культурно-исторической теории Л.С.Выготского [Текст] / Д.Б.Эльконин. – М.: Психология, 1994. – 167с.
401. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды [Текст] / Д.Б.Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560с.;
402. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника [Текст]/ Д.Б.
403. Развитие Эльконин. –М.: «Знания», 1974. – 63с.
404. Эльконин Д. Б. устной и письменной речи учащихся [Текст] / Д.Б.Эльконин / под ред. В.В.Давыдова, Т.А.Нежной. – М.: Психология, 1998.– 112 с.

Интернет материалдары

405. <http://kutbilim.kg/2013/08/02/kyirgyiz-adabiyaty-kyirgyiz-tilinde-okugan-mektepter-ch-n/>
406. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/алыкул-осмонов-чыгармалар-жыйнагы-1964-ж-1-том-ырлар>

407. https://www.academia.edu/37665859/ЖАЗУУЧУЛАРДЫН_КЫСКАЧА_БИОГРАФИЯСЫН_ОКУТУУНУН_МАЗМУНУ_ЖАНА_ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
408. http://www.presskg.com/tuusu/09/0320_15.htm
409. <https://tyup.net/page/kelgen-zhok>
410. <https://kg.tyup.net/ajdaraaly-zhorgolok-360>
411. <https://tyup.net/page/baskan-zhol-chygarmasy-zhoacutecopynogravemacrndoacutecopy>
412. https://ky.wikipedia.org/wiki/Узак_Жол
413. https://www.azattyk.org/a/kyrgyz_cas_uprising_in_1916_kanaat-khan_moldokasymov/27779589.html
414. <http://bizdin.kg / /книга/читать-онлайн/токтогул-чыгармалардын-эки-томдук-жыйнагы-1-том ТОКТОГУЛ-1-tom25.html>
415. https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_history_literature_toktogul/24595262.html
416. <https://kg.tyup.net/kasym-tynystanov-zhanyl-myrza-poema-1433>
417. http://bizdin.kg/static/media/pdf/alykul-1-tom_MkPHjz2.pdf

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме №1

8-класс

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ӨМҮРҮ, ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

(1 саат)

Сабактын максаттары:

❖ билим берүүчүлүк:

- акындын өмүр баянын окуп үйрөнүшөт;
- түшүнгөндөрүн адабий тилде мазмундуу, ырааттуу айтып бере алат;
- акындын өмүрү, чыгармачылыгындагы урунттуу учурларды белгилей алышат;
- акындын чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөр жөнүндө өз пикирин билдире алат.

❖ өнүктүрүүчүлүк:

- логикалык жана сынчыл ойлоо жөндөмдүүлүгү артат;
- акындын өмүр баянын үйрөнүү аркылуу акындык тагдырга таасир эткен факторлорду ачыктап бере алат;

❖ тарбия берүүчүлүк:

- акындын өмүрүндөгү өрнөктүү идеяларды түшүнүп, чынчылдыкка, зээндүүлүккө үйрөнүшөт;
- баарынан өнөр бийик турарын билишет;
- бири-биринин пикирин угууга, сылык болууга тарбияланышат;

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде окуучу...

- акындын өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу маалыматтарды окуп, анын мазмунун түшүнө алса;

- түшүнгөндөрүн адабий тилде мазмундуу, ырааттуу айтып бере алса;

- акындын басып өткөн өмүр жолундагы урунтуу окуяларды айтып бере алса;

- логикалык жана сынчыл ой жүгүртө алса;

- акындык тагдыр менен өнөрдүн улуулуугун ачыктап бере алса;

- бири-биринин пикирин угууга, сылык болууга үйрөнсө.

Сабактын тиби: аралаш сабак

Сабактын формасы: өз алдынча, жалпы топ менен иштөө

Сабактын методу: медиадидактика, интерактивдүү методдор

Сабактын жабдылышы: окуу китеби, акындын портрети, таркатмалар, проектр, ватмандар, маркерлер, журналист **Мирлан Бектурсунов** даярдаган «Токтогулдун тагдыры» көрсөтүүсүнүн диски ж.б.

Баалоо усулу: формативдик баалоо

Предмет аралык байланыш: музыка, адеп, тарых.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу (саламдашуу).

2-кадам: Окуучулар 1ден 4кө чейин санашып 4 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден флипчарт, бирден маркер берилет. Окуучулар белгиленген убакыттын ичинде Токтогул Сатылганов жөнүндөгү буга чейинки билген маалыматтарына таянып «Маалыматтар картасын» түзүшөт. Мугалимдин көрсөтмөсү менен алгач жеке, кийин жупта, анан топто идеяларды топтошуп, флипчартка жазышат. Топтон бир өкүл чыгып презентация жасайт. Мисалы:

1-топ.

Маалыматтар картасы:

-кедей үй-бүлөдө төрөлгөн;

-жалданып иштеген;

-сүргүнгө айдалган;

- күүлөрдү черткен;
- орусчаны жакшы сүйлөгөн ж.б.

2-топ.

Маалыматтар картасы:

- Сибирден качып келген;
- »Беш каман» деген ыры менен сүргүнгө айдалган;
- байлардын малын баккан;
- Алымкан деген кызды сүйгөн;
- Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан ж.б.

3-топ.

Маалыматтар картасы:

- сөзгө чебер Сатылгандын уулу болгон;
- жокчулукту башынан кечирген;
- Арзымат менен айтышкан;
- Алымканга жетпей калган;
- сүргүндөн качып келген;
- демократ болгон ж.б.

4-топ.

Маалыматтар картасы:

- элдин таламын талашып ырдаган;
- бай-манаптардын кылыгын ашкере кылган;
- композитор болгон;
- сүргүнгө айдалган;
- көтөрүлүшкө катышкан ж.б.

3-кадам: Таанытым (презентация) бүткөндөн кийин, журналист **Мирлан Бектурсунов** даярдаган «Токтогулдун тагдыры» көрсөтүүсүнүн мугалим тандап алган жери көрсөтүлөт. Көрсөтүүнү көрүп жатканда, окуучуларга жаңы маалыматтар кездешсе жазып олтурууга тапшырма берилет.

4-кадам: Көрсөтүүдөн кийин мугалим таза флипчартка, окуучулар ээ болгон жаңы маалыматтарды түшүрөт. Окуучулар кезеги менен айтып турушат.

Көрсөтүүгө баа беришет.

5-кадам: Окуучуларга **Абдыкерим Муратовдун «Такталбаган Токтогул»** деген китебиндеги үзүндү таратылат. Окууга көрсөтмө берилет. Текст окулуп жатканда акындын күүлөрү уктурулуп турат.

АКЫН КАЧАН ТУУЛГАН?

Ж.Бөкөнбаев жазат: «1860-жылдын күзүндө Сатылгандын кара алачыгы кубанычка толду. Бурма эркек төрөдү. Сатылган колундагысын аябай бешик ток берди да, «Балдарым токтобой жүрчү эле, бул уулумдун атын Токтогул койдум» – деп жаңы төрөлгөн баласынын атын Токтогул койду». Демек, акын 1933-жылы каза болсо 73 жыл жашаган. Муну Жоомарт эмнеге негиздеп, кандайча айтып жатат? Же кийин бул чыгарма жарыялангандан соң дагы беш жыл жашаган Бөкөнбаев бул дата туура эмес экен, мен жаңылыптырмын дедиби?.. А тургай ошого негизделип, Жоомарт «өкмөттүн адамы» болуп күркүрөп турганда, 1940-жылы, акындын 80 жылдык юбилеи өткөрүлгөн.

Тарыхчы А.Чукубаев 1958-жылы жазган эмгегинде архивдик документтердин негизинде анын туулган жылы 1864-жылдын күз айы экендиги далилденди деп айтат жана ал бул кишинин туулган жылы үч түрдүү 1859, 1860, 1864-жылдар айтылып келгендигин белгилейт. Бирок кайсыл архивдик документтер экендигин ачык айтып, кашкайта тастыктабайт. Деги ошол учурда архив бар болду бекен? 1949-жылы 25-ноябрда Т.Сатылгановдун 85 жылдыгы тойлолот. Архивдик документтер деп, менимче, абакка кесилгендеги акын өзү айтып берген маалымат боюнчабы, же сурак кылгандар жөн гана жазып койгонбу, айтор, 1964-жылдын 25-ноябры деген датаны карманып жаткансыйт. Бул так болбой калышы даде ыктымал экендигин тарыхчы айта кетпейтир.

Акын өзү «Кыйындык түштү башыма» деген 1898-жылы айдалып бара жаткандыгы ырында «Отуз төрт жашта оюлдум» деп атат, ага караганда туулган жылы 1864-жыл.

1937-жылы атайын комиссия акындын үй-бүлөсүнүн абалы менен таанышуу үчүн Кетмен-Төбөгө барып келип, алар Фрунзеде Калык, Алымкул, Атай, Жоомарт менен кеңешип туруп, Блохиндин атынан Кыргыз АССР Эл комиссарлар советинин төрагасы Баялы Исакеевге кат жазата, анда акындын 70жылдыгын белгилешибиз керек, ал 1867-жылы туулган деп айтышат.

Акын өзү 1928-жылы Фрунзеге барганда чайханада жолуккан Термечик уулу Шаршенге «алтымыш тогуз жашадым» деп айтып, өзүнүн абалын минтип түшүндүрөт:

*«Кериге оттоп мал болдум,
Кебимди таппай дал болдум.
Кеңгиреген жаман чал болдум».
Капталга оттоп мал болдум
Каруум кетип дал болдум.
Капырай, каңгыраган чал болдум».
«Абалым жок, алым жок
Арып калган кезегим.
Алтымыш ашып жетимишке
Барып калган кезегим».*

Бул ыр Шаршендин өз оозунун жазылып алынып, анын 1937-жылы чыккан китебине киргизилген экен. Ал кезде Токтогулдун бир жыйнагы да чыга элек кез. Шаршендин пикири кыйла оригиналга жакын болушу мүмкүн. Ага караганда Т.Сатылганов 1928-жылы 69 жашка чыккан болсо, 1859-жылы туулган болуп жатпайбы. Муну акын өзү айтып атат.

Ошондо акындын туулган жылы кайсыл жыл болот? 1859-жылбы? 1860-жылбы? 1864-жылбы? 1867-жылбы? Бул маселе дагы да тактоону талап кылат...

6-кадам: Токтогул качан туулган?

1859-ЖЫЛ

1860-ЖЫЛ

1864-ЖЫЛ

1867-жыл

Акындын туулган жылы боюнча текстти жетекчиликке алып талкуу уюштурулат. Ар бир окуучу өз оюн ортого таштайт. Башка билген маалыматтарына таянса да болот. А.Муратовдун журналист Динара Бейшеналиевага берген интервьюсун да окуп чыгышат.

7-кадам: «Токтогулдун өмүрү». Токтогулду элге тааныткан, анын ырларын жазып алган Жоомарт Бөкөнбаев болгон. 1939-жылы ал «Токтогулдун өмүрү» деген көлөмдүү чыгармасын жазып, улуттук маданиятта өз орду бар мурас калтырган экен, аны окуп чыгып түшүнгөнүн айтып беришет.

9-кадам: Жыйынтыктоо. Окуучуларга төмөндөгүдөй суроолор берилет:

1. Токтогулдун туулган жери кайсы жер?
2. Токтогулдун теги кайдан?
3. Токтогулдун устаттары кимдер эле?

1-тапшырма

Суроо жана жооп

№	Тесттин суроолору	Жооптун варианттары
1.	Токтогул Сатылган уулунун туулган жылын, жерин белгиле.	а) 1863-жыл, Талас б) 1864-жыл, Кетмен-Төбө в) 1889-жыл, Суусамыр
2.	Токтогулдун өлүм жазасы канча жылдык сүргүн менен алмаштырылган?	а) 7 жыл б) 10 жыл в) 12 жыл
3.	Токтогул Сибирден канчанчы жылы	а) 1905-жылы

	качып келген?	б) 1903-жылы в) 1900-жылы					
4.	Токтогул 1910-жылы азаттыкка эмне үчүн чыгарылган?	а) Качып чыгат б) Акталып чыгат в) Жөн эле					
5.	1919-жылы кайсы белгилүү ырын чыгарган?	а) Айланган тоонун бүркүтү б) Кандай аял тууду экен Лениндей уулду в) Карылык					
6.	Токтогулдун энесинин аты ким болгон?	а) Айым б) Бурма в) Бурул					
7.	Токтогул Сатылган уулуна арналып кандай фильм тартылган?	а) Кербез б) Алымкан в) Токтогул					
8.	Акындын 125 жылдык мааракеси качан өткөрүлгөн?	а) 1983-жыл б) 1968-жылы в) 1989-жылы					
1	2	3	4	5	6	7	8

2-тапшырма

Токтогул Сатылган уулу боюнча төмөндөгү

таблицаны толтур

Көрүнүшү	
Устагтары	

Комузчулугу	
Айтыштары	
Дастандары	
Шакирттери	
Замандаштары	

10-кадам: Максатка кайтуу. Мугалим сабактын башында айтылган максаттардын ар бирине кыскача токтолуп, маркер менен белгилейт. Окуучулар менен бирдикте талкуулайт.

11-кадам: Үйгө тапшырма.

Ар бир окуучуга үйдөн **А.Муратовдун «Такталбаган Токтогул»** жана **О.Соороновдун «Биз билген жана биз биле элек Токтогул»** деген китептерин окуп конспекткелеп келүүгө тапшырма берилет. Кошумча окуу үчүн **А.Токомбаевдин «Токтогул»** романы берилет.

12-кадам: Баалоо. Формативдик баалоонун усулдары колдонулат. Көрсөткүчтүн негизинде бааланат.

**ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ӨМҮРҮ-ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ
ТУУРАЛУУ ТЕСТТИК СУРООЛОР**

7-класс

1. Токтогул Сатылган уулунун туулган жылын белгилегиле.
  - а) 1864-жыл   б) 1860-жыл
  - в) 1861-жыл   г) 1862-жыл
2. Токтогулдун туулган айылы?
  - а) Үч-Терек   б) Жийделик
  - в) Куччу-Суу   г) Кетмен-Төбө
3. 1882-жылы, эл чогулган жыйында Токтогул кайсыл ырчы менен айтышкан?
  - а) Эшмамбет   б) Барпы
  - в) Арзымат   г) Коргоол
4. 1894-жылдарда ырдалган «Беш каман» деген ыр кимдин балдарына арналып ырдалган?
  - а) Рыскулбек   б) Дыйкандай
  - в) Атакан   в) Миңбай
5. Бийлердин, башкаруучуларга болгон элдин нааразычылыгын кайсыл ырында ырдаган?
  - а) «Айланган тоонун бүркүтү»   б) «Беш каман»
  - в) «Кош, апаке!»   г) Насыят
6. Токтогул түрмөдөн канчанчы жылы бошоп келген?
  - а) 1904-жылы   б) 1912-жылы
  - в) 1906-жылы   г) 1905-жылы
7. Жардылык, байлык кимде жок,
«Жардысың» – деп демитпе,

Жамандашып, эр жигит,
Биринди-бириң кемитпе!

Токтогулдун кайсыл ырынан үзүндү?

- а) «Санат»   б) «Эр жигитке сын»
- в) «Насыят»   г) «Үлгү ырлары»

8. Эр жигиттин белгиси –

Кайраттуу болот жалындап...

Жогорудагы ырдын кийинки эки сабын уланткыла.

- а) Өзүн өзү асырайт,
Уурулукка малынбай.
- б) Ирээтинди түзөтүп,
Иштебесең аш кайда?
- в) Жакшы азамат түрдөнтүп,
Жалбырттаган жалындай.
- г) Өз колуңда болбосо,
Оңойбу оокат табылмак?

9. Ак бараңдын кундагын

Аталбасаң, сунбагын...

Жогорудагы ырдын уланткыла.

- а) Эрмин десең, душмандан
Эки көзүң жумбагын.
- б) Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
- в) Байды кудай ураарда,
Дөөлөтүнө мас болот.
- г) Чечилишип сырдашсаң,
Көкүрөктөн муң кетээр.

10. Жинди менен жоолошпо,

Суу куйбагын толбоско.

Акмак болуп кетесиң,

Ачууланба болбоско.

Токтогулдун кайсыл ырынан алынган?

- а) «Насыят»   б) «Санат»
в) «Үгүт»   г) «Үлгү ырлары»

8-класс

1. Токтогулдун энесинин аты?

- а) Тоту   б) Бурма
в) Зуура   г) Сайра

2. Токтогул Сибирге канчанчы жылы айдалган?

- а) 1898-жылы   б) 1896-жылы
в) 1895-жылы   г) 1894-жылы

3. 1910-жылдын июль айында Токтогулду Наманган түрмөсүнө ким өткөрүп берген?

- а) Жуманаалы болуш   б) Керимбай болуш
в) Дыйканбай болуш   г) Эгемберди болуш

4. Токтогул Сатылгановдун дүйнөдөн кайткан жылын, күнүн белгиле?

- а) 1933-жыл, 17-февраль   б) 1933-жыл, 25-март
в) 1931-жыл, 17-февраль   г) 1932-жыл, 25 март

5. Алдырба муңга көзүңдү.

Ажалым жетип өлбөсөм,

Акыр бир күн алармын

Керимбайдан өчүмдү.

Токтогулдун кайсыл ырынан алынган үзүндү?

- а) «Айланган тоонун бүркүтү»   б) «Беш каман»
в) «Кош, апаке!»   г) «Эңсеген элим, аманбы?»

6. «Айланган тоонун бүркүтү» ырын Токтогул кайсыл учурда жараткан?

- а) Сибирде жүргөндө   б) Сүргүндөн келгенде
в) Туулган жеринде   г) Наманган аскер түрмөсүндө

7. Он жашар жалгыз баламды,
Ойлонуп күндө сагындым.

Токтогулдун кайсыр ырынан?

- а) «Кош, апаке!»
- б) «Айланган тоонун бүркүтү»
- в) «Эңсеген элим, аманбы?»
- г) «Беш каман»

8. Көзүмдөн аккан кара жаш

Токтолбоду сел болуп,

Жаралган экем жалганда

Күйүттүү булбул мен болуп.

Токтогулдун кайсыл ырынан үзүндү?

- А) «Айланган тоонун бүркүтү»
- б) «Туткундан келгенде»
- в) «Кош, апаке!»
- г) «Эңсеген элим, аманбы?»

9. Эшмамбет менен Токтогул кайсыл жерде жолугушат?

- а) Коңур-Өгүз
- б) «Сасык-Жийде»
- в) Кетмен-Төбө
- г) «Куччу-Суу»

10. «Күлүктүн оозун керген бейм?

Күнадыр келип кармаган,

Күйүттүү күндө зарлаган

Күмүш жаак, күлүк тил

Күкүгүм Током келген бейм?»

Кайсыл ырчынын ыры?

- а) Калык
- б) Алыкул
- в) Эшмамбет
- г) Коргоол

11. Карылык кууп жеткен соң,

Кайран өмүр өткөн соң,
Кара чым басып денеңди,
Каласың жердин алдында.

Ырды атагыла?

- а) «Жаштарга»
- б) «Гүлдөп ал»
- в) «Карылык»
- г) «« Өмүр»

12. Элиндин сырын сатпагын.

Бет алган жоодон качпастан,
Ишеничти актагын.

Ырды атагыла?

- а) «Гүлдөп ал»
- б) «Карылык»
- в) «Жаштарга»
- г) «Өмүр»

13. Токтогул «Алымкан» ырын кандай аталыштагы күүгө айландырган?

- а) «Тогуз кайрык»
- б) «Кыз кербез»
- в) «Миң кыял»
- г) «Жаш кыял»

14. «Дүйнөлүк поэтиканын казынасында эң сонун арзуу ырларынын үлгүлөрү бар. Ар бир эл аларды өмүр жолун өзөктөп ырдап өтүшөт. Бирок «Алымкандай» кыргыз баласын үчүн даана сыр билги, аялуу, жаш кылгырткан назик, ары терең салтка тунган арзуу ырын табуу кыйын» – деген пикир кайсы окумуштууга таандык?

- а) Омор Сооронов
- б) Абдыкерим Муратов
- в) Советбек Байгазиев
- г) Үмүт Култаева

15. «Суу жүрбөгөн сайга окшойт» деген салыштыруу кайсы ырдан алынган?

- а) «Өмүр»
- б) «Дүнүйө»
- в) «Карылык»
- г) «Гүлдөп ал»

16. «Аргымак болсоң ноерсуң,
Ак болот болсоң жоерсуң».

Бул саптар кайсыл ырдан алынган?

- а) «Өмүр»
- б) «Дүнүйө»
- в) «Карылык»
- г) «Гүлдөп ал»

17. Араба тарткан тор аттай
Оор болгон кезегим.

Омурткамдан жыртылып,
Жоор болгон кезегим.

Кайсыл ырдан алынган саптар?

- а) «Дүнүйө»
- б) «Гүлдөп ал»
- в) «Карылык»
- г) «Өмүр»

ТЕСТТИН ЖООПТОРУ

7-класс

1. а) 1864-жыл
2. в) Куччу-Суу
3. в) Арзымат
4. а) Рыскулбек
5. б) «Беш каман»
6. а) 1904-жылы

7. в) «Насыят»
8. г) Өз колунда болбосо, Оңойбу оокат табылмак?
9. а) Эрмин десең, душмандан Эки көзүң жумбагын.
10. б) «Санат»

8-класс

1. б) Бурма
2. а) 1898-жылы
3. а) Жуманаалы болуш
4. а) 1933-жыл, 17-февраль
5. в) «Кош, апаке!»
6. г) Наманган аскер түрмөсүндө
7. б) «Айланган тоонун бүркүтү»
8. г) «Эңсеген элим, аманбы?»
9. а) Коңур-Өгүз
10. в) Эшмамбет
11. б) «Гүлдөп ал»
12. в) «Жаштарга»
13. г) «Жаш кыял»
14. а) Омор Сооронов
15. б) «Дүнүйө»
16. а) «Өмүр»